

ISSN 0203-9494

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

40

1991

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
ЛЬВІВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Виходить з 1970 р.

ВИПУСК 40

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Л Ь В І В
ВИДАВНИЦТВО «СВІТ»
1989

У збірнику висвітлюються актуальні питання історії зарубіжних слов'янських народів, їх історичних зв'язків і співробітництва з народами Радянського Союзу. Значну увагу приділено проблемам слов'янської історіографії.

Для науковців, викладачів і студентів вузів, учителів, пропагандистів.

Бібліогр. у кінці статей.

В сборнике освещаются актуальные вопросы истории зарубежных славянских народов, их исторических связей и сотрудничества с народами Советского Союза. Значительное внимание уделено проблемам славянской историографии.

Для научных работников, преподавателей и студентов вузов, учителей, пропагандистов.

Библиогр. в конце статей.

Редакційна колегія: проф., д-р іст. наук В. П. Чугайов (відп. ред.), доц., канд. іст. наук В. П. Чорній (заст. відп. ред.), проф., д-р філол. наук К. К. Трофимович (заст. відп. ред.), доц., канд. іст. наук М. Г. Крикун (відп. секр.), чл.-кор. АН УРСР, проф., д-р філол. наук Г. Д. Вервес, проф., д-р іст. наук І. М. Гранчак, проф., д-р іст. наук А. Ф. Кізченко, доц., канд. філол. наук В. А. Моторний, проф., д-р іст. наук І. М. Теодорович, проф., д-р філол. наук П. П. Чучка.

Адреса редколегії: 290000 Львів, вул. Університетська, 1, Львівський державний університет, кафедра історії південних і західних слов'ян.

Редакція історико-філологічної літератури
Зав. редакцією Д. С. Карпин

М. В. ЧОРНИЙ, асист.,
Львівський сільськогосподарський інститут

РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У ВИВЧЕННІ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ Д. БЛАГОЄВА

Народи Радянського Союзу і Болгарії еднають славні традиції революційного братерства, корені якого сягають 60—70-х років XIX ст., коли прогресивні сили російського, українського, болгарського та інших народів надавали один одному посильну допомогу в боротьбі проти соціального і національного гноблення.

В пролетарський період визвольного руху ці зв'язки все більше розширюються і наповнюються новим змістом. Багато болгарських революціонерів-марксистів починали діяльність у Росії. Це, насамперед, стосується Дмитра Благоєва, який відіграв особливу роль як в російському, так і в болгарському робітничому й соціалістичному русі.

Д. Благоєв походив з бідної селянської родини. В чотирнадцятирічному віці він був відданий в учні до ремісника. Але потяг юнака до знань спонукав батька повернути сина на шкільну лаву. Деякий час Д. Благоєв навчався в Константинополі у відомого болгарського педагога-просвітителя, поета і громадсько-політичного діяча П. Р. Славейкова, а потім у габровській гімназії.

З 1878 р. він продовжив навчання в Петербурзі. Тут Д. Благоєв познайомився з ідеями російських народників, але не приєднався до жодної з їхніх течій, а почав шукати нові революційні шляхи. Спільно з російськими друзями Д. Благоєв заснував у 1883 р. першу соціал-демократичну організацію, відому в історії під назвою «Партії російських соціал-демократів», або групи Благоєва. Великий син болгарського народу ретельно вивчав і використовував досвід російських товаришів. Висланий у 1885 р. з Росії за революційну діяльність, Д. Благоєв повернувся на батьківщину і став пристрасним пропагандистом марксизму.

Неоціненна його заслуга у створенні Болгарської соціал-демократичної партії. Д. Благоєв протягом усього життя мужньо відстоював інтереси трудящих, послідовно готував пролетаріат країни до великого історичного завдання — соціалістичної революції, теремога якої у вересні 1944 р. відкрила болгарському народу шлях до нового життя.

Д. Благоєв стояв на засадах пролетарського інтернаціоналізму. Він зумів зберегти Болгарську робітничу соціал-демо-

кратичну партію (тісних соціалістів) від шкідливого впливу ревізійонізму та опортунізму. Тому болгарські тісні соціалісти з захопленням зустріли Велику Жовтневу соціалістичну революцію, взяли на озброєння ідеологію ленінізму. БРСДП (т. с.) стала однією з партій, які взяли участь у заснуванні III Комуністичного Інтернаціоналу. За послідовне здійснення ідей пролетарського інтернаціоналізму В. І. Ленін назвав тісняків «Інтернаціоналістами на ділі» [1, с. 168]. У цьому велика заслуга першого теоретика марксизму в Болгарії, його видатного пропагандиста і популяризатора Д. Благоева.

Коло суспільно-політичних і наукових інтересів Д. Благоева було надзвичайно широке. Його праці з різноманітних проблем філософії, політичної економії, історії, інших галузей відіграли важливу роль у розвитку марксистської думки і революційного процесу в Болгарії, значно вплинули на міжнародний робітничий і соціалістичний рух. Тому теоретична спадщина і практична діяльність Д. Благоева завжди привертала і привертають пильну увагу і болгарських дослідників, і вчених інших країн, передусім Радянського Союзу.

Дослідження революційної діяльності і творчої спадщини Д. Благоева розпочалося в Болгарії ще в середині 20-х років. 1924 р., у зв'язку зі смертю Д. Благоева, один з керівників БКП В. Коларов опублікував у журналі «Коммунистический Интернационал» статтю [37], яка містила всебічну характеристику засновника і вождя Болгарської комуністичної партії. До перших марксистських праць, присвячених Д. Благоеву, відноситься опублікована в тому ж році стаття відомого партійного діяча і публіциста Г. Бакалова «Димитр Благоев — патріарх болгарського соціалізму». В ній підкреслювалася глибока відданість Д. Благоева ідеям марксизму. Пізніше, в 1927 р., Г. Бакалов опублікував ще одну статтю про Д. Благоева — засновника партії та організатора болгарського пролетаріату [24, с. 288].

Однак у Болгарії на той час ще не було належних умов для вивчення творчої спадщини Д. Благоева. Через перепони, які чинилися правлячою верхівкою, цей процес перемістився в Радянський Союз. Тут у 20—30-ті роки появився ряд робіт з благоезнавства, авторами яких були головним чином болгарські партійні діячі, вчені-марксисты, що емігрували в СРСР. Необхідно передусім назвати популярний нарис Г. Бакалова про життєвий шлях і революційну діяльність Д. Благоева, що вийшов у світ російською (1931 р.) і українською (1932 р.) мовами. Цим же автором на сторінках радянських періодичних видань було опубліковано ряд статей, де висвітлювалася революційна діяльність Д. Благоева в контексті російського і болгарського робітничого руху [18, с. 66—67].

Одним з перших благоезнавців вважається відомий діяч БКП, вчений і публіцист Хр. Кабакчиев. Перебуваючи в еміграції у Радянському Союзі з 1926 р. і до самої смерті (1940 р.) і будучи певний час науковим співробітником Інституту історії АН СРСР, він написав ряд праць про Д. Благоева; деякі з них були опублі-

ковані в радянській пресі. Так, до п'ятих роковин смерті Д. Благоева у «Правді» від 7 травня 1929 р. була вміщена стаття Хр. Кабакчієва, де показані заслуги Благоева перед міжнародним робітничим рухом. Серйозним внеском у благодізнатство стала стаття того ж автора в журналі «Летописи марксизма». Кабакчієв стисло охарактеризував революційний шлях і творчу спадщину Д. Благоева [30].

Але наприкінці 20-х — початку 30-х років, коли керівництво БКП перебувало в руках «лівих» сектантів, діяльність тісняцтва недооцінювалась, мали місце спроби прирівняти його до опортунізму. Водночас применшувалася роль Д. Благоева-революціонера. Відсіч лівосектантам дав Г. Димитров у промові, виголошеній у Москві 11 травня 1935 р. у зв'язку з одинадцятю річницею від дня смерті Д. Благоева. Г. Димитров високо оцінив заслуги Д. Благоева перед болгарським і міжнародним робітничим рухом, назвавши його «великим учнем Маркса в Болгарії і на Балканах». На думку Г. Димитрова, Благоев поступово позбавлявся тих рис у своїх політичних поглядах, які відрізняли тісняцтво від більшовизму, і переходив на ленінські позиції. Під кінець життя він став послідовним прихильником В. І. Леніна [25, с. 6].

Промова Г. Димитрова стала важливою віхою в розвитку болгарської історико-партійної науки. Дану ним оцінку партії тісних соціалістів та її засновника намагався врахувати Хр. Кабакчієв, який у цьому ж році підготував для журналу «Историк-марксист» спеціальну статтю [31]. Проте редакція журналу, виходячи з догматичних настанов, які запанували в радянській історіографії в період культу Сталіна, висунула перед автором статті вимогу посилити критику тісного соціалізму, на що він змушений був погодитися [32, с. 7]. В принципі ця стаття в оцінці Д. Благоева майже не відрізнялася від попередніх праць.

Більш повне відображення димитровська концепція знайшла в монографії Хр. Кабакчієва «Дмитрій Благоев і партія тісних соціалістів», написаній ним у 1935—1938 рр. [32, с. 8—9]. Незважаючи на те, що праця була завершена ще на початку 1938 р., тобто за два роки до смерті автора, вона в той час не публікувалась і вийшла у світ лише в 1979 р. у Софії болгарською мовою. Причина затримки її видання не цілком ясна. Можна лише допустити, що автор не побажав далі йти на поступки щодо оцінки тісних соціалістів і Д. Благоева, як це змушений був зробити у 1935 р.

Таким чином, питання про новий підхід до оцінки ролі і місця Д. Благоева у болгарському робітничому русі продовжувало залишатися актуальним. Тому у травні 1945 р. орган ЦК БКП газета «Работническо дело» вмістила статтю Г. Димитрова «Великий учитель і вождь», в якій знову підкреслювалося, що тільки завдяки Д. Благоеву болгарський «тісний соціалізм» розвивався і оформився як споріднена з більшовизмом марксистська течія [26, с. 197].

Виступи Г. Димитрова і праці болгарських істориків-марксистів, які перебували в еміграції в СРСР, заклали основу благодізнатства і створили передумови для співробітництва вчених Радянського Союзу і Болгарії в даній галузі. Однак таке співробітництво стало можливим лише після перемоги в Болгарії соціалістичної революції. Крім цього, йому передував певний період накопичення і глибокого аналізу наукового матеріалу вченими двох братніх країн.

З перемогою соціалістичної революції в Болгарії молода болгарська марксистсько-ленінська думка отримала можливість глибоко і всебічно вивчати життєвий шлях і творчу спадщину Д. Благоева. Перед болгарськими дослідниками було висунуте велике і відповідальне завдання — на широкій документальній основі якомога повніше відтворити образ Д. Благоева, глибоко осмислити його теоретичну спадщину і цим самим задовольнити зростаючий інтерес трудящих до видатного діяча.

Професійно-науковий і громадсько-політичний інтерес до Д. Благоева задовольняється насамперед тим, що твори великого сина болгарського народу постійно видаються і окремо, і у вигляді тематичних збірників. У 1957—1967 рр. здійснено двадцятитомне видання творів Д. Благоева. Вже в перше післявоєнне десятиліття болгарські вчені настирливо вивчають документальні матеріали, в тому числі в радянських архівах, де зберігаються важливі джерела стосовно раннього періоду революційної діяльності Благоева. Поступово починається публікація цих документів.

Перша з них побачила світ у 1954 р. [27]. Через два роки Інститут історії БКП при ЦК БКП опублікував збірник документів про Д. Благоева [12], до якого увійшло ряд матеріалів з радянських архівних сховищ. Поступово в архівах СРСР радянські вчені відкрили і опублікували нові документи про Д. Благоева [12], до якого увійшло ряд матеріалів з радянських архівних сховищ [28; 41; 64]. Широке використання матеріалів радянських архівів — важливий вияв співробітництва вчених двох країн у вивченні спадщини Д. Благоева. Велике значення для успішного розвитку благодізнатства мала, без сумніву, і та обставина, що після Квітневого Пленуму ЦК БКП (1956 р.), який засудив культ особи, наступив перелом у духовному житті болгарського народу. Це позитивно позначилось на розвитку суспільних наук.

У зв'язку з розширенням джерельної бази з середини 50-х років болгарське благодізнатство виходить за рамки науково-популярних і публіцистичних робіт. Поштовхом для підготовки наукових розробок, які охоплюють широкий діапазон благодізнатчої тематики, став 100-літній ювілей від дня народження Д. Благоева (1956 р.). У НРБ появилися дослідження відомих болгарських вчених Т. Павлова, Р. Караколова, П. Георгієва та інших. Вони повніше висвітлюють окремі періоди життєвого шляху і революційної діяльності Д. Благоева, глибоко аналізують процес його ідейного становлення і формування як марк-

систа. Більшість з цих робіт опублікована в трьох ювілейних збірниках [20; 54; 57], інші — в періодичних виданнях.

До ювілею вийшла перша наукова біографія Л. Благоева, авторами якої є Хр. Христов і К. Василев [58]. В ній не тільки систематизовано уже відомі дані, але введено в науковий обіг й нові, раніше невідомі факти про Д. Благоева. Заслуговує уваги цікаве дослідження Ж. Натана, присвячене економічним поглядам Д. Благоева [43].

Необхідність більш глибокого вивчення докорінних проблем теорії наукового комунізму дала сильний поштовх для активного дослідження революційної діяльності й соціально-політичних поглядів Д. Благоева. В 60-х — першій половині 70-х років у НРБ появились праці, автори яких аргументовано розкривають заслуги Д. Благоева в утвердженні марксизму у болгарському робітничому русі, в розробці стратегії і тактики БРСДП (т. с.), його погляди на всесвітньо-історичну місію пролетаріату та його союзників у майбутній революції, а також ряд інших важливих питань наукового соціалізму. Своєрідним підсумком досліджень болгарських вчених на даному етапі була двотомна біографічна хроніка Д. Благоева [40], що вийшла у 1974—1975 рр. У ній в хронологічній послідовності на основі найновіших досягнень вітчизняної і зарубіжної, насамперед радянської, науки висвітлюється невтомна діяльність основоположника наукового соціалізму в Болгарії.

У 1962 р. і 1967 р. вийшли у Варні два тематичних збірники, присвячені Д. Благоеву [52; 53]. Другий з них приурочений 110-й річниці від дня народження Д. Благоева. Із монографічних досліджень, опублікованих у цей період, заслуговують на увагу передусім книги К. Андреева і Р. Караколова [2; 35] про філософські погляди Д. Благоева, а також ґрунтовна праця Є. Бужашкі [13] про роль Благоева в розвитку соціалістичного руху в Болгарії до 1903 р.

Все це є свідченням того, що болгарські вчені всебічно вивчають революційну діяльність і суспільно-політичні погляди Д. Благоева, широко використовуючи при цьому матеріали архівів СРСР та дослідження радянських вчених.

Велику зацікавленість до революційної спадщини Д. Благоева виявляє і радянська громадськість. У СРСР видаються найбільш важливі праці основоположника наукового соціалізму в Болгарії і радянський читач дістає можливість ознайомитись із перекладеними на російську мову працями Д. Благоева з теорії соціалізму та історії робітничого і соціалістичного руху в Болгарії [8; 9], а також з його автобіографічними творами [7; 10]. На російську мову перекладена біографія Д. Благоева, написана Хр. Христовим і К. Василевим [59]. Численні дослідження блягоєзнавців НРБ публікуються на сторінках радянських наукових журналів [36; 29; 21]. Крім цього, радянським суспільствознавцям, які спеціально цікавляться спадщиною Д. Благоева, доступні не лише його твори, документальні публікації й дослідження болгарських вчених про нього, а й матеріали болгар-

ських архівів. Все це дає можливість радянським дослідникам глибоко вивчати творчість Д. Благоева і зробити свій внесок у радянсько-болгарську наукову співпрацю.

Інтерес радянських вчених до Д. Благоева почав виявлятися з перших післяреволюційних років, передусім у зв'язку з вивченням історії російського робітничого і соціал-демократичного руху, в якому болгарський революціонер брав найактивнішу участь з середини 80-х років XIX ст. Поштовхом до цього послужило віднайдення у 1918 р. в архіві колишнього департаменту поліції і публікація програми групи Благоева. У 20-х роках в СРСР появилось ряд досліджень, зроблених значною мірою на архівних джерелах і присвячених діяльності заснованої Д. Благоевим «Партії російських соціал-демократів». Це праці В. Невського, Н. Сергієвського та ін. Однак серед науковців довгий час не було єдності в оцінці її ідеологічної спрямованості та місця в історії російського визвольного руху. Нічого дивного, що й оцінка Д. Благоеву давалася крізь призму характеристики створеної ним «Партії російських соціал-демократів». Конкретний аналіз радянських досліджень даного періоду, присвячених групі Д. Благоева, міститься у статті В. П. Груздевої [24, с. 264—266], тому детально зупинятися на цьому немає потреби.

Натомість назвемо публікації, що стосуються безпосередньо Д. Благоева. Так, ще у 1923 р. була опублікована коротка біографічна довідка про нього автора В. Невського [44]. Через рік після смерті Д. Благоева у серії «Біографії революційних діячів» у Харкові вийшла українською мовою біографія основоположника наукового соціалізму в Болгарії, написана К. Дешевим. Цей короткий (не позбавлений фактичних помилок і спрощень) нарис, ймовірно, перша праця про Д. Благоева, видана за межами його батьківщини. У 1928 р. журнал «Каторга и ссылка» опублікував рецензію Б. Ніколаєвського на книжку Д. Благоева «Мои воспоминания» [45].

Незважаючи на помилки, зумовлені передусім самим процесом становлення суспільствознавчих наук в СРСР, перші роботи радянських авторів про Д. Благоева мали певне значення для становлення біографістики і в СРСР і в Болгарії.

30-ті роки виявилися мало плідними для біографістичної тематики. Власне можна назвати лише одну невеличку наукову розвідку К. А. Пушкаревича про навчання Д. Благоева в Петербурзькому університеті [50]. Це пояснюється тим, що більшість наукових кадрів старшого покоління, які займалися дослідженням історії революційного руху, була респресована.

Не сприяли розвитку радянського біографістичного знання 40-ві (воєнні та повоєнні) роки. За цей час Н. Г. Сладкевич опублікував лише невелику статтю про революційну діяльність Д. Благоева в роки його навчання в Петербурзькому університеті [56].

Зрушення наступили лише з початку 50-х років. Водночас у «Наукових записках» Інституту слов'янознавства АН СРСР появилось дві статті про Д. Благоева. Одна з них — короткий нарис життєвого шляху та революційної діяльності Д. Благоева.

Її автором був Л. Б. Валев [14]. У статті Д. Ф. Маркова міститься ґрунтовна характеристика естетичних поглядів Д. Благоева [42]. Після цього появляються численні дослідження, в тому числі й монографічні, які прямо чи опосередковано стосуються Д. Благоева.

Радянських вчених цікавить насамперед участь Д. Благоева в російському революційному русі. Ці питання знайшли відображення в працях С. А. Овсянникової, Ю. З. Польового, Ф. К. Костина та ін. [46; 48; 39]. Вплив революційного процесу в Росії на Д. Благоева успішно вивчав радянський болгарист А. М. Шнітман [62; 63]. Заслуговує на увагу монографія Г. Н. Караєва про перебування Д. Благоева в Петербурзі [33], яка витримала два видання. Успішно працюють в галузі благоезнавства О. С. Бейліс, А. Г. Волков, П. М. Шестаков та інші, які досліджують формування суспільно-політичних поглядів Д. Благоева [5; 61; 19].

Праці радянських вчених-благоезнавців користуються популярністю у Болгарії. Деякі з них, зокрема праці С. А. Овсянникової, Г. Н. Караєва, перекладені болгарською мовою [47; 34].

Успішний розвиток благоезнавства в Радянському Союзі та в народній Болгарії становить основу плідного співробітництва вчених двох братніх країн у дослідженні революційної спадщини Д. Благоева. З кінця 40-х років проводяться такі спільні заходи, як конференції, наукові сесії, присвячені пам'ятним датам з життя видатного революціонера. Так, 25 травня 1949 р. в Інституті слов'янознавства АН СРСР відбулася наукова сесія, присвячена 25-річчю від дня смерті Д. Благоева. Її відкрив коротким вступним словом директор Інституту академік Б. Д. Греков. Він зупинився на основних віхах життя і революційної діяльності Д. Благоева, дав характеристику його теоретичної спадщини. На сесії з доповідями виступили Л. Б. Валев і Д. Ф. Марков, які висвітлили життєвий шлях, філософські, ідейно-політичні та естетичні погляди великого сина болгарського народу. На сесії був присутній радник Болгарського посольства в СРСР П. Царвуланов. В своєму виступі він зазначив, що ім'я і справа Благоева ще на зорі розвитку робітничого руху в Болгарії тісно зв'язують наші народи і наші партії. Цей зв'язок, пройшовши через роки тяжких випробувань, стає все міцнішим [16, 1949, № 7, с. 127—129]. Аналогічні наукові сесії та урочисті збори відбулися також у Мінську і Києві [49, 1949, 7 трав.].

Широко відзначалось 25-річчя від дня смерті Д. Благоева на його батьківщині. В ряді заходів, що проходили в НРБ, взяли участь вчені Радянського Союзу. Так, на сесії Болгарської Академії наук, яка відбулася 15—16 червня 1949 р. в Софії, крім доповідей Т. Павлова, Ж. Натана і Р. Караколова про філософські, економічні та естетичні погляди Д. Благоева, була заслухана доповідь радянського вченого І. І. Удальцова. В ній охарактеризовано революційну діяльність Д. Благоева в Росії, його теоретичну спадщину [49, 1949, 17 лип.].

Важливою подією в науковому житті СРСР і НРБ стало святкування 100-річчя від дня народження Д. Благоева. Журнали «Вопросы философии», «Вопросы экономики» присвятили статті видатному революціонеру-марксисту. Всесоюзна бібліотека іноземної літератури в Москві видала під редакцією М. А. Бірмана бібліографічний показник. З цієї нагоди в Москві, Києві, Єревані відбулися урочисті засідання [60, с. 546]. На ювілейному торжестві у Москві 13 червня 1956 р. з доповіддю про суспільно-політичну діяльність Д. Благоева виступив відомий радянський болгарист С. О. Нікітін. До присутніх звернувся також тимчасово повірений у справах Народної Республіки Болгарії в СРСР І. Н. Зурлов [49, 1956, 14 черв.].

100-річчя від дня народження видатного діяча міжнародного робітничого руху була присвячена наукова сесія Болгарської Академії наук, яка проходила 9—10 червня 1956 р. в Софії [55, с. 142]. В її роботі взяв участь радянський вчений Л. Б. Валев. У своїй доповіді він зупинився на значенні революційної та науково-теоретичної діяльності Д. Благоева для розвитку революційного робітничого руху в Росії. Текст його доповіді опублікований в журналі «Исторически преглед» [15].

Широко святкувала прогресивна світова громадськість у 1976 р. 120-річчя від дня народження Д. Благоева. В Радянському Союзі до цієї дати було приурочено спорудження пам'ятника полум'яному революціонерові, який присвятив життя невтомній боротьбі за краще майбутнє людства. Знаменно, що цей пам'ятник — офіційне відкриття його відбулося 12 червня 1976 р. [51, 1976, 14 червня] — споруджений у м. Благоеві Комі АРСР, де успішно ведуться спільні радянсько-болгарські лісорозробки.

Відгукнулась на цю дату і наукова громадськість. Радянські та болгарські вчені присвятили ювілею спільний збірник статей, опублікований в Софії болгарською мовою (1976 р.) [22], а в Москві — російською (1977 р.) [24]. Авторський колектив з одинадцяти болгарських і чотирьох радянських вчених зумів охопити найважливіші сторони революційно-практичної та ідейно-теоретичної діяльності Д. Благоева.

Центральне місце у збірнику посідає аналіз філософських поглядів Д. Благоева. Ряд вчених — академіки Т. Павлов, К. Андреев (НРБ), А. І. Соболев (СРСР) та інші розглянули різні аспекти формування діалектико-матеріалістичного світогляду засновника БРСДП. Т. Павлов, зокрема, підкреслив, що надзвичайно важливу роль у становленні Д. Благоева-марксиста відіграло його знайомство під час навчання у Петербурзі з «Капіталом» К. Маркса [24, с. 7]. Водночас великий ідейний вплив на Д. Благоева, як справедливо зазначає А. І. Соболев, мали також контакти з групою «Визволення праці», які встановилися в Петербурзі і розвивалися після його повернення до Болгарії [24, с. 36]. На думку Т. Павлова, до Бузлуджанського з'їзду, що відбувся у серпні 1891 р. і знаменував початок створення в Болгарії революційної марксистської партії, Д. Благоев підійшов уже сформованим марксистом [24, с. 9]. Переконливим доказом

цього є його праця «Що таке соціалізм і чи має він ґрунт у нас», написана восени 1891 р. У ній Д. Благоев виклав основні положення марксистського вчення, творчо застосувавши його до аналізу болгарської дійсності. Але ця праця, за загальним визнанням дослідників, містила ще деякі помилкові положення.

Важливу роль у процесі дальшого ідейно-теоретичного розвитку Д. Благоева, наголошує А. І. Соболев, відіграла його боротьба проти опортунізму у болгарському («общедельство») і в міжнародному (бернштеніанство) робітничому русі [24, с. 37].

Непримиренна і принципова боротьба Д. Благоева проти ревізійзму, зазначає К. Василев,— яскрава сторінка історії болгарського і міжнародного робітничого руху. Вона підняла партію тісних соціалістів до рівня кращих марксистських революційних загонів [24, с. 120—121].

Водночас Д. Благоев, як переконливо доводить К. Андреев, проводив безкомпромісну боротьбу проти буржуазної філософії, ідеалістичних і метафізичних теорій і концепцій, за розповсюдження і утвердження діалектичного та історичного матеріалізму в Болгарії. Велика його заслуга у розгромі народництва, неокантіанства, інших буржуазних і дрібнобуржуазних філософських та ідеологічних течій [24, с. 66].

Проте було б помилково вважати, що Д. Благоев відразу став на послідовні марксистські позиції. В епоху імперіалізму, коли визріли умови для здійснення пролетарської революції, старі соціал-демократичні партії, заражені опортунізмом, не змогли очолити революційно-перетворюючу діяльність робітничого класу. В. І. Ленін обґрунтував історичну необхідність створення партій нового типу, озброєних наукою про закони суспільного розвитку, здатних повести робітничий клас і всіх трудящих на боротьбу з експлуататорами. Однак Д. Благоев і тісняки, зазначає А. І. Соболев, на перших порах не повністю сприйняли ленінське вчення про партію і навіть бачили в ньому елементи бланкізму [24, с. 39]. Лише під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції Д. Благоев зрозумів значення теорії і практики ленінізму. Посилено оволодіваючи ленінізмом, він розгорнув активну роботу щодо переведення партії тісняків на рельси більшовізму [24, с. 46]. І хоч для повного розв'язання даного завдання був необхідний значний відрізок часу, заслуга Д. Благоева у цьому незаперечна. Роль Д. Благоева — засновника і творця революційної марксистської партії болгарського робітничого класу — ґрунтовно висвітлена у статті Й. Йотова [24, с. 122—142].

Вперше у науковій літературі Т. Павлов звернув увагу на дуже суттєву обставину: про діалектико-матеріалістичні погляди Д. Благоева треба судити не лише на підставі його висловлювань, а й виходячи з практичних дій. Весь пройдений Д. Благоевим революційний шлях і практична діяльність очолюваної ним революційної партії болгарського пролетаріату яскраво свідчать про прийняття ним революційної діалектики як керівництва до дії [24, с. 14].

У збірнику знайшли відображення й інші важливі аспекти суспільно-політичних поглядів і революційної діяльності Д. Благоева, а також нові підходи до вивчення змісту і суті тісного соціалізму, його місця у міжнародній соціал-демократії, його самобутнього характеру і спорідненості з більшовизмом. Спільними зусиллями болгарських і радянських вчених відкинуто ряд старих концепцій, сформульовано й обґрунтовано новий підхід до оцінки ролі Д. Благоева в історії російського революційного руху, ідейних впливів на процес формування його світогляду, характеру програми Благоевської групи.

Спільна радянсько-болгарська праця «Димитр Благоев — видатний теоретик і революціонер» має передусім характер історичного дослідження. Але вона не є простою ретроспективою — у ній розкрито не тільки роль Д. Благоева в історії болгарського робітничого руху кінця ХІХ — початку ХХ ст., а й показана цінність благоевських ідей і теоретичних розробок крізь призму практики.

Численні рецензії, що появилися у болгарській і радянській пресі, позитивно оцінюють спільну працю вчених двох братніх країн і вважають її значним кроком вперед у вивченні спадщини Д. Благоева. Вона послужила імпульсом для дальших благоезнавчих досліджень у НРБ і СРСР, а також для радянсько-болгарської співпраці у цьому напрямі.

Яскравим свідченням нових успіхів болгарських вчених у вивченні життя і діяльності Д. Благоева є його ґрунтовна біографія [23], написана колективом авторів у складі Й. Йотова, К. Василева, С. Поборникової, Т. Колевої і видана у 1979 р. У цій праці висвітлюються підсумки благоезнавчих досліджень у болгарській і в зарубіжній, передусім радянській, історіографії.

Поряд з уже згаданими працями радянських дослідників про Д. Благоева, що вийшли у світ до середини 70-х років, в останнє десятиліття радянськими вченими опубліковано немало досліджень з цієї проблематики, які представляють значний інтерес для болгарської наукової громадськості. Помітним явищем у радянсько-болгарському співробітництві у галузі суспільних наук стала монографія відомого радянського болгариста А. М. Шнітмана «Російський революційний рух в ідейній спадщині Дмитрія Благоева» [65], завершена десь на початку 1975 р., але опублікована в Софії болгарською мовою лише в 1978 р., тобто уже після смерті автора. Нова праця А. М. Шнітмана — це ґрунтовне дослідження одного із аспектів російсько-болгарських марксистських зв'язків, глибоке проникнення у процес становлення Д. Благоева як революціонера-марксиста.

Успішно працює в галузі благоезнавства радянський вчений Є. Н. Андрюшин. Виступивши у 70-х роках з рядом цікавих статей, що стосуються внеску Д. Благоева в теорію наукового комунізму, він опублікував у 1981 р. монографію про зв'язки молодого болгарського революціонера з першими соціал-демократами в Росії [3]. Це дослідження, засноване на солідній джерельній базі, в тому числі і на матеріалах радянських архівів, виклика-

ло широке зацікавлення у радянських і болгарських наукових колах. Наступного ж року воно було перекладене на болгарську мову і видане в Софії [4].

У зв'язку із 130-річчям від дня народження Д. Благоєва у радянській науковій періодиці появились статті Ф. В. Константинова, А. В. Вікторова та інших, в яких розкривається його внесок у скарбницю марксизму [17; 38]. Яскравим виявом радянсько-болгарського співробітництва у галузі благоєзнавства є також вихід у світ в 1986 р. російською мовою добірки праць Д. Благоєва з проблем художньої творчості [11]. Вона викликала велику зацікавленість радянської наукової громадськості і, передусім, фахівців з естетики, сприяла ближчому ознайомленню радянських читачів з теоретичною спадщиною болгарського марксиста.

Внаслідок творчої співпраці радянських і болгарських суспільствознавців досягнуто значного поступу у вивченні революційної справи Д. Благоєва, розкрито його заслуги перед болгарським і міжнародним рухом. Особливо ґрунтовно вивчені зв'язки Д. Благоєва з революційною Росією. Водночас болгарські і радянські благоєзнавчі дослідження проливають нове світло на ряд важливих проблем історії болгарського робітничого руху, зокрема, його тісносоціалістичного періоду.

Однак в деяких питаннях благоєзнавства мали місце навмисні пропуски, недоробки або ж тенденційні підходи. Майже у всіх працях, що появились наприкінці 60-х — у 70-ті роки, відчувається намагання їх авторів «підтягнути» Д. Благоєва і тісняків до більшовизму. Не зверталась належна увага на специфічні особливості тісняцтва. Завдання суспільствознавців полягає в тому, щоб ще раз повернутися до деяких питань благоєзнавства і більш ретельно та максимально об'єктивно їх вивчити.

1. *Ленін В. І.* Завдання пролетаріату в нашій революції // Повн. збір. творів. Т. 31.
2. *Андреев К.* Критика на Димитър Благоєв на неокантіанство в Бълґария по въпросите на философия. Софиа, 1968.
3. *Андрюшин Е. Н.* Поиски верного пути. Димитр Благоєв и первые социал-демократы в России. М., 1981.
4. *Андрюшин Е. Н.* Търсене на верния път. Димитър Благоєв и първите социал-демократи в Русия. Прев. от руски. Софиа, 1982.
5. *Бейлис А. С.* Становление марксистской историографии в Болгарии. Львов, 1970.
6. *Бирман М. А.* Основные вехи советского благоєведения // Советская болгаристика. Итоги и перспективы. М., 1983.
7. *Благоєв Д.* Мои воспоминания. М., 1928.
8. *Благоєв Д.* К истории социализма в Болгарии. М., 1944.
9. *Благоєв Д. Н.* Что такое социализм и имеет ли он почву у нас? — Марксизм или бернштейнство? Оппортунизм или социализм? — К марксизму. — Диктатура или демократия. М., 1960.
10. *Благоєв Д.* Краткие записки о моей жизни // Пер. с болг. М., 1981.
11. *Благоєв Д.* Марксизм и проблемы художественного творчества. М., 1986.
12. *Благоєв Димитър.* Сборник от документи. 1875—1924. Софиа, 1956.
13. *Бужаишки Е.* Благоєв и победата на марксизма в бълґарското социалистическо движение. 1885—1903. Софиа, 1960.
14. *Валев Л. Б.* Жизнь и деятельность Д. Н. Благоєва // Уч. зап. Ин-та славяноведения АН СССР. М.; Л., 1950. Т. 2.
15. *Валев Л. Б.* Д. Благоєв и руското революционно движение през 80 г. на XIX в. // Исторически преглед. 1956. № 4.
16. Вестник АН СССР.
17. *Викторов А. В.* Выдающийся теоретик марксизма, пламенный революционер // Вопр. истории КПСС. 1986. № 9.
18. *Волков А. Г.* Изучение жизни и творчества Д. Благоєва в Народной Республике Болгарии // Из истории нового и новейшего времени. Воронеж, 1965.
19. *Волков А. Г.* Основные

проблеми болгарского возрождения в освещении Д. Благоева // Из истории нового и новейшего времени. Воронеж, 1969; Вып. 2. 20. Въпроси на марксистическата теория в трудове на Димитър Благоев. София, 1955. 21. *Георгиева Д. Д.* Благоев о познанин // Науч. докл. высш. шк. Филос. науки. 1976. № 6. 22. Димитър Благоев — бележит теоретик и революционер. София, 1976. 23. Димитър Благоев: Биография. София, 1979. 24. Димитър Благоев — выдающийся теоретик и революционер. М., 1977. 25. *Димитров Г.* Речь по случай 11-годишната от смъртта на Д. Благоев // Съч. Т. 10. 26. *Димитров Г.* Велик учител и водач. // Съч. Т. 10. 27. Документи за Д. Благоев из държавните архиви на СССР и България // Исторически преглед. 1954. № 3. 28. *Ендакова В. М., Сумароков М. М.* Документи Димитрия Благоева // Сов. славяноведение. 1970. № 6. 29. *Жеков Г.* Димитро Благоев и Радянська Росія // Укр. іст. журн. 1968. № 7. 30. *Кабакиев Хр.* Дмитрий Николаевич Благоев // Летописи марксизма. 1929. № 1 (11). 31. *Кабакиев Хр.* Димитрий Благоев и болгарские тесняки // Историк-марксист. 1935. № 4 (44). 32. *Кабакиев Хр.* Димитър Благоев и партията на тесните социалисти. София, 1979. 33. *Караев Г. Н.* Благоев в Петербурге. Л., 1966; 1972. 34. *Караев Г. Н.* Благоев в Петербурге /Прев. от руски. София, 1969. 35. *Караколов Р.* Философските възгледи на Димитър Благоев. София, 1974. 36. *Карачиев В. Д.* К 100-летию со дня рождения Д. Благоева // Вопр. философии. 1956. № 3. 37. *Коларов В. Д.* Благоев — основател и вождь Болгарской Коммунистической партии // Коммунист. Интернационал. 1924. № 3—4. 38. *Константинов Ф. В.* Видный творческий марксист-ленинец // Вопр. философии. 1987. № 3. 39. *Костин Ф. К.* От народничества к марксизму. М., 1967. 40. Летопис на живота на Димитър Благоев: В 2 т. София, 1974—1975. 41. *Малеванов Н. А., Кузьмина М. А.* Неопубликованная автобиография Димитра Благоева (1881 г.) Публикация и предисловие... // Ист. арх. 1962. № 2. 42. *Марков Д. Ф.* Об эстетических взглядах Д. Н. Благоева // Уч. зап. Ин-та славяноведения АН СССР. М.; Л., 1950. Т. 2. 43. *Наган Ж.* Икономически възгледи на Димитър Благоев. София, 1955. 44. *Невский В.* Благоев Дмитрий Николаевич // Невский В. Материалы для биографического словаря социал-демократов, вступивших в российское рабочее движение за период от 1880 до 1905 г. А—Д. М.—Пг., 1923. Вып. 1. 45. *Николаевский Б.* Рецензия на книгу Д. Благоева «Мои воспоминания» // Каторга и ссылка. 1928. № 8—9. 46. *Овсянникова С. А.* Группа Благоева. Из истории распространения марксизма в России. М., 1959. 47. *Овсянникова С.* Группа на Благоев. Из историята на распространението на марксизма в Русия /Прев. от руски. София, 1960. 48. *Полевой Ю. З.* Зарождение марксизма в России. М., 1959. 49. Правда. 50. *Пушкаревич К. А.* Д. Н. Благоев — студент Санкт-Петербургского университета (31.VIII.1881—1.III.1885). Материалы к биографии // Тр. Ин-та славяноведения АН СССР. Л., 1934. Т. 2. 51. Работническо дело. 52. Сборник научни доклади за Димитър Благоев. Посветен на 40-годишнината на ВИНС «Д. Благоев», Варна, 1962. 53. Сборник научни доклади за Димитър Благоев. Посветен на 110-годишнината от рождението на Д. Благоев. Варна, 1987. 54. Сборник по случай 100 години от рождението на Димитър Благоев. София, 1956. 55. *Славков С., Василев Р.* Обществено-политическата и философско-научната дейност на Димитър Благоев // Философска мисъл. 1956. Кн. 4. 56. *Сладкевич Н. Г.* Революционна дейтелност Благоева в годы его пребывания в Петербургском университете // Вестн. Ленингр. ун-та. 1944. № 4. 57. 100 години Димитър Благоев. София, 1956. 58. *Христов Хр., Василев К.* Димитър Благоев. Биографичен очерк, София, 1956. 59. *Христов Хр., Василев К.* Димитър Благоев: Биогр. очерк / Пер. с болг. М., 1958. 60. Чествуване стогодишнината от рождението на Димитър Благоев // Известия на Института по история на БКП. 1957. № 1—2. 61. *Шестаков П. М.* Борьба Д. Благоева за идеи научного коммунизма. М., 1972. 62. *Шнитман А.* Революционная деятельность Д. Н. Благоева в России. Мурманск, 1959. 63. *Шнитман А. М.* Развертывание Д. Н. Благоевым марксистской пропаганды в Болгарии во второй половине 80-х годов XIX столетия и русской освободительное движение. Мурманск, 1960. 64. *Шнитман А. М.* Два письма Димитрия Благоева // Ист. арх. 1962. № 4. 65. *Шнитман А.* Руското революционно движение в идейното наследство на Димитър Благоев. С предговор на акад. Т. Павлов. София, 1978.

Стаття надійшла до редколегії 15. 10. 88.

РОЗВИТОК ЮГОСЛАВСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ У 1945—1953 рр.

Досягнення історичної науки в Соціалістичній Федеративній Республіці Югославії віддзеркалені в багатьох вітчизняних публікаціях, присвячених югославській тематиці. Їх складовою частиною є історіографічні огляди, в яких характеризуються стан вивчення югославськими істориками окремих аспектів теми за певний період, в основному до часу написання статті або монографії. Проте вони обмежені тематичними рамками і часто відзначаються фрагментарністю.

Більш ґрунтовно аналізуються здобутки і недоліки повоєнної югославської історичної науки у вивченні окремих проблем і питань в спеціальних історіографічних дослідженнях [16; 21; 31]. Для більшості історіографічних досліджень з питань повоєнної югославської історичної науки характерний тематико-хронологічний підхід. Він дає змогу висвітлити її розвиток по окремих тематичних напрямках, проте не відтворює цілісної картини становлення югославської історіографії за більш ніж сорокарічний період. На жаль, у нас дуже мало історіографічних досліджень узагальнюючого характеру, в яких розглядаються окремі етапи розвитку історичної науки в СФРЮ. Фактично лише в навчальних підручниках, виданих Московським університетом для студентів історичних факультетів, питання розвитку повоєнної югославської історіографії аналізуються комплексно.

Наприкінці 60-х років була зроблена спроба узагальнити досягнення югославської повоєнної історіографії за двадцятирічний період [7, с. 382—391]. Вперше висвітлювалися умови розвитку історичної науки в країні, аналізувалися дискусії югославських істориків з методології дослідження, оцінювалися результати наукових пошуків з деяких питань.

У підручнику з історіографії історії південних і західних слов'ян, виданому в 1987 р., окремий розділ присвячений висвітленню історичної науки в СФРЮ. Автори підбивають підсумки вивчення югославськими істориками проблем середньовічної, нової та новітньої історії за весь повоєнний період, звертають увагу на особливості розвитку історіографії окремих республік [8, с. 168—178]. Проте специфіка видання не дала їм змоги широко розкрити порушені питання.

Аналогічні узагальнюючі праці в інші роки не з'являлися і це значною мірою посилило необхідність дослідницької роботи у вивченні югославської історичної науки повоєнного періоду.

У розвитку повоєнної історичної науки в СФРЮ рельєфно виділяються 1945—1953 рр., які можна назвати етапом відбудови югославської історіографії в умовах перших соціалістичних перетворень. Він характеризується певними особливостями, які були в основному наслідком соціально-економічних перетворень та

ідеологічної перебудови на цьому крутому повороті життя народів Югославії. У визначенні хронологічних рамок першого етапу розвитку історіографії СФРЮ, зокрема верхньої границі, є незначні розходження між радянськими і югославськими дослідниками. У згаданому вище підручнику завершення першого етапу датується розпливчасто початком 50-х років [7, с. 384], а автори першої узагальнюючої монографії, присвяченої розвитку повоєнної югославської історіографії, виділяють 1945—1955 рр. [33, с. 3].

Якщо в основу періодизації югославської історіографії покласти якісні зміни, що відбувалися в соціально-економічному житті Югославії і в розвитку історичної науки, то найбільш вірогідною датою завершення першого етапу є 1953 р. Саме цей рік вважають югославські дослідники граничним у визначенні першого етапу соціалістичних перетворень, закріплених конституцією країни в 1953 р.

У 1953 р. вийшов перший том історії народів Югославії, в якому великий авторський колектив, представники всіх республік уперше в узагальнюючому плані зробили спробу висвітлити з марксистських позицій історію югославських народів [37]. Видання цієї колективної праці можна вважати етапним: у ній підсумовано досягнення тодішньої югославської історичної науки з середньовічної тематики і відображено рівень сприйняття нової марксистської методології істориками країни за роки соціалістичного будівництва.

Формування югославської історичної науки на першому етапі її повоєнного розвитку відбувалося під впливом ряду факторів, окремі з яких характерні тільки для Югославії. Першопричиною радикальних змін у галузі історичної науки була перемога народної революції і соціалістичні перетворення в економіці, соціально-політичному житті та ідеології. Вони проходилися в багатонаціональній країні і в нових умовах будівництва національного рівноправ'я, супроводжувалися посиленням боротьби марксистської ідеології з буржуазно-націоналістичними ідеями різних напрямів. Якраз у цей період розпочалася ліквідація гегемонії в історичній науці окремих закладів. Адже в довоєнній Югославії вся науково-дослідна робота велася виключно в трьох академіях наук (Сербській у Белграді, Югославській у Загребі, Словенській у Любляні) і в трьох університетах тих же міст. Внаслідок народної революції у ряді колишніх відсталих районів країни — Македонії, Боснії і Герцеговіні, Чорногорії — виникли свої національні центри культури і науки, в тому числі університети й академії наук. Це створило передумови для розгортання нових напрямів тематичних історичних досліджень, які в минулому ігнорувалися або фальсифікувалися представниками як сербської, так і хорвато-словенської історіографії.

Відбудова історичної науки проходила в умовах культурного відродження, коли освіта стала доступною широким народним масам і зростає інтерес до історії країни, зокрема до тих питань, на які не могла дати правильну відповідь буржуазна історіогра-

фія. Завдяки цьому посилювалась увага до історичної науки як складової частини ідеологічної перебудови в країні.

Важливим фактором відродження історичної науки в перші повоєнні роки була організаційна робота Комуністичної партії Югославії. З ініціативи КПЮ створювалися історичні товариства зі своїми періодичними друкованими органами в Словенії (1946), Хорватії, Чорногорії, Боснії і Герцеговіні, Сербії (1947), Македонії (1952). У ці роки в усіх республіканські та міські архіви, музеї народно-визвольної боротьби, які стали важливими центрами по організації наукових досліджень та вивченню джерел. У 1950 р. для координації науково-дослідної роботи був створений координаційний союз історичних товариств НФРЮ.

Бурхливий ріст науково-дослідних центрів не означав одночасно швидкого утвердження нової методології досліджень. Становище в історичній науці було складним. У новостворених наукових центрах більшість дослідників перебувала на буржуазних позиціях, відрізняючись часто лише приналежністю до сербської чи хорвато-словенської історичної школи. Правда, частина із них під впливом національно-визвольної боротьби, демократичних і соціалістичних перетворень поступово переходила на марксистські позиції. Проте цей процес тільки розпочався. Ядро істориків-марксистів почало формуватися з осіб, які були членами КПЮ або брали активну участь у боротьбі з фашизмом. У цілому ж «авторитети» буржуазної історичної науки мали сильний вплив на початкуючих дослідників і тому в перші повоєнні роки історична наука розвивалася по інерції в дузі старих буржуазних шкіл. Про це свідчить строкатість тематики публікацій, які в більшості не виходили за рамки середньовіччя. Значна їх кількість — це публікації документів з історії югославських народів з детальними аналітичними оглядами і коментарями. Деякі з них не втратили наукової цінності до наших днів. До таких досліджень належать праці Ф. Гривеца, присвячені життю і діяльності перших слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія [35]. В них детально проаналізовані всі відомі документи слов'янської, грецької і латинської писемності про перших просвітителів, частина перекладена словенською мовою і підбиті підсумки попередніх досліджень з даної теми. Широка джерелознавча база дала змогу Ф. Гривецу всебічно висвітлити життя і просвітительську діяльність Кирила і Мефодія на різних етапах їхнього життя.

Заслужують на увагу дослідження, присвячені вивченню єдиного письмового джерела історії югославів до XII ст. літопису священика Дукляніна. Цей документ містить багато дат, має цікавий джерелознавчий зміст і тому завжди викликав інтерес у дослідників. В 1950 р. В. Мошін опублікував оригінал латинською мовою і його хорватський переклад [40]. Автор звернув увагу на достовірність дат літопису, підтвердив, що він був складений у 1149 р., висловив ряд оригінальних думок про використані в ньому джерела. Цей літопис став предметом дослі-

дження Н. Радойчича, який зробив спробу розкрити його походження і використати Дуклянським джерела [25]. Н. Радойчич доводить, що в більшості літописів цього періоду спостерігається однорідність в подачі цифр і фактів, і це свідчить про запозичення їх з римських та візантійських джерел. Багато уваги приділив автор аналізу наукових досліджень попередників хроніки Дуклянина.

Н. Радойчич опублікував також дві монографії історіографічного характеру [26; 27]. Одна з них присвячена першому авторові історії походження югославських народів Мавро Орбіні з Дубровника. Аналізуючи уривчасті дані з різних джерел, а також дослідження про М. Орбіні, Н. Радойчич розкриває його історичні погляди та їх значення для розвитку сербської історіографії XVIII—XIX ст. Значне місце в монографії посідає джерелознавчий аналіз праць М. Орбіні, критика допущених ним помилок. Інша монографія Н. Радойчича — це ґрунтовний аналіз життя і творчості відомого історика Й. Раїча (1726—1801), праці якого були визначальними для сербської історіографії в першій половині XIX ст. Використовуючи нові джерела про життя і творчість Й. Раїча, автор розглядає їх на фоні динамічного розвитку сербської історіографії і доводить, що завдяки глибоким знанням про зв'язок слов'янської історії взагалі з історією югославських народів, його дослідження були великим кроком вперед. Й. Раїч був ознайомлений із засобами історичної критики, проте не часто використовував їх, намагаючись опублікувати максимум фактів із запозичених джерел. Цікаві думки висловив автор про формування поглядів Й. Раїча під час його навчання в Києві. Автор доходить висновку, що історичні концепції Й. Раїча відзначалися раціоналізмом, ґрунтувалися на досягненнях тодішньої історичної науки.

Широкою джерелознавчою базою й аналітичним підходом відзначаються історіографічні дослідження Й. Радонича [28] і Й. Шкавіча [43]. Перший у 1946 р. опублікував монографію «Єрохім Пастрич — історик XVII століття», в якій використав значну кількість архівних матеріалів Ватикану. Автор доводить, що Є. Пастрич був одним із тих істориків, які прагнули використати панславистські ідеї в інтересах римського духовенства. В монографії підкреслюється цінність його історичних розвідок для вивчення минулого югославських народів.

У дослідженні Й. Шкавіча значна увага приділяється аналізу творчості хорватського історика XVIII ст. Й. Рітера-Вітезановича, який, як стверджує автор, прагнув демократизувати культуру і творчу діяльність, вивільнити їх від контролю духовенства.

Декілька досліджень присвячено З. Орфеліну, визначному представникові раціоналізму, вихователю й автору першої оригінальної історії про Петра І. К. Георгієвич проаналізував два невідомі рукописи З. Орфеліна, в яких піддавалося осуду розкішне життя церковної верхівки і давалися пропозиції щодо організації шкіл, судочинства єпископатів [2]. М. Коларич при-

святив свою публікацію порівняно маловідомому аспекту життя 3. Орфеліна — його праці креслярем і гравером по міді [15].

Деякі історики, зокрема, Р. Маріч, С. Антоляк, Г. Новак детально вивчали такі середньовічні джерела, як хроніки, біографічні описи духовних осіб і середньовічних правителів Сербії [18; 32; 41].

Всі дослідження середньовічної тематики відзначаються тим, що в них детально аналізуються і зіставляються окремі дати, події, відзначається достовірність тих чи інших джерел.

У боротьбі за створення марксистської методології в югославській історіографії важливу роль відіграли заходи ЦК КПЮ щодо видання творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна мовами югославських народів, публікації документів з історії КПЮ, а також творів її керівників Й. Броз Тіто, Е. Карделя, Р. Чолаковича [6; 10; 30; 44]. Більшість з них мала як джерелознавчий, так і дослідницький характер, у них яскраво демонструвався марксистський підхід до аналізу історичних подій. Було зроблено перші кроки по налагодженню наступності кращих традицій марксистської публіцистики та історіографії попередніх років. Вже у 1945 р. вийшли друком дві книги В. Маслеша «Молода Боснія» і «Светозар Маркович» [19; 20]. Вони були наслідком напруженої дослідницької роботи В. Маслеша наприкінці 30-х — на початку 40-х років, яскравим прикладом творчого застосування марксистсько-ленінського методу дослідження історії південнослов'янських народів. У першій книзі, спрямованій проти численних буржуазних дискусій про причини імперіалістичної війни 1914—1918 рр., детально проаналізовано соціально-економічні передумови і розвиток міжімперіалістичних суперечностей на Балканах. Вся аргументація автора підводить до висновку, що відповідальність за війну несуть імперіалісти великих держав, а не організація «Млада Босна». Автор робить глибокий аналіз розвитку суспільних сил і окремих класів у південнослов'янських землях наприкінці XIX — на початку XX ст. В другій монографії В. Маслеша не тільки розкриває науково-політичні погляди С. Марковича, дає оцінку його заслуг перед трудящими, а й аналізує соціально-економічний розвиток Сербії, його особливості. Критикуючи твердження буржуазних дослідників, які зображали С. Марковича жертвою утопічного соціалізму, автор доводить, що його соціалізм — це система наукових поглядів, які всією своєю діяльністю він намагався втілити в життя. Всебічний аналіз, здійснений В. Маслешем, дав змогу зробити висновки, які підтверджені радянськими і югославськими дослідниками [9; 23], а саме: сербські повстання початку XIX ст. — це аграрна революція, яка «в процесі боротьби набула характеру національної революції» [20, с. 43]. Це, як стверджує В. Маслеша, відповідало б розвитку сербського суспільства тому, що в Західній Європі означали буржуазно-демократичні революції. Наслідком боротьби сербського народу була ліквідація окремих феодальних відносин і створення умов для розвитку капіталізму. Праці В. Маслеша мали великий вплив на подальше формуван-

ня досліджень з цієї тематики. Вже в той час розпочалася публікація документів Сербської соціал-демократичної партії і праць окремих її діячів [29].

Початком важливих методологічних зрушень в югославській історіографії повоєнного періоду була поява дискусійних досліджень, у яких вперше робилися спроби критично проаналізувати підсумки пошередніх поколінь істориків і визначити нові завдання науково-дослідної роботи. Започаткував такі дослідження в 1947 р. Б. Графснауер статтею «Проблеми і завдання словенської історіографії в наш час» [36]. Аналізуючи розвиток словенської історіографії з XVII ст. до початку другої світової війни, автор підкреслював, що найважливішим завданням тогочасних дослідників є розрив з буржуазною методологією дослідження. В статті було запропоновано нову періодизацію історії Словенії, в основу якої лягли стапи її соціально-економічного розвитку [36, с. 26—30].

Критичний аналіз попередньої словенської історіографії і запропоновані принципи періодизації свідчать про початок переходу Б. Графснауера до нового марксистського методу дослідження.

Питання про перехід на нові марксистські позиції істориків країни аналізувалося у наукових установах, дискутувалося в періодиці. На об'єднаному засіданні всіх секцій Белградського історичного інституту 25 лютого 1948 р. обговорювалася доповідь його директора В. Новака «Югославська історіографія між двома світовими війнами і її сучасні завдання» [22], яка вийшла окремою брошурою. Критично оцінюючи досягнення і недоліки чотирьох генерацій істориків, В. Новак підкреслював, що для об'єктивного всебічного висвітлення історії південнослов'янських народів необхідно здійснити «переорієнтацію на матеріалістичну доктрину» [22, с. 20]. Він визначав наступні найважливіші завдання югославських істориків на шляху переходу на марксистські позиції: поступово і планомірно здійснювати перегляд буржуазних інтерпретацій і тенденційних положень дослідників минулого, розширити планові публікації історичних джерел з критичними оцінками їх походження, підготувати нові кадри марксистських дослідників, організувати наукову історичну бібліографію [22, с. 21—24].

Про необхідність перегляду й удосконалення методів дослідження висловився відомий представник довоєнної хорвато-словенської школи М. Кос, який вважався продовжувачем соціально-економічних досліджень, започаткованих його батьком Ф. Косом (1853—1924). У статті «Про деякі завдання словенської історіографії» М. Кос критично оцінював окремі методи вивчення соціально-економічних питань у минулому і пропонував більш повно обґрунтувати висновки на основі даних з різних галузей науки [45].

Показником важливих зрушень в історіографії цих років стали дискусії з окремих питань національної історії. Тривала дискусія розгорнулася з приводу оцінки класових сил під час рево-

люції 1848—1849 рр. Вона свідчила про глибину вивчення тодішніми югославськими істориками проблем вітчизняної історії і гостроту боротьби за утвердження марксистської методології югославської історіографії.

Югославський історик В. Богданов у своїх дослідженнях, присвячених революційним подіям, намагався розкрити класові розходження під час революції 1848—1849 рр. у Хорватії. Він доводив, що точилася боротьба між двома таборами — феодальної реакції і революційно-демократичної течії. До останньої В. Богданов відносив і ліберально-буржуазні елементи, при цьому вважаючи, що революційно-демократичний табір боровся за повне знищення залишків феодалізму, за національну і державну незалежність та народну владу. В. Богданов робив висновок, що революційно-демократичний табір був єдиним і сильним, а його програма визначала головні напрями соціального і національного руху 1848—1849 рр. Це твердження піддавалося критиці з боку югославських істориків. Р. Перович дійшов висновку про існування не двох, а трьох основних таборів і течій 1848—1849 рр. у Воеводині — селянського, буржуазно-ліберального і феодально-клерикального [42, с. V—XVI]. Концепція Р. Перовича, переконливо підтверджена документами, ставила під сумнів усю схему революційних подій, дану в працях В. Богданова. Дискусія з цього питання тривала і в наступні роки і завершилася розгромом тверджень В. Богданова [1].

Про якісні зміни в югославській історіографії свідчило видання в 1953 р. першої книги чотиритомної історії Югославії [37]. Ця колективна праця, як зазначалося у вступі, була «першою обширною спробою трактування минулого на основі історичного матеріалізму» [37, с. 3]. Авторський колектив на великому джерельному матеріалі, використовуючи досягнення буржуазної історіографії, зробив важливий крок у бік матеріалістичного висвітлення історичного розвитку югославських народів з найдавніших часів до початку XVI ст. Цінним у книзі було і те, що тут давався критичний аналіз буржуазних положень з висвітлюваних питань, у тому числі про походження держави і феодальних відносин, колонізацію Балканського півострова, політичний розвиток південнослов'янських народів. Книга відображала тодішній стан марксистських досліджень з питань середньовічної історії Югославії, проте не була позбавлена недоліків. У передмові автори самокритично визнавали, що цілі сторінки історичного розвитку залишилися не висвітленими. Ряд недоліків виявила дискусія, що розгорнулася після виходу книги.

У кінці 40-х — на початку 50-х років окремі югославські історики почали розробку таких нових тематичних напрямків, як революційний, робітничий і комуністичний рух, які успішно вивчалися великим загоном дослідників СФРЮ в наступні роки.

Результативною була дослідницька робота Т. Кацлеровича та С. Дімітрієвича по вивченню соціалістичного руху в Сербії. Ці два дослідники стали піонерами у висвітленні названої тематики

і мають найбільші творчі здобутки. Вони чинили значний вплив на формування цілої школи дослідників робітничого і соціалістичного руху на югославських землях. Публікації Т. Кацлеровича, одного із засновників і визначних діячів ССДП, ґрунтуються не тільки на різноманітних документальних матеріалах, а й на власних спогадах. У центрі його досліджень — формування і роль сербського пролетаріату в революційній боротьбі. Ця тема висвітлюється в таких працях: «Перші самостійні робітничі організації» [11], «Робітниче законодавство у Сербії напередодні першої світової війни» [13], «Березневі демонстрації і травневий переворот 1903 р.» [12]. У них простежується тісний зв'язок з працями керівників Сербської соціал-демократичної партії Д. Туцовича, Д. Поповича, Ф. Філіповича. Аналізуючи умови виникнення перших робітничих організацій, боротьбу сербського пролетаріату за демократизацію, проти милітаризації і війни, Т. Кацлерович розкриває одну із центральних проблем марксизму — провідну роль пролетаріату в революційному процесі. В його працях обґрунтовано положення, висунуте лідерами ССДП про те, що 1895 р. був рубіжним у розвитку сербського робітничого руху. З цього часу сербський пролетаріат усвідомив себе як клас. Цей важливий висновок закріпився в марксистській історіографії.

С. Дімітрієвич, який плідно досліджував цю тему протягом трьох десятиріч, відзначився скрупульозним добором архівних документів, зваженим їх зіставленням і аналізом [4]. Завдяки його пошукам у науковий обіг було залучено невідомі документи і факти, зроблено дальший крок порівняно з довоєнною марксистською історіографією у трактуванні питань робітничого і соціалістичного руху в Сербії в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Вже в той час С. Дімітрієвич провів велику роботу по виявленню і підготовці до друку творів керівників ССДП Д. Туцовича, Д. Поповича, які стали джерелознавчою базою для дальшого розвитку марксистських досліджень. Заслугою С. Дімітрієвича є ґрунтовне вивчення принципів, форм організації і соціально-економічних умов сербського робітничого руху. Аналізуючи соціальний склад і характер робітничих організацій, С. Дімітрієвич робить висновок про те, що якісні зрушення в робітничому русі наприкінці ХІХ ст. — це наслідок соціально-економічних змін на базі утвердження капіталізму.

Т. Кацлерович і С. Дімітрієвич започаткували в повоєнній югославській історіографії лєнініану. Т. Кацлерович, описавши свою зустріч з В. І. Леніним під час роботи Ціммервальдської конференції, торкнувся питання про початок поширення лєнінізму в Сербії. В 1904 р., у час загострення боротьби з опортунізмом, «сербські соціал-демократи закликали на допомогу Леніна», опублікувавши в газеті «Радничке новине» уривки з його праці «Що робити?» [14, с. 9].

В 1951 р. у дослідженні «Лєнінські статті у довоєнній сербській демократичній пресі» С. Дімітрієвич підкреслив велике значення лєнінських публікацій для марксистського виховання про-

летаріату. Звірівши їх з оригіналом, автор відзначив окремі скорочення і неточності [3].

Робітнича проблематика стала предметом дослідження Д. Зографського з Македонії [5]. Вже в той час Й. Мар'янович зробив першу спробу узагальнити історію робітничого руху на всіх югославських землях [39].

Найбільш результативними були дослідження, присвячені народно-визвольній війні Югославії 1941—1945 рр. Роботи з цієї теми в перші повоєнні роки мали здебільшого мемуарний характер і висвітлювали розвиток народно-визвольної війни в окремих регіонах Югославії. Так, про визвольну війну в Сербії написав один із її керівників М. Маркович [17], в Словенії — Я. Янко [46]. Про боротьбу з фашистськими окупантами в Хорватії і Македонії розповів колишній комісар головного штабу В. Бакарнич [34]. Починаючи з 50-х років дослідження цієї теми поглиблюється.

Важливу роль у становленні марксистської методології в югославській повоєнній історіографії зіграв перший з'їзд істориків Югославії, який відбувся 5—8 травня 1954 р. у Белграді. На ньому були присутні близько 400 делегатів з усієї країни [24, с. 11]. З'їзд проходив у гострих дискусіях з представниками буржуазних напрямів. У полеміці, яка розгорнулася на з'їзді з питань критики концепцій В. Богданова про роль національної буржуазії в революції 1848—1849 рр., про «історичність» і «неісторичність» новітньої історії, виступили з осудом «традиційного», тобто буржуазного, напрямку Б. Графенауер, Д. Джурапович, І. Томац, Д. Янкович та інші. Візначаючи прогресивні кроки історичної науки у вивченні окремих проблем минулого, більшість делегатів з'їзду висловилися за перехід до нового марксистського методу дослідження. Засуджувалися погляди про «неісторичність» тем з нової і новітньої історії. З'їзд вирішив відкрити в університетах кафедри нової, економічної історії та соціології для підготовки майбутніх спеціалістів. Згідно з рішенням з'їзду, в Югославії організовувалися спеціалізовані історичні інститути та товариство історичних союзів. Цей з'їзд фактично підбив підсумки дев'ятирічного розвитку повоєнної історичної науки в Югославії. Цим завершився перший етап в югославській повоєнній історіографії.

1. Гибнанский Л. Я. Две дискуссии среди югославских историков // Уч. зап. АН СССР. 1966. Т. 30.
2. Георгиевич К. Два непознана списа Загаріа Орфелина // Историски гласник. 1950. № 1—2.
3. Димитријевић С. Ленинови чланци у предрадној српској социјал-демократској штампі // Радник. 1951. №38.
4. Димитријевић С. Социјалистичке радничке организације у Србији на крају XIX в. Београд, 1953.
5. Зографски Д. За работническото движење во Македонија. Скопје, 1950.
6. Историски архив КПЈ. Београд, 1949—1951. Т. 1—7.
7. Историография новой и новейшей истории стран Европы и Америки. М., 1968.
8. Историография истории южных и западных славян. М., 1987.
9. Карасев В. Г. Первая буржуазно-национальная революция на Балканах // Сов. славяноведение. 1983. № 3.
10. Кардель Е. Пут нове Југославије. Београд, 1916.
11. Кацлеровић Т. Прве самосталне радничке организације у Србје. Београд, 1950.
12. Кацлеровић Т. Мартовске демонстрације и Мартовски преврт 1903 године. Београд, 1953.
13. Кацлеровић Т. Радничко законодавство у Србије пре

првог светског рата. Београд, 1952. 14. *Кацлеровић Т.* Цимервалдска конференција. Апел српских социјалиста цивилизованом свету. Београд, 1951. 15. *Коларић М.* Загарија Орфелин: Чртац, Калиграф I бакоррезац // Зборник Матице Српске. 1951. № 2. 16. *Лециловска И. И.* Современная югославская историографија иллиризма // Сов. славяноведение. 1970. № 3. 17. *Марковић М.* Борба Србје 1941—1945. Београд, 1947. 18. *Марић Р.* Трагови грчкиг историјара у делима Константина Филозофа // Глас. 1946. № 19. 19. *Маслеша В.* Млада Босна. Сарајево. 1945. 20. *Маслеша В.* Светозар Марковић Београд 1945. 21. *Наумов Е. П.* К историографии Законника Стефана Душана // Славяно-Балканские исследования. М., 1972. 22. *Новак В.* Југословенска историографија између два светска рата и нени современи задаци. Београд, 1946. 23. *Петровић Н.* Неколико теоријских и началних напомена о карактеру и суштини првог и другог Српског устанка. Историјски значај српске револуције 1804 године. Београд, 1983. 24. Први конгрес историчара ФРН // Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине. Сарајево, 1954. 25. *Радојчић Н.* О најтамнијем оделку Барског родослова. Цетине, 1951. 26. *Радојчић Н.* Српска историја Мавра Орбинија. Београд, 1950. 27. *Радојчић Н.* Српски историчар Иван Рајић. Београд, 1952. 28. *Радојчић Н.* Иероним Пастри историк XVII столетја // Глас. 1946. № 169. 29. Социјалистичка штампа у Србја до XIX в.: Избор чланака. Београд, 1951. Т. 1—2. 30. *Тито Јосип Броз.* Борба за ослобођење Југославије. Београд, 1945. 31. *Фрејденберг М. М.* Проблеми раннеј историје Дубровника в новейшей югославской историографии // Сов. славяноведение. 1979. № 2. 32. *Antoljak S.* Kako je doslo do jednog umetka u Rogerijevoj «Carmen Miserebule» // Starohrvatska Prosvjeta, 1952. Kh. 3. 33. Dix annes d'histoire de Yougoslavie 1945—1955. Београд, 1955. 34. *Vacarić V.* Pregled NORata u Makedoniji 1941—1945. Београд, 1950. 35. *Griveč E.* Litiја Konstantina в Metodja. Ljubljana, 1951. 36. *Grafenauer B.* Problemi в naloge slovenskega Zgodavilopisja // Zgodovinski časopis. 1948/1949. N 2—3. 37. Историја народа Југославије. Загреб, 1953. 38. *Janković J.* Pregled vaznejsih dogodkov в borb в letah 1941—1945. Ljubljana, 1946. 39. *Marjanović J.* Načlanak в razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskom zemljama до првог свјетског рата. Београд, 1954. 40. *Mošin V.* Ljetopis pora Dukljanina: latinski tekstс hrvatskim prijevodom в «Hrvatska hronika». Загреб, 1950. 41. *Novak G.* О podrijetlu в zgodama Slavena. Загреб, 1951. 42. *Перовић Р.* О српском покрету у Војеводини 1848—1849. // Грађа за историју српског покрета у Војеводини 1848—1849. Београд, 1952. Кн. 1. 43. *Skavić J.* Fragmenti из kulturne poviesti XVII stoljeca // Hrvatsko kolo. 1950. N 3. 44. *Čolaković R.* Zapiski oslobodilačkog rata. Сарајево, 1946. С. 1. 45. *Kos M.* О некаторих nalogaх slovenskego zgodovilopisja // Zgodovinski časopis. 1948—1949. N 2—3. 46. *Janko J.* Pregled vaznejsih dogodkov в borb в letah 1941—1945. Београд, 1950.

Статта надійшла до редакції 26.09.88

Г. И. СТРОНСЬКІИ, доц.,
 Тернопільський філіал Львівського
 політехнічного інституту
 Т. С. ПОЛЕЩУК, асист.,
 Львівський університет

СПІВРОБІТНИЦТВО РАДЯНСЬКИХ ТА БОЛГАРСЬКИХ ІСТОРИКІВ У 1944—1958 рр.

Розширення контактів і взаємозв'язків між народами є однією із важливих закономірностей історичного розвитку. Багатовікові зв'язки еднають народи Радянського Союзу і Болгарії. Розвиток

дружби і співробітництва між СРСР і НРБ досить глибоко вивчений в історичній літературі. Проте цього не можна сказати про творчі контакти вчених обох країн у галузі історичної науки в повоєнний час. Чимало монографій і статей висвітлюють взаємини радянських та болгарських істориків надто поверхово й фрагментарно, у загальному контексті радянсько-болгарських стосунків.

Виняток певною мірою становлять праці Є. О. Дудзинської, де на фоні широких міжнародних зв'язків радянської історичної науки показані основні напрями співробітництва радянських і болгарських істориків [9; 10]. М. І. Турівненко розглянув процес зародження та перші кроки співпраці істориків СРСР і НРБ у 1944—1948 рр. [28; 29; 30]. Деякі аспекти співробітництва між істориками обох країн висвітлені в працях Г. М. Попова, В. В. Бойка [22; 23], В. А. Круглова [16] та ін. Серед болгарських дослідників слід відзначити П. Горанова, який показав допомогу СРСР у підготовці висококваліфікованих кадрів, зокрема для історичної науки [8].

Мета даної статті — дослідити процес становлення та розвитку співробітництва радянських і болгарських істориків, визначити шляхи популяризації й особливості творчого використання досвіду радянської історичної науки у болгарській історичній науці.

Висунуте завдання визначило й хронологічні рамки дослідження. Саме з 1944 по 1958 р., на нашу думку, відбувалося становлення основних форм і напрямів радянсько-болгарського наукового співробітництва, які з кінця 50-х років були поставлені на тверду договірну основу. Тоді ж марксистсько-ленінський напрям у болгарській історіографії переміг повністю.

Генезис співробітництва радянських та болгарських істориків-марксистів сягає міжвоєнних років, коли в СРСР перебували болгарські політемігранти, зокрема представники історичної науки. Багато з них отримали вищу освіту, підготували і захистили в СРСР дисертації, разом з радянськими вченими вели розробку марксистсько-ленінської концепції історії своєї батьківщини, займалися викладацькою та громадською діяльністю [32, с. 106—111]. У роки війни болгарський вчений Р. Караколов разом з радянськими істориками і вченими з інших слов'янських країн взяв участь у підготовці і виданні колективної праці [5]. Тоді ж у Москві були опубліковані стенограми публічних лекцій з історії В. Коларова [26, с. 198].

Після розгрому фашизму і перемоги соціалістичної революції у Болгарії болгарські марксистки повернулися на батьківщину, де використали набуті в СРСР знання та досвід у поглибленні науково-дослідницької роботи, перебудові болгарської науки на марксистсько-ленінських засадах.

В перші повоєнні роки у Болгарії були створені гуртки по вивченню історії БРП(к), історії КПРС, творів класиків марксизму-ленінізму [13, с. 62]. У 1945 р. почав видаватися теоретичний орган ЦК БРП(к) журнал «Современник» (з 1947 р.— «Но-

во време») і науковий журнал «Исторически преглед», а з 1946 р.— «Философска мисъл». На сторінках цих видань висвітлювалися важливі теоретичні проблеми матеріалістичного розуміння історії, велася боротьба з буржуазно-націоналістичними поглядами, обговорювалися дискусійні питання, публікувалися результати роботи болгарських істориків-марксистів. Часом в них публікувалися й праці радянських суспільствознавців.

Велике значення мали переклад та видання праць класиків марксизму-ленінізму в Болгарії. Суттєву допомогу при цьому надавали радянські вчені. Менше ніж за рік було видано 55 назв марксистсько-ленінської літератури [13, с. 62], зокрема праці В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», «Чергові завдання Радянської влади», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», «Завдання спілок молоді», а також «Короткий біографічний нарис про Леніна», твори В. Г. Плеханова та ін. [30, с. 36].

У 1945—1949 рр. були перекладені та видані болгарською мовою вибрані твори В. І. Леніна в дев'яти томах [11, с. 142]. До 1950 р. твори В. І. Леніна видані у Болгарії загальним тиражем майже 1142,8 тис. примірників. Тираж творів К. Маркса і Ф. Енгельса до того часу становив 663 тис. [35, ф. 5283, оп. 17 спр. 8, арк. 95—99].

У 1954 р. завершено переклад і видання Зібрання творів В. І. Леніна у 35 томах, здійснені за допомогою Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС з четвертого російського видання [26, с. 49]. З 1957 р. також за допомогою Радянського Союзу було розпочато видання 30-томного Зібрання творів К. Маркса і Ф. Енгельса [3, с. 91]. Переклад і видання болгарською мовою творів класиків марксизму-ленінізму, праць видатних діячів комуністичного та робітничого руху сприяли утвердженню нової методології у болгарській історичній науці.

Налагодження зв'язків між радянськими та болгарськими істориками в перші повоєнні роки пов'язане з академіком М. С. Державіним — видатним радянським славістом, автором «Истории Болгарии» у чотирьох томах, багатьох інших праць з історії та культури братнього народу. У середині 40-х років він двічі відвідав Болгарію, зустрічався з громадськістю та вченими Софійського університету, Болгарської Академії наук (БАН), виступав у пресі, читав лекції. М. С. Державін знайомив болгарських колег з організацією та досягненнями радянської науки, розкривав особливості застосування марксистсько-ленінської методології при аналізі історичного минулого болгарського народу, доводив методологічну неспроможність багатьох положень буржуазної історіографії. «Сміливо можна сказати, — писали з цього приводу Д. Ангелов та Г. Тодоров, — що перші рішучі кроки у розробці марксистської історії Болгарії після 9 вересня 1944 р. були здійснені завдяки величезному авторитетові і творчому прикладу видатного радянського дослідника і щирого друга нашого народу М. С. Державіна» [2, с. 75]. Цьому, безумовно, сприяли видані у болгарському перекладі праці

видатного радянського вченого. БАН обрала його своїм почесним членом [27, с. 26].

На перші повоєнні роки припадають ознайомчі поїздки істориків. У 1945 р. Радянський Союз відвідав голова Спілки наукових працівників Болгарії, відомий історик М. Димитров. Він ознайомився з роботою деяких наукових закладів СРСР, налагодив ділові контакти з радянськими вченими [27, с. 27]. 1946 р. у Болгарії побувала група радянських археологів та етнографів, до складу якої, зокрема, входили Б. О. Рибяков, А. В. Арциховський, П. Г. Богатирьов, П. М. Третьяков, С. О. Токарев, В. І. Равдонікас. Радянські вчені ділилися досвідом організації науково-дослідної роботи в СРСР, виїжджали на місця розкопок стародавніх міст та поселень, подавали консультації болгарським коллегам. Археологічний інститут БАН влаштував два засідання, присвячені обговоренню важливих наукових проблем. На одному з них з доповіддю «Археологічна наука в СРСР» виступив В. І. Равдонікас [35, ф. 5283, оп. 17, спр. 62, арк. 88; 1, с. 2] Ця поїздка радянських вчених поклала початок постійному обміну науковою інформацією, про що, зокрема, свідчить лист С. О. Токарева болгарським вченим від 10 лютого 1947 р. Він повідомляв про нові результати і плани науково-дослідної роботи радянських археологів, висловив побажання про розширення співробітництва тощо [35, ф. 5283, оп. 17, спр. 55, арк. 71].

З часом поїздки радянських вчених стали частішими, багатшими за змістом. Так, 1950 р. НРБ відвідав академік Б. Д. Греков, який познайомив болгарських істориків з досягненнями радянської науки, консультував їх щодо організації історичної освіти і поглиблення досліджень, надав суттєву допомогу при складанні річного плану інституту історії БАН, відвідав археологічні розкопки на шляху Софія—Преслав [12, 1952, № 3, с. 323; 14, с. 24].

У 50-х роках в СРСР побували відомі болгарські історики Д. Косев, П. Георгієв, Хр. Христов, Ж. Натан, А. Бурмов, Х. Гандев. Вони відвідали Інститут історії АН СРСР, редакцію журналу «Вопросы истории», музеї, бібліотеки, обговорювали з радянськими вченими наукові питання [6, 1955, № 8, с. 228; 6, 1958, № 3, с. 218].

Таким чином, налагоджувалися не тільки особисті творчі контакти, а й зв'язки між науковими закладами історичного профілю.

Доки не була введена в практику наукових зв'язків і співробітництва тверда договірна основа, популяризацію досвіду і досягнень радянської науки в НРБ здійснювали Всеосоюзне товариство культурних зв'язків з закордоном (ВТКЗ), Слов'янський комітет СРСР, а з болгарського боку — Союз болгаро-радянських товариств, слов'янські комітети та інші організації. Вони організували обмін матеріалами, книгами, виставками, а також делегаціями, проводили місячники радянської культури і радянсько-болгарської дружби. Видавництво Союзу болгаро-радянських товариств випустило тоді у світ понад 40 книг бол-

гарських і радянських авторів загальним тиражем 230 тис. примірників, більшість з яких була присвячена історичному минулому обох народів [11, с. 145]. Тиражем 15 тис. примірників виходив журнал Союзу болгаро-радянських товариств «Българо-съветска дружба» і тиражем 150 тис. примірників двотижнева газета «Българо-съветско единство». Різноманітна інформація щодо роботи радянських істориків публікувалася у журналі «Славяни». У будинку болгаро-радянської дружби в Софії проводилися книжкові виставки, читалися лекції [35, ф. 5283, оп. 17, спр. 56, арк. 21—22].

Тісне співробітництво здійснювалося між редколегіями журналів «Вопросы истории» и «Исторически преглед». Вони обмінювалися планами роботи, досвідом. Майже в кожному номері болгарського журналу друкувалася інформація про розвиток радянської науки. Понад десять статей та повідомлень радянських і болгарських авторів було вміщено у 1946—1958 рр. на сторінках «Вопросов истории». Публікувалися також рецензії на праці болгарських істориків. Були високо оцінені, зокрема, дослідження, написані з марксистсько-ленінських методологічних позицій, таких авторів, як Ж. Натан [6, 1949, № 3, с. 135—139], Д. Косев [6, 1954, № 1, с. 170—174] та ін. З 1944 по 1958 р. 25 рецензій помістив «Исторически преглед». Крім ґрунтовних рецензій на окремі роботи радянських істориків, робилися тематичні огляди [12, 1955, № 1, с. 117—130].

Необхідність використання досвіду та досягнень радянської історичної науки підкреслювалася під час дискусій, організованих БАН і присвячених завданням болгарської археологічної науки та періодизації історичного минулого болгарського народу [12, 1948, № 4—5, с. 595; 12, 1950, № 2, с. 213]. Виступаючи на сторінках наукової преси, болгарський вчений С. Георгієв зазначив, що в подоланні труднощів болгарським археологам допоможе творче використання досягнень вчених СРСР [12, 1948, № 3, с. 388].

Співробітничали також радянські та болгарські музейні й архівні заклади. З 1953 р. Державний музей революції СРСР розпочав обмін досвідом роботи з Музеєм революційного руху Болгарії [25, с. 414]. Цей же Музей та Музей Г. Димитрова у Софії консультувались у Центральному музеї В. І. Леніна з питань експозиційної та науково-дослідної роботи, обмінювались тематичними виставками. Досвід роботи Центрального державного історичного музею у Москві висвітлювала його директор А. Карпова на сторінках журналу болгарських істориків [12, 1953, № 5, с. 452—455].

Народна влада Болгарії творчо використала радянський досвід організації архівної справи, формувалась єдина державна система архівів, створювались умови надійного зберігання та обробки документальних матеріалів, радянські та болгарські архівісти обмінювались досвідом роботи [15, с. 185].

Безпосередній вплив радянської історичної науки на розвиток науки НРБ виявився також в організації у системі БАН інститутів історичного профілю, передусім Інституту історії (1947 р.),

які здійснювали свою діяльність на основі планування науково-дослідної роботи, поєднання колективної та індивідуальної творчості. З урахуванням досвіду СРСР при ЦК БКП був створений Інститут історії болгарського робітничого руху [15, с. 182].

Радикально змінилися методологічні засади і тематика досліджень. У центрі уваги болгарських істориків-марксистів у 50-х роках було вивчення соціально-економічного розвитку країни і класової боротьби трудящих у минулому, ролі народних мас в історії. Все більше вчених зверталися до проблем нової і новітньої історії.

Багатий досвід та дружню допомогу СРСР використали в Болгарії і при розв'язанні питання підготовки марксистських кадрів для історичної науки. З Радянського Союзу надійшли навчальні програми, плани і посібники для вивчення історії КПРС, історії СРСР та інших дисциплін [7, с. 391; 29, с. 297].

У 1946 р. в СРСР прибула на навчання перша група болгарських студентів та аспірантів (125 чол.). Наступного року було підписано міждержавний договір про навчання громадян НРБ у радянських вузах, згідно з яким половину всіх витрат брала на себе радянська сторона. У 1950—1960 рр. для НРБ було підготовлено 1811 спеціалістів, зокрема 205 з суспільних дисциплін. Водночас 127 болгарських громадян захистили в СРСР кандидатські дисертації (27 — з суспільних наук) [8, с. 399, 407]. Дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук, за нашими підрахунками, у досліджуваний період успішно захистили понад десять болгарських громадян, у тому числі Н. Тодоров («Зародження капіталістичних відносин у текстильному виробництві Болгарії в першій половині ХІХ ст.»), С. Шарланджієв («Боротьба БКП за створення Вітчизняного фронту, підготовку і проведення збройного повстання 9 вересня 1944 року»), Д. Митев («Боротьба болгарської соціал-демократичної партії (тісняків) за втілення принципів пролетарського націоналізму у 1903—1919 рр.» та ін. [12, 1957, № 2, с. 116; 6, 1958, № 4, с. 204]. Підготовлені та захищені у Радянському Союзі дисертації болгарських вчених відзначалися політичною і науковою актуальністю, високим професіоналізмом. Чимало болгарських істориків, які у 50-х роках здобували освіту в СРСР, стали відомими вченими, партійними та державними діячами.

Великого розмаху набув обмін документальними матеріалами між обома країнами. Вони використовувались у дослідницькій роботі, при виданні книг, розширенні музейних експозицій. У 1947 р. видавництво «Советская энциклопедия» через товариство «Болгарія — СРСР» отримало матеріали з економіки, історії та культури Болгарії, необхідні для другого видання «БСЭ» і для третього видання «МСЭ» [35, ф. 5283, оп. 27, спр. 56, арк. 24]. Болгарські історики передали Радянському Союзу цінний архів (182 документи) відомого українського громадського діяча М. Драгоманова, який свого часу жив у Болгарії [25, с. 445], а також матеріали по середньовічному болгарському мистецтву [25, с. 546].

Зароджувались і успішно розвивались особисті контакти між радянськими та болгарськими істориками. Вони обмінювалися книгами, матеріалами [35, ф. 5283, оп. 17, спр. 55, арк. 60, 73, 91]. Радянська сторона через Слов'янський комітет надала болгарським історикам М. Димитрову і Д. Осиніну архівні матеріали щодо діяльності Х. Ботева і Л. Каравелова у Росії [35, ф. 6646, оп. 1, спр. 193, арк. 14].

Для болгарських істориків важливим джерелом інформації і взірцем конкретного застосування принципів історичного матеріалізму до аналізу суспільних явищ була радянська історична література, що надходила до наукових закладів і бібліотек. У 1945 р. Товариство болгаро-радянської дружби отримало від ВТКЗ книги на суму 600 тис. левів. У 1948 р. стільки ж книг у Болгарію було відправлено лише за три місяці [35, с. 353, 375].

У 50-х роках книгообмін здійснювався між окремими бібліотеками, зокрема між Державною бібліотекою ім. В. І. Леніна, бібліотекою АН СРСР, фундаментальною бібліотекою з суспільних наук (зараз бібліотека Інституту наукової інформації з суспільних наук) АН СРСР та Народною бібліотекою ім. Кирила і Мефодія у Софії, бібліотекою БАН.

Характерною особливістю радянсько-болгарського книгообміну була цілеспрямована комплектація книжкових фондів бібліотек, обмін виданнями попередніх років. У 1957 р. фундаментальна бібліотека з суспільних наук АН СРСР отримала від болгарських друзів колекцію літератури періоду Болгарського національного відродження, збірку документів про Квітневе повстання 1876 р. та ін. БАН передала в АН СРСР видані у різні роки твори Д. Благоева, Г. Димитрова, В. Коларова [25, с. 607].

Багато праць радянських істориків перекладалися болгарською мовою і видавалися численними тиражами. За перші чотири повоєнні роки у Болгарії побачили світ 672 книги радянських вчених загальним тиражем 5,5 млн примірників [24, 1950, № 1, с. 64]. Значну кількість серед них становили радянські вузівські та шкільні підручники, курси лекцій, зокрема «Антична історія» О. В. Мішуліна, «Історія середніх віків» О. Д. Удальцова і С. Д. Сказкіна, «Нова і новітня історія» О. В. Єфімова та ін. [6, 1957, № 4, с. 172]. Перекладалися статті радянських істориків, окремі номери історичних журналів. Так, у 1944—1958 рр. на сторінках журналу «Исторически преглед» було надруковано понад 20 статей радянських авторів.

У 1947 р. ряд статей радянських археологів та етнографів Б. О. Рибаківа, П. М. Третьякова, А. В. Арциховського, С. О. Токарева, П. Г. Богатирьова були видані у Болгарії окремою збіркою.

Праці болгарських істориків-марксистів користувалися популярністю в СРСР, деякі з них перекладені російською мовою, зокрема праці Ж. Натана (1949), Д. Косева (1951), Д. Ангелова (1954), П. Георгієва (1957) та ін. Статті болгарських істориків друкувалися на сторінках радянської наукової періодики [4; 31].

У 50-х роках, коли марксистський напрям посів ключові позиції у болгарській історичній науці, домінуючими формами співробітництва з радянською наукою стало проведення наукових зустрічей і форумів, підготовка перших узагальнюючих марксистських праць з історії Болгарії [див. 27], здійснення спільних наукових досліджень. Набуло широкого розмаху багатостороннє співробітництво істориків соціалістичних країн у галузі розв'язання важливих наукових проблем.

Серед наукових конференцій з участю радянських і болгарських істориків передусім слід відзначити ті, які були присвячені 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції і проходили в Москві та Софії [12, 1957, № 6, с. 68]. Другою важливою подією суспільно-політичного життя у середині 50-х років стало святкування 50-річчя першої російської революції 1905—1907 рр. Ювілейна сесія, присвячена впливу революції на розвиток національно-визвольного руху у слов'янських країнах, відбулася в Інституті слов'янознавства АН СРСР. З доповідями виступали радянські і зарубіжні вчені [6, 1956, № 1, с. 208].

У 1956 р. болгарські історики провели наукову сесію, присвячену 100-річчю з дня народження Д. Благоєва. Доповідь про зв'язки болгарського марксиста з російським революційним рухом у світлі нових документальних матеріалів виголосив науковий співробітник Інституту слов'янознавства АН СРСР Л. Б. Валєв [12, 1956, № 4, с. 123].

Болгарські вчені брали участь у щорічних сесіях Відділу історії АН СРСР, де підбивалися підсумки археологічних та етнографічних досліджень радянських вчених. У 1954 р. професор Кр. Міятев ознайомив радянських колег з досягненнями болгарських дослідників. Учасники зустрічі домовилися про дальше співробітництво у розв'язанні проблем походження слов'ян, історії ремесел та ін. [6, 1954, № 8, с. 163—167]. У 1955 р. болгарську науку на аналогічній зустрічі репрезентував Д. Димитров, який знайомив її учасників з результатами розкопок стародавніх фракійських міст [12, 1956, № 1, с. 124—127].

Вищою формою співробітництва радянських і болгарських істориків стало проведення спільних досліджень. Зусиллями істориків СРСР і соціалістичних країн була видана колективна праця у двох частинах за редакцією Г. М. Панкратової (1955—1956). Розділ, присвячений впливу російської революції на піднесення революційного руху в Болгарії, належав перу болгарського історика В. Хаджишиколова [21].

У Москві в 1958 р. за редакцією І. І. Мінца видано збірку статей. Вплив Жовтня на Болгарію дослідив Хр. Христов [17]. У виданій Інститутом слов'янознавства АН СРСР збірці помертньо надрукована стаття видатного діяча болгарського робітничого руху і вченого Х. Кабакчієва [20].

Наслідком співробітництва фундаментальної бібліотеки з суспільних наук АН СРСР і Болгарського бібліографічного інституту було створення двохтомної праці [19]. Вміщені матеріали групувалися за історико-тематичним принципом і стосувалися

соціально-економічного, політичного і культурного розвитку НРБ. До теперішнього часу видання служить необхідним посібником і довідково-інформаційним збірником по вивченню історії НРБ.

Інститут історії СРСР АН СРСР залучив болгарського вченого І. Снегарова до видання збірника про міжнародні зв'язки Росії [18].

При підготовці болгарськими істориками збірника документів, присвяченого 25-річчю Лейпцігського процесу, близько 50 документів, які характеризують широку антифашистську боротьбу за визволення Г. Димитрова, були одержані з СРСР [23, с. 45].

У 1954 р. розпочалися розкопки стародавніх поселень Північно-Східної Болгарії. У них взяли участь наукові співробітники Археологічного інституту БАН під керівництвом Хр. Міятева, радянські археологи М. І. Артамонов, Ю. В. Кухаренко і румунський вчений Г. Штсфан [25, с. 476; 1, с. 3]. Під час розкопок археологи не тільки вивчали певну пам'ятку — городище V—VI ст. та слов'янське поселення IX ст., а й здійснювали обмін досвідом, зокрема порядком обробки матеріалів та їх інтерпретації. Група болгарських археологів взяла участь у розкопках в Чернігові і в районі дельти р. Рось [25, с. 663; 1, с. 3].

Проведення спільних досліджень і видання праць істориками обох країн у другій половині 50-х років тільки розпочиналося. Цей та багато інших напрямів співробітництва помітно розширилися після підписання у 1958 році угоди про наукове співробітництво між АН СРСР і БАН.

Таким чином, співробітництво радянських і болгарських істориків розвивалося від особистих контактів і односторонньої допомоги болгарським вченим до систематичного обговорення та спільного дослідження наукових проблем і видання праць. Завдяки тісним зв'язкам з радянською історичною наукою всебічно зміцнився і розвинувся марксистський напрям у болгарській історичній науці. Під впливом цього співробітництва поглиблювалися та розширювалися наукові дослідження і в радянській історичній науці.

1. *Ангелов Д.* Плодотворно българо-съветско сътрудничество в археологическата наука // *Археология*. 1982. Кн. 3—4. 2. *Ангелов Д., Тодоров Г.* Н. С. Державин като историк на български народ // *Ист. преглед*. 1963. № 6. 3. *Арнольд А. И.* Социализм и культура: Культурная революция в европейских странах народной демократии. М., 1962. 4. *Василев К.* Борьба болгарского народа против решения Берлинского конгресса // *Вопр. истории*. 1955. № 8. 5. *Вековая борьба западных и южных славян против германской агрессии*. М., 1944. 6. *Вопросы истории*. 7. *Гановский С.* Педагогически опит в СССР и влиянието му в нашата страна // *Летопис на дружбата*. София, 1972. Т. 3. 8. *Горанов П.* Подготовка на български квалифицирани кадри в Съветския Съюз // *Летопис на дружбата*. София, 1972. Т. 3. 9. *Дудзинская Е. А.* Международные научные связи советских историков. М., 1978. 10. *Дудзинская Е. А.* Сотрудничество историков социалистических стран // *История СССР*. 1976. № 6. 11. *Интернациональное сотрудничество КПСС и БКП: История и современность*. М., 1985. 12. *Исторически преглед*. 13. *Корчагина Л. П.* Борьба БКП за перестройку жизни болгарского общества (1944—1948 гг.) // *Научный коммунизм: Доклады высшей школы*. 1984. № 6. 14. *Косев Д.* Значението на акад. Б. Д. Греков на съветската и на българската историческа наука // *Българо-съветска дружба*. 1952. № 5. 15. *Косев Д., Христов Хр.* Научно-исследователь-

ская работа болгарских историков // *Вопр. истории*. 1955. № 7. 16. *Круглов В. А.* Сотрудничество между НРБ и СССР в области просвещения и общественных наук в 1953—1957 гг. // *Вопросы новой и новейшей истории*. Орджоникидзе, 1976. 17. Международное значение Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1958. 18. Международные связи России до XVII в. М., 1961. 19. Народная Республика Болгария: Историческая библиография. М., 1954—1958. Т. 1—2. 20. Октябрьская революция и зарубежные славянские народы. М., 1957. 21. Первая русская революция 1905—1907 гг. и международное революционное значение. М., 1955—1956. Ч. 1—2. 22. *Попов Г. Н.* Болгарские коммунисты в борьбе за осуществление культурной революции (1944—1948). Харьков, 1966. 23. *Попов Г. Н., Бойко В. В.* Обмяна на опит и братско сътрудничество между Съветския Съюз и НРБ в области науката (1944—1958) // *Летопис на дружбата*. София. 1972. Т. 3. 24. Славяне. 25. Советско-болгарские отношения 1944—1958: Документы и материалы. М., 1981. Т. 2. 26. *Сохан П., Чернявски Г.* Формиране на марксистско-ленинската концепция за историята на България: 1918—1944. София, 1983. 27. *Стронський Г. Й.* Співробітництво вчених СРСР і соціалістичних країн у написанні історії Болгарії, Польщі та Чехословаччини // *Пробл. слов'янозн.* Львів, 1984. Вип. 30. 28. *Туривненко М. І.* Встановлення і розвиток зв'язків між істориками СРСР і НРБ (1944—1948) // *Питання нової і новітньої історії*. К., 1974. Вип. 19. 29. *Туривненко Н. Й.* Помощь СССР в перестройке науки и просвещения НРБ на демократических началах // *Из истории социалистического строительства в странах Центральной и Юго-Восточной Европы*. М., 1979. 30. *Туривненко Н. Й.* Сотрудничество общественных организаций СССР и Болгарии. К.; Донецк, 1984. 31. *Цветкова В.* О религиозно-национальной дискриминации в Болгарии во время турецкого владычества // *Сов. востоковедение*. 1958. № 2. 32. *Чернявский Г. Й.* Становление марксистско-ленинской концепции новейшей истории Болгарии / *История и культура Болгарии*. М., 1981. 33. *Чичовска В.* Розята на българо-съветските дружества за укрепване на дружбата между България и Съветския Съюз (1946—1948) // *Октомврийската революция и българо-съветската дружба: изследвания по случай 50 години от революцията*. София, 1967. 34. Научовий архів Института історії СРСР АН СРСР. 35. Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР.

Стаття надійшла до редакції 12.09.88.

Т. В. ТАТОЛІ, *асист.*,
Ворошиловградський педагогічний інститут

УЧАСТЬ БОЛГАР У РЕВОЛЮЦІЙНІЙ БОРОТЬБІ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ (1900—1914)

У російсько-болгарської дружби багатоговікова історія. Мовна спорідненість, належність до одного слов'янського кореня, схожість історичної долі — все це сприяло зміцненню вікових зв'язків народів двох братніх країн. Дружба ця знайшла свій вияв в інтернаціоналістських традиціях, які склалися у період появи на історичній арені пролетаріату як класу. Наявність історичних зв'язків між болгарським і російським пролетарським рухом мала величезне значення для становлення й розвитку пролетарського інтернаціоналізму. Однією з форм його прояву у взаємовідносинах народів двох країн була участь болгар у революційній боротьбі пролетаріату Росії, зокрема такого великого національного загону, як український пролетаріат.

Питання про участь болгарських інтернаціоналістів у революційному русі на Україні вже досліджувалося радянськими та болгарськими істориками. Так, у працях П. С. Соханя розглядалися деякі аспекти цієї проблеми [12; 13; 14; 16]. Ряд істориків висвітлював внесок окремих болгар-революціонерів у революційну справу українського пролетаріату [6; 17; 18]. Вивчалася і революційна діяльність болгарських поселенців півдня України [4; 7]. Однак дослідження, присвяченого участі болгар у революційній боротьбі пролетаріату України, поки що немає. Ця стаття є спробою висвітлити революційну діяльність болгар, які проживали на Україні.

Болгарські робітники, студенти-поселенці вписали чимало рядків у революційну біографію українського пролетаріату. Вони брали найактивнішу участь у розповсюдженні ленінської «Іскри». Одним із шляхів транспортування у Росію першої пролетарської газети, що друкувалася за кордоном, був канал Варна—Одеса, який функціонував найбільш активно. Так, усього з початку існування «Іскри» і до лютого 1902 р. в Росію вдалося відправити 60 чемоданів з нелегальною газетою [3, с. 139]. А через болгарський канал тільки з вересня до грудня 1901 р. було переправлено 10 чемоданів з «Іскрою» [6, с. 87].

Першим кур'єром, який перевозив «Іскру» по каналу Варна—Одеса, став болгарин, колишній моряк, учитель Іван Загубанський. У перший свій рейс він вирушив 8 вересня 1901 р. Цей рейс, на відміну від усіх інших, проходив не морем, а повз Румунію. Наступні чотири поїздки кур'єр «Іскри» здійснив морем. За цей час він перевіз близько 7 тисяч номерів газети «Іскра», сотні брошур.

До діяльності І. Загубанського як кур'єра «Іскри» були причетні ще два болгарини. Один з них — Богомил Вакивців, приятель І. Загубанського — допомагав йому пакувати «Іскру», маскував її в обкладинки журналів «Нива» і «Природа», що повинно було зменшити ризик її виявлення [19, папка 44]. На квартирі у Димо Бурилкова, другого болгарина, І. Загубанський за рекомендацією Г. Бакалова зупинявся під час одного зі своїх рейсів до Одеси і тут розділяв багаж на дрібніші партії для подальшого перенесення по Одесі [26].

Занепокоєна появою на Україні ленінської «Іскри», царська поліція звернулася за допомогою до своїх таємних агентів у Болгарії та Румунії. Начальникові Одеського жандармського управління полковнику Безсонову вдалося завдяки перехопленим листам з'ясувати, що до перевезення «Іскри» з Варни в Одесу причетний І. Загубанський. 1 грудня 1901 р., коли він уп'яте приїхав до Одеси з «Іскрою», то був заарештований. У багажі було знайдено понад 600 примірників «Іскри», відозви і брошури.

Після арешту І. Загубанський не втратив мужності. Він оголосив голодовку, брав участь у страйках в'язнів, за що був кинутий у карцер. В'язні одеської тюрми на знак солідарності з І. Загубанським оголосили загальний страйк, яким висловили протест проти його арешту. Збори на захист І. Загубанського

провели робітники київського заводу «Арсенал», путиловці Петербурга, бакинські нафтовики. Підняв свій голос протесту і болгарський пролетаріат. Газета «Работнически вестник» надрукувала відозву, прийняту загальними зборами робітників м. Русе, у якій зазначалося: «...В одеській в'язниці, поряд зі справжніми синами великого російського народу, гние і болгарський робітник — Загубанський... І при всьому тому, що це не є таємницею, ані наш уряд, ані наш дипломатичний агент у Петербурзі, однак, досі не заступилися за нього» [24, 1902, 24 окт.]. У жовтні 1902 р. серед болгарського пролетаріату був оголошений збір коштів на допомогу І. Загубанському. Усього до 2 лютого по передплаті, результати якої систематично публікував «Работнически вестник», було зібрано понад 100 левів [24, 1903, 2 февр.].

Боротьба російських і болгарських робітників на захист мужнього революціонера вплинула на російський уряд і сприяла звільненню І. Загубанського. 9 липня 1903 р. цар змушений був підписати «височайший приказ» про звільнення кур'єра «Іскри». На вимогу царських властей І. Загубанський був висланий на батьківщину «за систематичну доставку у межі імперії ... транспортів нелегальної літератури» [27].

Але й після висилки І. Загубанського у Болгарію царський уряд продовжував побоюватися його участі у революційній діяльності на території Росії. У грудні 1903 р. київське охоронне відділення вжило заходів до того, щоб запобігти участі І. Загубанського у з'їзді представників соціал-демократичних організацій у Києві, і надіслало на прикордонні пункти листи з вимогою встановити «ретельний нагляд за поверненням його (Загубанського.— Т. Т.) з-за кордону і у випадку прибуття відрядити для невідступного нагляду досвідчених філерів...» [28, ф. 275, оп. 1, спр. 82, арк. 16—16 зв.]. На жаль, рання смерть перешкодила дальшій участі І. Загубанського у революційній діяльності.

Другим кур'єром «Іскри» був Михайло Кочев, син Георгія Кочева, соратника визначного борця за визволення болгарського народу Василя Левського. Юнаком М. Кочев виїхав до Одеси, щоб вивчати медицину. Вступив до Новоросійського університету, де й розпочав свою кур'єрську діяльність. Згодом, ставши студентом консерваторії, він продовжив її. «Іскра» та інші революційні видання або перевозилися ним під час поїздок з Болгарії до Одеси, або надсилалися поштою на його адресу. М. Кочев, як і І. Загубанський, одержував у Болгарії літературу від Георгія Бакалова, болгарського соціал-демократа, який був генеральним представником «Іскри» на всьому Балканському півострові. Поліцейський архів зберіг повідомлення директора департаменту поліції начальника Одеського охоронного відділення, яке свідчить про роль М. Кочева у транспортуванні «Іскри» та іншої нелегальної літератури з Болгарії: «За відомостями з агентурних джерел, Кочев за допомогою російських емігрантів-революціонерів розповсюджує у Болгарії та Росії, переважно в Одесі, російські нелегальні видання, а також перебуває у постійному спілкуванні з одеськими революціонерами...»

Кочев бував серед болгар, які навчаються у Новоросійському університеті... На початку серпня (1902 р.— Т. Т.) Кочев встановив тісні стосунки з емігрантом Миколою Ігнатієвим Музилем, що проживає у Варні, який вислав Кочеву транспортом нелегальної літератури для перевезення їх у Росію...» [14, с. 138].

М. Кочев не тільки перевозив «Іскру» та інші революційні видання до Росії, а й здійснював зворотний зв'язок, доставляючи з Росії для керівників Болгарської робітничої соціал-демократичної партії, в тому числі й для Димитра Благоєва, матеріали, що цікавили їх. Усього за час діяльності М. Кочева як кур'єр «Іскри» він здійснив десять поїздок з таємним багажем газет і брошур.

Неодноразово для транспортування ленінської «Іскри» використовувалися болгарські студенти, які навчалися в Росії, зокрема у Новоросійському університеті. Вони перевозили газету, приїжджаючи з Болгарії після канікул [28, ф. 386, оп. 2, спр. 1, арк. 17]. У діяльності болгарського каналу транспортування «Іскри» брали участь і болгарини Олександр Ангелов та Вічев, що закінчили у Росії морські класи. Вони передавали літературу студенту Новоросійського університету Михайлу Мершавцеву, якому допомагав болгарський поселенець Стефан Болгаров. Співлучною ланкою між ними був боцман пароплава «Азов» [28, спр. 812, арк. 1, спр. 1020, арк. 4].

Пізніше через болгарський канал транспортувалась нелегальна література. Більшовикам у цій діяльності теж допомагали болгарини. У липні 1904 р., прибувши до Ізмаїла, болгарський підданий Н. Кірчев, який раніше закінчив Київський університет, доставив сюди заборонену літературу, в тому числі книги Ф. Енгельса та Г. В. Плеханова [7, с. 32]. У період столипінської реакції цю діяльність активно здійснював моряк з болгарського крейсеру «Надежда» Андрій Василев Георгієв. Використовуючи плавання на крейсері, де він перебував на практиці, А. Георгієв перевозив до чорноморських портів літературу, одержану від українських більшовиків Трохима Дмитренка і Тимофія Рукс братського, що проживали в еміграції у Болгарії [8, с. 79].

Болгарини, які проживали на Україні і навчалися в українських навчальних закладах, брали безпосередню участь у революційних заворушеннях українських студентів, діяльності соціал-демократичних гуртків, революційних організацій. Так, у розісланому київським губернатором списку студентів, що агітували з організації страйків і заворушень, згадувалися прізвища болгарини П. Караянова та С. Колева [21]. Болгарини Троїтко Стоянова, який проживав в Одесі, увійшов у гурток соціал-демократів. Під час арешту Т. Стоянова у серпні 1904 р. у нього було знайдено 5 примірників друкованих відозв РСДРП під назвою «Звістки Одеського комітету РСДРП від 1 грудня 1903 року до 1 червня 1904 року», а також іншу літературу, яка свідчила про революційну діяльність [14, с. 142].

Перша російська революція 1905—1907 рр. посилила революційну активність болгар на Україні. Багато синів Болгарії вою-

вало на барикадах революції. Це були болгарські студенти, робітники і болгарські поселенці, які проживали на півдні України.

Одеса ще з кінця XIX ст. була місцем активної діяльності болгарських революційно настроєних студентів. З початку революції їхня активність ще більше зросла. Так, болгарські студенти Т. Пиндев та Г. Драганов воювали на барикадах, споруджених на вулицях Одеси [2, с. 40]. У революції взяв участь і Михайло Гринчаров, студент-медик, родом з м. Русе. У 1904 р. він став учасником революційної групи, куди входили, крім нього, ще 8 болгар. М. Гринчаров з'єднував цю групу з керівництвом більшовицької організації Одеси. У 1905 р. він брав активну участь у демонстрації проти царизму. Був поранений, переховувався від поліції. У 1906 р. повернувся на батьківщину, де незабаром помер через поранення [23].

Деякі болгарі спеціально приїжджали до Одеси, щоб набути досвіду революційної боротьби. Так, Гено Стефанов у вересні 1905 р. прибув з Варни, маючи завдання «вивчити історію російської революції для загальнополітичних цілей слов'янських країн взагалі і для Болгарії зокрема» [12, с. 44].

Болгари Стефан Кочев, Вирбан і Микола Бананови, П. Слабаков брали участь у революційній боротьбі харківського пролетаріату [14, с. 144]. Студентка Радка Йорданова, яка також вклучилася у революційну боротьбу харківського студентства, згадувала пізніше, що В. Бананов повів за собою всю болгарську колонію [1, с. 170]. А болгарський студент-медик Александров під час сутичок з поліцією і військами надавав пораненим революціонерам медичну допомогу [19, папка 49].

У революційну боротьбу українського пролетаріату у 1905—1907 рр. включилися і болгарські поселенці півдня України. У грудні 1905 р. в Херсоні був заарештований С. Болгаров, який брав участь у попередні роки у транспортуванні соціал-демократичної літератури до Росії. Його було звинувачено у «динамічній революційній діяльності», друкуванні та розповсюдженні революційних листівок. С. Болгаров був засуджений на трирічне поселення у Вологодську губернію, але за рішенням партії перейшов на нелегальне становище і продовжував революційну роботу на Україні. Восени 1906 р. через небезпеку розкриття С. Болгаров змушений був виїхати до Варни [19, папка 51].

Виступала проти політики царських властей і учнівська молодь. Студенти Новоросійського університету брати Тодорови були ініціаторами скликання у лютому 1905 р. сходки жителів с. Іванівки-Болгарської, на якій була прийнята постанова «з вимогою надання народові дійсної свободи слова, спілок і недоторканості особи» [9, с. 70—71]. У жовтні 1906 р. студенти того ж університету С. Дропуло і П. Райнов організували у будинку болгарської гімназії збори, на яких висунули лозунг: «Геть прогнилі основи держави, геть проклятий самодержавний уряд» [10, с. 55].

До періоду першої російської революції належить видання першої в Росії газети болгарською мовою «Българска мисъл»,

яка виходила в Одесі та не була органом будь-якої політичної партії [15, с. 101—105]. Вона ставила своїм головним завданням просвітительську діяльність, намагалася пробуджувати політичну свідомість болгарського населення Росії. Передова стаття, вміщена у першому номері, підкреслювала це: «Одне з головних завдань нашої газети буде просвітительське, бо тільки тоді ми станемо на шлях прогресу, коли будемо відрізнити добро від зла, шкоду від користі, темряву від світла» [20, 27 юлі].

Однак, виходячи у період підготовки та проведення виборів до III Державної Думи, газета не могла залишатися осторонь подій, які хвилювали Росію. Майже у кожному номері вміщувалися статті, що критикували новий виборчий закон за його антинародний характер. Воля народу, писала газета, може виявитися тільки тоді, коли йому дано повну свободу. А цієї свободи народ позбавлений. «Треба тільки пожалкувати, що майбутнє Росії віддано у руки тих, хто нічим не заслуговує довіри великого російського народу» [20, 20 окт.]. Газета висвітлювала внутрішню і зовнішню політику Болгарії, часто публікувала повідомлення про революційні події в країні, тим самим знайомлячи російський народ з життям болгарських братів, проводячи паралель між завданнями, які стояли перед народами двох країн у справі боротьби з капіталізмом.

Незважаючи на суто просвітительські завдання, які ставила перед собою газета, власті Одеси у грудні 1907 р. закрили її «через шкідливий антиурядовий напрям» [28, ф. 335, оп. 1, спр. 137, арк. 22]. У постанові тимчасового генерал-губернатора зазначалося, що в газеті вміщуються «статті антиурядового напрямку, що вселяють недовіру до уряду, дії якого підлягають критиці» [28, ф. 335, оп. 1, спр. 137, арк. 25]. Але все ж газета відіграла свою роль у просвіті болгарського населення півдня України та включенні його у політичне життя країни.

Після придушення революції, у період столипінської реакції, болгарські революціонери продовжували співробітництво з українськими більшовиками. У цей час чимало болгар жило на території Росії, зокрема на Україні. Так, у 1907 р. через Одеський порт з Болгарії сюди прибуло 2811 чол. [28, ф. 385, оп. 1, спр. 2423, арк. 3]. Болгарські соціалісти, які приїжджали в Росію, знайомили більшовиків з діяльністю БРСДП. У 1909 р. один з одеських соціал-демократів писав своєму товаришеві в Петербург: «Коли в Одесі були болгарські юнаки (члени болгарської спортивної молодіжної організації «Юнак».— Т. Т.), мені доводилося багато розмовляти з ними... Вони познайомили мене досить докладно з історією їхньої с.-д. та з різними течіями. Історія болгарської соціал-демократії дуже повчальна...» [16, с. 70].

Великий внесок у роботу більшовицького підпілля в роки столипінської реакції зробив болгарин Георгій Семіпаров з м. Велико-Тирново. Спочатку він навчався у казанській духовній семінарії, а потім — у Київській гімназії. З 1908 р. Г. Семіпаров — студент Київського комерційного інституту [17, с. 73—74]. Навчаючись в інституті, він вступає у партію більшовиків.

З 1907 р. Г. Семінаров бере участь у революційній боротьбі київського пролетаріату. В січні 1907 р. він був заарештований поліцією за «агітацію серед населення м. Києва проти царського самодержавства під час виборів до II Державної Думи» [28, ф. 275, оп. 1, спр. 1434], але незабаром відпущений через відсутність доказів.

Перше зіткнення з поліцією й арешт не злякали молодого болгарина. Він продовжував роботу в Київській організації РСДРП і навіть став членом Подільського районного комітету РСДРП. Г. Семінаров, який мав партійні імена Жорес і Олександр, брав активну участь у написанні, друкуванні й розповсюдженні листівок, у проведенні революційної агітації. В ніч на 9 січня 1909 р. разом з іншими членами організації він був заарештований. Г. Семінарова звинувачували у випуску прокламацій, що закликали до загального страйку, у пропаганді та організації гуртків у Подільському районі Києва. Під час обшуку у нього були знайдені гектограф з приладдям, рукописи прокламацій РСДРП, літографований звіт каси Подільського комітету РСДРП, заборонені брошури. Вироком царського суду Г. Семінаров був засуджений на вічне поселення у Сибіру [28, ф. 274, оп. 1, спр. 2468, арк. 7 зв., спр. 2469, арк. 48, ф. 275, оп. 1, спр. 1479, арк. 91—91 зв., спр. 1522, арк. 38, спр. 1732, арк. 102]. Там молодий революціонер, знесилений тяжкими умовами, загинув.

У діяльності одеської більшовицької організації у роки століпінської реакції брали участь болгарини Стоян Джоров і Микола Дмитров, брат визначного болгарського революціонера Георгія Дмитрова. За їхньою участю були створені марксистські гуртки на кондитерській фабриці Крохмальникова, на фабриці шпалер братів Тарнопал, проводилася революційна робота в районі порту, серед солдатів та студентів університету [13, с. 10].

М. Дмитров як друкар надрукував в одній із нелегальних партійних друкарень листівку «До всіх робітників заводу Шполнянського». У ній зазначалося: «Робітничий рух не може не перемогти. Ніякі репресії не можуть врятувати ворогів від неминучої смерті. У наступній битві удари будуть ще сильнішими, ніж ті, які революційний пролетаріат завдав ворогові у пам'ятні буремні революційні роки. Царський уряд і буржуазія справляють панахиду по революції, не розуміючи, що це тільки затишся перед бурею» [18, с. 77]. М. Дмитров брав участь у наборі і розповсюдженні листівок з нагоди відвідання Миколою II Одеси, а також відозви «До всіх робітників і робітниць Одеси», листівки «Перше травня» та ін.

С. Джоров проводив активну роботу по встановленню зв'язків з більшовицькими організаціями інших міст, листувався з соціал-демократичними групами міст Миколаєва, Севастополя, Москви, Петербурга. Обидва болгарини і в Росії не втрачали зв'язку з партією тісняків. На партійних зборах вони пропонували передплачувати болгарську соціал-демократичну пресу, а найцікавіші статті перекладати і друкувати. Через С. Джорова і М. Дмитрова Одеська організація РСДРП(б) підтримувала зв'язок з закор-

донним центром партії більшовиків. Листи надсилалися на адресу болгарина Георгія Перушича, члена закордонної групи більшовиків, який жив у Нансі, а він пересилав їх до Парижа Н. К. Крупській [11, с. 14].

Проте одеській поліції вдалося через провокатора розкрити діяльність підпільної більшовицької організації. В ніч на 9 січня 1910 р. разом з 22 чол., яких звинувачували у належності до одеської групи РСДРП(б), С. Джоров і М. Дмитров були заарештовані. Під час обшуку у С. Джорова були знайдені 166 примірників відозви «До всіх робітників і робітниць Одеси», відкритий лист для збору допомоги безробітним, нелегальну літературу і лист до Георгія Перушича, який засвідчував, що через С. Джорова Одеська організація РСДРП(б) підтримувала зв'язок з ЦК. У М. Дмитрова було знайдено багато примірників відозв «До всіх робітників і робітниць Одеси», «До всіх робітників заводу Шполянського», «До виборів у Державну Думу», «Перше травня», газет «Соціал-демократ», «Пролетарий», нелегальну літературу, болгарські соціал-демократичні газети [28, ф. 348, оп. 1, спр. 485, арк. 12 зв., 13 зв.].

Уряд звинувачував С. Джорова і М. Дмитрова у тому, що вони були членами Одеської організації РСДРП(б), яка прагнула «насилно, шляхом збройного повстання змінити в Росії встановлений законами лад». Крім того, С. Джоров звинувачувався у зв'язках з членом РСДРП(б) Г. Перушичем, якому він «надсилав за кордон, для передачі у комітет видання установчої групи та інші злочинні твори», а М. Дмитрову ставили у провину підтримання стосунків з організацією соціал-демократів у Болгарії [28, ф. 348, оп. 1, спр. 485, арк. 35 зв., спр. 486, арк. 271, 541].

Зв'язки болгарських революціонерів з організацією БРСДП були значно ширшими, ніж це було встановлено поліцією. Справа в тому, що перегляд усього листування болгарською мовою, а також і болгарських газет, знайдених у заарештованих, був доручений співробітнику болгарського консульства Кирилу Телалову, який ще у 1908 р. через С. Джорова встановив зв'язок з Одеською організацією РСДРП і квартира якого у консульстві використовувалася для переховування нелегальної літератури і таємної кореспонденції. Тому, переглядаючи відібране під час арешту листування, К. Телалов написав висновок про те, що чотири номери болгарської соціалістичної газети видаються у Болгарії легально і нічого недозволеного щодо Росії не містять. Решта ж рукописів і листів має приватний характер і не відноситься до предмета даного дізнання, що й дезорієнтувало поліцію [13, с. 13].

Згідно з вироком суду, болгарські революціонери були засуджені на довгоче поселення у Сибіру. В 1916 р. М. Дмитров, здоров'я котрого було підірване ще в одеській в'язниці, а потім у сибірському засланні, помер. С. Джоров став членом більшовицької організації м. Красноярська, у роки громадянської війни захищав Радянську владу на Кавказі, під Царициним і на

Україні. Вклад М. Димитрова та С. Джорова у справу українських більшовиків був значним, тому що, незважаючи на жорстокий переслідування поліції в роки реакції, вони сприяли відновленню діяльності однієї з найбільших більшовицьких організацій на півдні України.

Пожвавлення революційного руху у роки нового революційного піднесення позначилося і на активності болгар. Разом з українськими революціонерами вони піднялися на новий штурм основ самодержавства. Так, у 1911 р. болгарин Іван Дечев був висланий з Харкова у Тобольську губернію за участь у марксистському гуртку. Там він також встановив зв'язок з групою політичних засланих, допомагаючи їм у революційній боротьбі [19, автобіографія на Іван Дечев].

Під впливом революційного піднесення російського пролетаріату почалися заворушення і на кораблях болгарського військового флоту, який знаходився в 1913 р. у Севастополі, причому значну роль у цьому відіграла діяльність революційно настроєних портових робітників.

У роки нового революційного піднесення пожвавилася і діяльність болгарських поселенців. Вони збирали кошти на більшовицьку пресу, розповсюджували більшовицьку «Правду», вступали у більшовицьку партію. У 1912 р. більшовики м. Болграда розгорнули агітаційну роботу у зв'язку з виборами до IV Державної Думи. До редакції «Правди» вони надіслали листа на підтримку більшовицької фракції у Думі. У ньому зазначалося: «Ми, група читачів робітничої газети «Правда», майже всі робітники і ремісники м. Болграда, Ізмаїльського повіту... дійшли таких висновків: беручи до уваги те, що російська соціал-демократія поза Думою ділиться на дві частини, ми вважаємо, що в Думі ці частини повинні мати рівноправне представництво... Вас же, шістьох робітничих депутатів, вважаємо справжніми представниками робітничого класу і справжніми прихильниками єдності соціал-демократії» [5, с. 75—76].

Участь болгар у революційному русі на Україні як одна із форм українсько-болгарських революційних зв'язків, сприяла розвитку пролетарського інтернаціоналізму, який став основою взаємовідносин двох братніх народів. Цей принцип впливав з інтернаціонального характеру робітничого руху на Україні і в Болгарії, спільності завдань, які стояли перед українським і болгарським робітничим класом. Він став фундаментом для різнобічних зв'язків України і Болгарії в наступні десятиліття.

1. *Веков А.* Българо-руски революционни връзки (1885—1923). София, 1965. 2. *Веков А., Николов Ц.* Както слънцето и въздухът. София, 1977. 3. *Волин М.* Ленинская «Искра» (1900—1903). М., 1964. 4. *Духан М.* Бесарабските българи в първата руска революция // Ист. преглед. 1985. № 3. 5. *Духан М., Богоева А.* Солдат трех революций. Кишинев, 1972. 6. *Кузманов П.* Първият куриер. София, 1978. 7. *Мельник С. К.* Революционное движение в Придунайском крае в период империализма. Киев; Одесса, 1981. 8. *Павлов В.* Нови данни за ранни социалистически прояви в българския военноморски флот (1885—1912) // Искри от борбата за социализъм. Варна, 1986. 9. *Поглубко К.* В борбе ковалось братство. Кишинев, 1975. 10. Революционное движение

в Придунайском крае (1900—1917): Документы и материалы. Одесса, 1973. 11. *Самуилов И.* По димитровски срещу руския царизъм // Българи борци за свободата на други народи. София, 1968. 12. *Сохань П. С.* Вогонь вічної дружби. К., 1982. 13. *Сохань П. С.* Георгій Димитров і Україна. К., 1982. 14. *Сохань П. С.* Очерки истории украинско-болгарских связей. К., 1976. 15. *Сохань П. С.* Първият български вестник в Русия // Исторически преглед. 1964. № 5. 16. *Сохань П. С.* Революційні болгарсько-російські зв'язки (1907—1914) // Укр. іст. журн. 1962. № 5. 17. *Шевченко Ф. П.* Більшовик Георгій Семенов — син болгарського народу // Укр. іст. журн. 1962. № 5. 18. *Шнитман А.* Революційна діяльність на Никола Димитров Михайлов в Одеса // Ист. преглед. 1958. № 5. 19. Архив на национален музей на българо-съветска дружба, спомени. 20. Българска мисль. 1907. 21. Київський обласний державний архів, ф. 2, оп. 217, спр. 203, арк. 184. 22. Научен архив на Военноморския музей. Сб. 6. 23. Окръжен исторически музей г. Русе, № 113. 24. Работнически вестник. 25. Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР, ф. ДПОО, 1903. 26. Централен държавен исторически архив НРБ, ф. 619, оп. 1, спр. 1, арк. 6—7. 27. Центральний державний історичний архів м. Ленінграда, ф. 1406, оп. 521, спр. 453, арк. 439. 28. Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві.

Стаття надійшла до редколегії 20. 11. 87.

В. В. ТРОФИМОВИЧ, доц.,
Львівський університет

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО І ПОЛЬСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ СОЮЗ (1893—1896)

Високо оцінена В. І. Леніним інтернаціоналістська діяльність польської соціал-демократії продовжує привертати увагу істориків СРСР і Польщі. Значний внесок у її вивчення зробили Р. Єрмолаєва, О. Манусевич, М. Пухлов, І. Яжборовська, Я. Канцевич, В. Найдус, Б. Радляк, Я. Собчак. Використовуючи архівні та інші джерела, автор робить спробу висвітлити окремі питання боротьби соціал-демократів Королівства Польського за формування польсько-російського революційного союзу в ранній, недостатньо досліджений період їх діяльності.

Польська соціал-демократія (ПСД) як пряма спадкоємиця революційно-інтернаціоналістської лінії партії «Пролетаріат» виникла влітку 1893 р. «Ось ми і зібрались і об'єднались,— зазначалось в одному з перших її звернень 1893 р.,— щоб боротися далі... за визволення робітничого класу з-під ярма злиднів і неволі. Під новою назвою «соціал-демократи» ...ми будемо скрізь, де наносяться образи робітникам» [13, ф. 70, оп. 2, спр. 48, арк. 24].

Зразу ж після цього в департамент поліції полетіли з Варшави тривожні донесення. В одному з них, зокрема, повідомлялося: «Соціально-революційний рух, який відбувався в останні роки в Привіслінському краї, в 1893 р. виразився в створенні нової партії... Ухиляючись від будь-яких національних патріотичних

драгнень (читай: націоналізму.— В. Т.) і навіть вороже ставлячись до них..., партія соціал-демократів, залишаючись на ґрунті чистого інтернаціонального соціалізму, висунула завдання і за своєю програмою дій в межах Царства Польського, які не можуть не бути визнаними явно революційними» [11, ф. 102, 1896 р., спр. 321, ч. 1, арк. 4—5].

Активними організаторами ПСД були робітники Т. Влостовський, Я. Дурко, А. Келза, В. Ковальський, С. Кулик, Я. Леспевський, В. Матушевський, В. Ольшовський, Т. Пестрашек, М. Плохоцький, інтелігенти Б. Веселовський, який з осені 1893 р. очолив крайову партійну організацію, К. Ратипський та ін. Майже водночас в еміграції соціал-демократична група у складі Р. Люксембург, Ю. Мархлевського, А. Варського, Л. Іогіхеса (Тишки) заснувала в Парижі газету «Справа робітніча», яка, згідно з укладеною угодою між її редакцією і ПСД, проголошувалася центральним органом партії.

Незабаром ПСД погодилася з пропозицією редакції «Справи робітнічої» змінити свою назву на нову — «Соціал-демократія Королівства Польського» (СДКП). Як зазначав Ю. Мархлевський, це мало важливе політичне значення, оскільки він і його однодумці хотіли підкреслити, що «ми, згідно з своєю теорією, будемо організацію на певній території, саме в тій частині Польщі, де пролетаріату доводиться боротися пліч-о-пліч з пролетаріатом всієї Росії» [9, с. 19].

Перший номер новоствореної газети вийшов у липні 1893 р. і відкривався редакційною статтею «Політичні завдання польського робітничого класу», яка значною мірою мала програмний характер. Обґрунтовуючи основні цілі і завдання соціал-демократичного і пролетарського руху в Королівстві Польському, вона підводила читачів до неминучого висновку про те, що царизм — головна перешкода на шляху робітничого класу, яку необхідно усунути. Серед найближчих політичних завдань висувалося: загальне виборче право, право обрання чиновників, свобода страйків і робітничих організацій, преси, мови. Причому вже тоді глибоко революційний характер поставлених вимог поєднувався з справжнім патріотизмом польських соціал-демократів, їх любов'ю до Батьківщини. «Добитися для нашого краю уряду, який обирається усім народом, і використати цей уряд для нашої робітничої справи — ось наше сьогоднішнє політичне завдання» [16, с. 6]. Стаття закликала не втрачати з поля зору і кінцеву мету пролетаріату — здійснення соціалістичної революції. Водночас робітничий клас розглядався як єдина революційна сила, селянство зображалось «опорою царизму»; не висувалася вимога демократичної республіки і конституції, не було ясності в позиції з національного питання. І все-таки, незважаючи на ці недоліки, програмні положення, сформульовані на сторінках теоретичного органу СДКП, різко відрізнялись від «Проекту програми Польської соціалістичної партії» (ППС), який, всупереч намаганням лівих елементів продовжити традиції «Пролетаріату», був пов'язаний на паризькому з'їзді польських соціал-

лістів їх правим крилом у 1892 р. В цьому документі вже підкреслювалася «революційність» польської буржуазії, а робітничий клас розглядався як її союзник, висувалася реформістська, по суті, вимога «поступового уступління землі, засобів виробництва і сполучення», що відповідало точці зору опортуністичних партій II Інтернаціоналу. Не відкидаючи на словах можливості спільної з російськими соціалістами боротьби проти самодержавства, «Проект програми» наголошував на своїй «сепаратистській політиці» [14, с. 252—254].

Принципову відмінність між революційним і опортуністичним напрямом у польському робітничому русі швидко вловили репресивні органи царської Росії. У 1893 р. тут звернули серйозну увагу на «організацію, яка під назвою «партія соціал-демократів Королівства Польського» заснувала в Парижі свій окремий друкований орган під назвою «Справа робітніча» і накреслила для своєї... діяльності посилену робітничу пропаганду, боротьбу з капіталістами й існуючим державним порядком» [12, ф. 274, оп. 1, спр. 330, ч. 1, арк. 2].

З початку виникнення СДКП дотримувалася принципів пролетарського інтернаціоналізму. На противагу політиці експлуататорських класів, які сіяли чварн і ворожнечу між пролетарями різних націй, на сторінках «Справи робітнічої» було рішуче і однозначно заявлено: «Нам кожний робітник — брат і товариш: єврей чи католик, росіянин чи німець» [18, 1894 р., № 13—14, с. 7]. Партія прагнула до солідарності і міцного об'єднання робітників різних націй, які населяли Королівство Польське. З цього приводу в статті «Нові товариші», надрукованій в сьомому номері газети в 1894 р., зазначалось: «Передусім необхідно нам засвоїти головне: пролетаріат одного краю об'єднується для спільної політичної боротьби за єдину мету» [18, 1894 р., № 7, с. 8].

Великою заслугою СДКП було висунення нею як одного з основних програмних положень тези про спільність шляхів і перспектив розвитку революційно-визвольної боротьби в Росії і Польщі. Про свою інтернаціоналістську позицію польські соціал-демократи повідомили російських марксистів і весь міжнародний робітничий рух зразу ж після свого виникнення, — у серпні 1893 р. — на Цюріхському конгресі II Інтернаціоналу. «Для пролетаріату російської Польщі, — підкреслила на ньому Р. Люксембург, — політична акція визначається лозунгом, який відповідає його умовам існування, спільним для всього пролетаріату в Російській державі, — повалення самодержавства» [16, с. 29].

В той час як праве керівництво ППС упереджено песимістично оцінювало перспективи визвольного руху в Росії, заперечувало можливість, доцільність і необхідність російсько-польського революційного союзу, протиставляло останньому гасло антиросійської війни і класового солідаризму, СДКП відкрито виступила полум'яним глашатаєм братерського єднання трудящих Росії і Польщі. Лозунг класового союзу й інтернаціональної солідарності російських і польських робітників виходив не лише з її

вірності пролетарському інтернаціоналізму, а й з глибокого розуміння того, що в нову історичну епоху революція тільки в Польщі приречена на поразку; важливою умовою визволення вітчизни є повалення самодержавства, а цього можна добитися лише в тому випадку, коли польський народ виступить спільно з найчисленнішим і наймогутнішим противником самодержавства — трудящими масами всієї Росії. Виходячи з того, що польський робітничий рух — складова частина загальноросійського революційного руху, партія висунула першочергове завдання — роз'яснення спільності класових інтересів польського і російського пролетаріату, систематичне виховання робітників краю в дусі солідарності і революційного співробітництва з трудящими всієї країни, вивільнення їх з-під націоналістичного впливу і утвердження на інтернаціоналістських позиціях. На цій платформі і відбувався процес ідейно-політичного оформлення польської соціал-демократії як партії робітничого класу, партії пролетарського інтернаціоналізму.

Втілюючи в життя головні завдання, СДКП на сторінках друкованого органу, брошур, листівок, звернень, у повсякденній практичній діяльності твердо і неухильно тримала курс на становлення, розвиток і зміцнення союзу революційних сил Росії і Польщі. Уже в першому номері газети «Справа робітніча» зазначалося: «Російський робітник — наш брат по недолі і товариш в боротьбі. Так само, як і ми, він починає розуміти, що боротьби з царським урядом не уникнути... Значить, російський робітник об'єднається з нами проти спільного ворога. І тоді царизм, що закував нас, поляків і росіян, в спільне рабство, впаде від рук своїх об'єднаних ворогів» [16, с. 6]. Почуттями глибокої симпатії, широго співчуття до жахливих умов життя і праці, непохитної впевненості в революційну енергію прийнята стаття «Наше ставлення до російських робітників», надрукована в сьомому номері газети. Об'єктивно описуючи становище російського пролетаріату, порівнюючи його з польським, «Справа робітніча» прямо вказувала, що російський робітник підлягає жорстокішій експлуатації, має довший робочий день, нижчу заробітну плату, гірші житлові і побутові умови, ніж робітники Королівства Польського. Російський пролетаріат, заключала вона, не буде миритися з таким становищем і тому вже піднімається на боротьбу. Знайомлячи читачів з класовими виступами в різних регіонах імперії, підкреслюючи їх величезні перспективи, стаття виражала непохитне переконання в необхідності спільних дій революціонерів Росії і Польщі. «Уряд, який над Віслою душить свободу мови, завжди готовий над Невою душити свободу переконань... Таким чином, на всій території Російської держави перед робітниками стоять однакові завдання, єдиний політичний шлях... Сьогодні весь польський пролетаріат повинен по-братерськи подати руку російському пролетаріату» [16, с. 130, 132]. Восени 1894 р. у кореспонденції «З Росії» газета простежує процес наростання там класових боїв, відзначає їх стійкість, героїзм, безперервність. Вона звертає увагу на «надзвичайно цікавий для

нас документ» — програму «Південно-російського союзу», яка викладається тут в скороченому вигляді. Аналізуючи її зміст, «Справа робітніча» доходить висновку, що російські пролетарі у політичній боротьбі стоять на тому ж ґрунті, що і польські; вони усвідомлюють важливість повалення самодержавства і встановлення конституції. Стаття закінчувалася побажанням російським революціонерам успіхів в їх боротьбі і запевненням в солідарності з боку польських побратимів [16, с. 319—320].

Єдність інтересів і цілей російського і польського пролетаріату завжди враховувалася СДКП при формуванні політичних вадвань робітників Королівства Польського. Так, висуваючи вимогу конституції, її теоретичний орган підкреслював: «Це гасло виражає найголовніші спільні інтереси польського і російського пролетаріату. Хто сьогодні не визнає цього гасла, той не визнає спільності інтересів польських і російських робітників» [16, с. 409].

У зв'язку з наростанням антиурядових виступів в державі зростав і потік інформації на сторінках газети. Наприклад, в 23—24-му номерах за 1896 р. була вміщена велика стаття Р. Люксембург «Робітничий рух в Росії», в якій наводились численні факти про розмах класових боїв. Отже, революційний союз російських і польських робітників набирає практичного характеру і не за горами проведення спільних політичних акцій. Оцінюючи першотравневі виступи, Р. Люксембург зазначала: «Перше травня робить в Росії такий прогрес, на який ще кілька років тому навіть найбільш оптимістично настроєні товариші не могли сподіватись» [16, с. 427]. Аналізуючи загальний страйк петербурзьких текстильників влітку 1896 р. і порівнюючи його з відомим лодзінським страйком в травні 1892 р., автор підкреслила, що російські робітники продемонстрували набагато більшу свідомість, організованість і політичну зрілість, ніж їх польські товариші. В статті вперше в світовій періодичній пресі зверталась увага на діяльність лєнінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», створення якого розцінювалось Р. Люксембург як наслідок «тривалої, невтомної і вмілої праці». Напруга класових битв пов'язувалася з діяльністю цієї організації, її курсом на поєднання робітничого руху з соціалізмом. Побачивши в ньому зачаток марксистської партії, Р. Люксембург писала: «Політична організація під назвою «Союз боротьби за визволення робітничого класу» подала петербурзьким робітникам і справі всього пролетаріату неоцінні послуги» [16, с. 430, 431].

Інтернаціоналістська позиція теоретичного органу СДКП відіграла значну роль у політичному вихованні польських робітників. Вивчення газетних матеріалів давало їм змогу глибоше знайомитись з боротьбою російського пролетаріату, руйнувало насаджувану націоналістами уяву про «рабську Росію», неухильно вело до висновку про те, що на сході народжується сильний і надійний союзник. Правдиве висвітлення класової боротьби в імперії наносило відчутні удари політиці націоналістичних партій в Польщі, які всіляко намагалися переконати поляків в

тому, ніби в Росії не існувало пролетарського руху. Польські робітники, згадував М. Плохоцький, з запалом усвідомлювали: у боротьбі з царизмом вони не одині; в Петербурзі, Москві, Києві, глибині Росії також існують революційні організації [7, с. 89]. Не випадково все частіше революційні події в Росії викликали почуття солідарності серед польських пролетарів. «Польські робітники,— писала газета в січні 1895 р.,— сприймають з величезною радістю ці повідомлення. Вони розуміють, що ці удари російських робітників спрямовані проти спільного ворога» [16, с. 370].

Під знаком солідарності з російським пролетаріатом у березні 1894 р. відбувся перший з'їзд СДКП. При виробленні конкретних рішень його делегати виходили з аналізу нового політичного становища, яке склалося внаслідок піднесення революційного руху в країні. З'їзд прийняв спеціальну резолюцію про ставлення до російських робітників. Польський робітничий рух, вказувалося в ній, становить складову частину назріваючого загально-російського революційного руху, рамки якого будуть невпинно розширюватися. Аналізуючи інтернаціоналістську позицію партійного форуму, «Справа робітнича» оптимістично заявляла: «Уряд знає, що робітничий рух в Росії, об'єднаний з нашим, несе з собою неминучий смертний вирок деспотизму» [16, с. 228].

В. І. Ленін високо оцінював інтернаціоналізм СДКП. Повертаючись до питання про її створення, він зазначав у праці «Про право націй на самовизначення»: «цілковиту рацію мали польські соціал-демократи, коли вони виступили проти націоналістичних захоплень польської дрібної буржуазії, показали другорядне значення національного питання для польських робітників, створили вперше чисто пролетарську партію в Польщі, проголосили величезної ваги принцип найтіснішого союзу польського і російського робітника в їх класовій боротьбі [1, т. 25, с. 284].

Розкриваючи інтернаціоналістську позицію СДКП, її незмінне прагнення до російсько-польського революційного співробітництва, слід пам'ятати, що в першій половині 90-х років минулого століття в Росії ще не було соціал-демократичної партії, могутнього піднесення пролетарської боротьби, а в міжнародному робітничому русі панувало переконання, ніби його центром є Західна Європа. В таких умовах послідовним інтернаціоналістам в Королівстві Польському було надзвичайно важко переконувати маси в неминучості прийдешньої соціальної революції в Росії, яка принесе визволення і польському народу. Адже саме на відсутності її перспектив будували свою програму, стратегію і тактику праві лідери ППС, чия діяльність знаходила співчуття і підтримку серед певної частини трудящих краю. Лише усвідомивши ці обставини, можна належним чином оцінити СДКП. Вже тоді, виявивши політичну далекоглядність і сміливість, глибоке марксистське розуміння історичного процесу, вона впевнено заявляла: в Росії зріють умови для значного піднесення робітничого руху, створення пролетарської партії, перемоги революції, а доля соціального й національного визволення польських робіт-

ників цілком залежить від міцності інтернаціоналістських зв'язків з російським пролетаріатом [3, с. 356—357; 8, с. 36; 10, с. 128]. Відповідаючи на питання: «Чим же відрізняється російський робітник від нашого», «Справа робітніча» в 1894 р. пророоче писала: «Тільки тим, що там агітатори ще не об'єдналися в єдину партію... Але через декілька років ми цього дочекаємось і тоді не буде ніякої різниці між пролетарською Польщею і пролетарською Росією» [16, с. 318—319].

Незмінно надаючи сторінки газети для викладення революційних подій в Росії, СДКП водночас не мала широкої і всебічної інформації про силу і розмах діяльності робітничих і соціал-демократичних організацій, недооцінювала творчого вкладу представників російського революційного руху в марксистську теорію, не була серйозно ознайомлена з ранніми творами В. І. Леніна. Це привело до того, що в 1893—1900 рр. в її лавах існувала думка, нібито польський робітничий рух був більш розвинутий, більш свідомий, ніж російський. І якщо цю оцінку можна частково застосувати до першої половини 90-х років, то для наступного періоду вона, зрозуміло, була помилковою [17, с. 65].

Яскравим свідченням інтернаціоналізму польської соціал-демократії було те, що з моменту виникнення вона прагнула встановити контакти з російськими революціонерами. Так, існували зв'язки з підпільними гуртками в Росії, які входили в «Робітничий союз» М. І. Бруснева. Про це згадувала учасниця одного з них В. Кареліна [4, с. 10].

Значного резонансу в Королівстві Польському набрав широко розповсюджений тут «Відкритий лист петербурзьких робітників». «Коли загине цар,— зазначалося в ньому,— ми доведемо вам, що між російським і польським народом немає ворожнечі... Незабаром наступить остання година наших ворогів і засяє сонце соціалістичного ладу» [6, с. 269]. Цей документ, направлений петербурзьким «Робітничим союзом», на той час найбільш численною і активною соціал-демократичною організацією Росії, в знак солідарності з «лодзінським бунтом» 1892 р., сприяв формуванню інтернаціональної єдності народів Росії і Польщі в період, коли там закладалися марксистські пролетарські організації. Дещо пізніше російські революціонери зібрали гроші для польських робітників. У зв'язку з цим «Справа робітніча» повідомляла в 1894 р.: «Зібрані російськими товаришами в Цюриху 25 франків на «страйкарів» отримали» [18, 1894, № 11—12, с. 1].

Матеріальну допомогу, як відомо, надавали страйкарям і поляки. Це підтверджує одна з листівок, випущених ленінським «Союзом боротьби» восени 1896 р., яка, зокрема, підкреслювала, що під час страйку в столиці імперії його учасники трималися «на свої кошти і на кошти їх товаришів, англійських, польських, німецьких і австрійських робітників» [5, с. 105]. Взаємна моральна і матеріальна підтримка була переконливим доказом солідарності в класовій боротьбі.

Зміцненню зв'язків сприяла і участь російських марксистів в польському підпіллі. Відомо, що в 1894—1896 рр. у російських

соціал-демократичних гуртках Варшави, які співробітничали з СДКП, активно діяла Ц. Бобровська, пізніше член більшовицької партії. Значну допомогу їй надавала полячка Е. Тишинська, вчителька французької мови, сестра якої була соціал-демократкою і вчилася в Цюріху, де встановила контакти з групою «Визволення праці» і привозила в Варшаву її видання [17, с. 91, 92].

Агітаційно-пропагандистську діяльність серед варшавських робітників здійснював російський студент Ф. Любимський. Ц. Бобровська згадувала: «Всі думки Федора були спрямовані в один бік, бік революційної роботи. Справжній соціал-демократ, освічений марксист, який гаряче вірив в торжество робітничої справи і в відсталій Росії, Федір весь час шукав шляхи проникнути в гущу робітничої маси» [2, с. 12]. При цьому, продовжувала вона, з боку польських революціонерів «особисто до нього було абсолютне довір'я» [2, с. 12]. На його активну участь в польському революційному русі неодноразово зверталася увага в інформації, яка поступала в департамент поліції в 1893—1895 рр. [13, ф. 70, оп. 2, спр. 330, арк. 345, 346], Ф. Любимський був автором однієї з революційних листівок на російській мові. В липні 1895 р. він був заарештований і кинутий в сиру камеру Варшавської цитаделі, звідки через 10 місяців його випустили вже безнадійно хворим. У зв'язку зі смертю Ф. Любимського теоретичний орган ППС журнал «Пшедсвіт» опублікував некролог, в якому підкреслив його участь в польському робітничому русі, однак «забув нагадати, що співробітничав російський революціонер з СДКП, а не з ППС» [15, с. 31].

Зі свого боку польські соціал-демократи брали участь у транспортуванні і поширенні нелегальних російських видань. Так, на квартирі активної діячки СДКП М. Кізінської в Лодзі поліція виявила при обшуку різноманітну соціал-демократичну літературу, в тому числі 40 різних брошур російською мовою [11, ф. 102, 1896 р., спр. 321, ч. 1, арк. 16]. Б. Веселовський, І. Погоржельський, К. Ратинський та інші соціал-демократи влаштували спеціальний склад «російських брошур», за якими приїздили «люди з Росії» [13, ф. 70, оп. 2, спр. 332, арк. 64, 91, 95]. У листі редакції «Справа робітніча» в ГП СДКП особливо наголошувалося на необхідності серйозно поставитись до транспортування і зберігання російських революційних видань, акуратно й оперативно оплачувати поширену літературу. «Ми, правда, знаємо, дорогі товариші, як вам потрібні гроші. Але в цьому відношенні ви повинні відмовити собі їх затримувати і враховувати те, що, хоча це дійсно братерська кишеня, але все-таки не наша особиста» [11, ф. 124, 1895 р., спр. 152, арк. 25]. У 1893 р. у Королівстві Польському поширювалися брошури російською мовою: «Перше травня 1892 р.», «Промова Алексеєва», «Програма соціал-демократичної групи «Визволення праці» та інші нелегальні видання [13, ф. 76, оп. 3, спр. 395, арк. 22].

Польські соціал-демократи розгортали свою діяльність в умовах загострення класової боротьби пролетаріату, підвищення

його свідомості й організованості, поширенні соціалістичних ідей. «В Привісліському краї,— повідомляли варшавські власті в міністерство юстиції в 1894 р.,— революційний рух набрав останнім часом значних розмірів» [11, ф. 124, 1894 р., спр. 78, арк. 12]. На той час СДКП встановила широкі і міцні зв'язки з робітничим класом. Вона організовувала і керувала першотравневими виступами, страйками, зборами солідарності, здійснювала інтенсивну агітаційну роботу. Так, вияснюючи причини страйків в Петроковській губернії, жандарми змушені були визнати, що місцевий пролетаріат «знаходиться під сильним впливом агітаторів польської соціал-демократичної партії, які встигли створити в робітничому середовищі організацію для... боротьби з власниками промислових підприємств» [13, ф. 70, оп. 2, спр. 329, арк. 83]. В інформації про діяльність ППС і СДКП, яка йшла з усіх губерній Королівства Польського в Петербург, нерідко підкреслювалося, що «особливо посилену діяльність проявляла ця остання організація...» [13, ф. 70, оп. 2, спр. 330, арк. 336—337]. Аналізуючи листівки обох партій, які були поширені напередодні 1 Травня 1894 р. у Варшаві, в департаменті поліції одразу ж звернули увагу на їх принципову відмінність. У той час, як звернення СДКП закликали польський пролетаріат продемонструвати свою класову солідарність з революційним рухом усєї країни і в боротьбі з самодержавством об'єднатися з російськими робітниками, в листівці ППС про це не було ні слова [13, ф. 70, оп. 2, спр. 330, арк. 153].

Керівна роль СДКП у класовій боротьбі робітників, її активна агітаційно-пропагандистська діяльність й інтернаціоналістська платформа викликали негайну реакцію царського уряду. Вже в жовтні 1893 р. почалися арешти впливової тоді лодзінської організації. Правда, зі слів тих же «охоронців порядку», «хоча деякі з головних діячів партії і були заарештовані восени цього ж року..., діяльність її не припинилась...» [11, ф. 102, 1896 р., спр. 321, ч. 1, арк. 6]. Невдовзі після I з'їзду СДКП її організації зазнали масових репресій. Архівні матеріали, які зберігаються в фондах міністерства юстиції царської Росії, свідчать про те, що СДКП у 1895 р. намагалась відродити розгромлені організації, поповнити їх новими членами і знову розгорнути революційно-інтернаціоналістську роботу [11, ф. 124, 1895 р., спр. 152, арк. 146]. Однак внаслідок нових поліцейських репресій був нанесений важкий удар по партійних організаціях, діяльність яких у наступні роки в краї практично припинилася; зв'язки з закордонним керівництвом були розірвані, революційний рух значно ослаб. Лише з кінця 1899 р. починається поживавлення діяльності партії, відродження розгромлених організацій, посилення впливу соціал-демократів на робітничий клас.

Таким чином, СДКП, успадкувавши революційно-інтернаціоналістські традиції попередніх борців за свободу, виникла на історичному етапі з'єднання робітничого руху з марксизмом і перетворення його в масовий соціал-демократичний рух. Це була тоді єдина партія в Польщі, яка твердо стояла на ґрунті

марксизму, націлювала пролетаріат на боротьбу за соціальне й національне визволення, на революційний союз з пролетаріатом всієї Росії. Вже в перші роки свого існування вона зробила значний внесок у інтернаціональне виховання польського пролетаріату, в зміцнення співробітництва і класової солідарності революційних сил Росії і Польщі.

1. *Ленін В. І.* Про право націй на самовизначення // Повне збір. творів.
2. *Зеліксон-Бобровская Ц.* Записки рядового подпольщика (1894—1914). 2-е изд. М., 1924.
3. *Канцевич Я.* ППС и революционное движение в России в 1893—1903 гг. // Связи революционеров России и Польши в XIX — начале XX в. М., 1968.
4. *Карелина В.* На заре рабочего движения в С.-Петербурге // Красн. летопись. 1922. № 4.
5. Листовки петербургского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса». 1895—1897 гг. М., 1934.
6. Начало рабочего движения и распространение марксизма в России: документы и материалы. М., 1960.
7. *Плохоцкий М.* Годы подполья в Польше. Воспоминания старого рабочего. 1893—1918. М., 1933.
8. *Пухлов Н.* Польское рабочее движение. 1890—1904 гг. М., 1977.
9. *Роза Люксембург:* Сб. статей. М., 1921.
10. *Стецкевич С.* Социалистическая пропаганда среди рабочих Королевства Польского в 1893—1895 гг. // Общественно-политическое движение в Центральной Европе в XIX — начале XX вв.: Сб. статей и материалов. М., 1974.
11. Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР.
12. Центральний державний історичний архів УРСР.
13. Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.
14. *Polskie programy socialistyczne.* 1878—1918. Warszawa, 1975.
15. *Przedświt.*
16. *SDKPił. Materiały i dokumenty T. 1. Cz. 1.* Warszawa, 1957.
17. *Sobczak J.* Współpraca SDKPił z SDPRR. 1893—1907. Warszawa, 1980.
18. *Sprawa robotnicza.*

Стаття надійшла до редколегії 28. 11. 88.

І. О. МАНДРИК, доц.,
Ужгородський університет

ХОРВАТСЬКО-УГОРСЬКІ ВІДНОСИНИ 60—80-х років XIX ст. У СВІТЛІ РОСІЙСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ

У складних державно-правових та політичних перетвореннях, що відбувалися у Габсбурзькій монархії у середині XIX ст., помітне місце посідали відносини між Хорватією та Угорщиною. З одного боку, панівні класи останньої, які 1867 р. зуміли повернути «історичні права», хоча й шляхом пригноблення національних меншостей, розуміли: щодо хорватів потрібно піти на деякі поступки. З другого боку, серед хорватських поміщиків, вищого духовництва, торгової буржуазії, державних службовців посилилися проугорські настрої. Однак відстоювати свої інтереси вони були змушені у запеклій боротьбі. У межах імперії домагалися рівноправного партнерства з пануючими націями. Як підкреслив радянський дослідник В. І. Фрейдзон, «вицяткову проугорську позицію у 1861—1867 рр. посідали діячі

сербського національного руху в Хорвато-Славонії, основною базою якого був Срем» [8, с. 72]. Ці політики на чолі з С. Мілетичем виступали за хорвато-угорське співробітництво проти Відня, намагалися використати австро-угорські суперечності в інтересах південних слов'ян. Співробітництва з Угорщиною бажали широкі кола хорватських керівних діячів, але, залежно від соціальних інтересів, розуміли його по-різному. Політичні події, зокрема національні процеси, дедалі більша участь у них народних низів, активізували визвольну боротьбу. На час підписання австро-угорської угоди 1867 р. державно-правове становище Хорватії залишалося не визначеним. На знак протесту хорватський сабор відмовився взяти участь у коронації Франца-Йосифа угорським королем [4, с. 532].

Австро-угорське примирення різко звузило можливості маневру для хорватських папівних класів. Вони були змушені піти на політичний компроміс. Угода була укладена у вересні 1868 р. і як складова частина всієї дуалістичної системи визначила політичну структуру Хорватії, її місце у Габсбурзькій монархії, нові зв'язки з Угорщиною. У тронній промові з нагоди закриття угорського парламенту, виголошеній 10 грудня 1868 р., король Франц-Йосиф висловив думку, що «основа, на якій впродовж такого короткого часу можна було здійснити стільки добродійних змін, має всі життєві умови, ця основа хороша і відповідає дійсним інтересам народу» [10]. Проте відразу з'ясувалося, що політична структура монархії аж ніяк не задовольняла народні маси, незадоволення посилювалося навіть серед панівних класів. Одним з найбільшочіших питань імперії залишалося слов'янське, зокрема хорватська проблема.

Для поглибленого вивчення характеру хорватсько-угорських відносин, політичної ситуації в Хорватії не можна оминати документи з Архіву зовнішньої політики Росії (АЗПР). Це передусім донесення і повідомлення російських послів у Відні міністру закордонних справ Росії. Вони ґрунтовно аналізували події політичного характеру. Слід мати на увазі, що у силу багатьох причин царську дипломатію вельми цікавили і внутрішні процеси у двоєдиній монархії, зокрема національні рухи слов'янських народів. Так, 1876 р. посол Є. П. Новіков доповів канцлерові О. М. Горчакову: «Австро-Угорська імперія переживає нині внутрішню кризу, серйозність якої важко заперечувати... її продовження може поставити під загрозу сам принцип угоди 1867 року» [9, 1876 р., спр. 126, арк. 12].

Цікаві свідчення містять численні донесення консулів з Будапешта, де 1872 р. було відкрито російське генеральне консульство. Збереглися чорновики звітів, парламентських промов, політичних адрес, а також вирізки з газет. Російських дипломатичних представників усіх рангів цікавило внутрішнє становище Угорщини. Вони докладно інформували Петербург про підготовку, зміст та впровадження у життя хорватсько-угорської угоди. 70 параграфів фіксували становище Хорвато-Славонії та Далмації, які зберігали автономію щодо місцевого управління, суду,

освіти і церкви (хорватська мова визнавалася офіційною) [6, с. 167]. Протилежним був підхід дипломатів Англії і Франції. Так, чехословацький історик П. Горська підкреслила, що «внутрі-політична ситуація в Австро-Угорщині займала французьких дипломатів лише постільки, поскільки могла вплинути на союзницькі відносини імперії з традиційним противником Франції — Німеччиною або на відносини з Росією» [13, с. 761].

Хорватські політичні сили були неоднорідними. Якщо уніоністська партія виступала за збереження укладеної угоди, то національна партія домагалася її перегляду. Російський посол неодноразово повідомляв про загострення хорватсько-угорських відносин. На початку 1870 р. він писав: «Протест хорватської національної партії проти пештського центрального уряду постійно зростає» [9, 1870 р., спр. 145, арк. 35]. Політичні діячі, депутати сабору, журналісти закликали до перегляду угоди, відзначали її невідгідність для Хорватії. Угорські власті не наважилися заборонити подібні публікації, намагалися підкреслити свій «лібералізм», а насправді хотіли уникнути розв'язання болючих питань.

Російський дипломат князь Васильчиков доповідав про дискусії, що розпочалися 3 травня 1870 р. у загребському саборі. Національна партія виступила проти політики уніоністів, угоди з угорцями, за її перегляд. Більшість депутатів підтримала цю позицію. Для розгляду проблеми була обрана спеціальна комісія [9, 1870 р., спр. 145, арк. 219]. Правда, водночас 29 хорватських депутатів вирушили до Пешта, щоб взяти участь у роботі парламенту. У посиленні хорватських національних домагань угорські політики схильні були вбачати заохочення з боку австрійців, а також діяльність дяковарського єпископа Шросмаера, котрий виступав проти угоди [9, 1870 р., спр. 145, арк. 220].

Влітку 1871 р. російські дипломати докладно інформували свій уряд про маніфест Франца-Йосифа щодо ліквідації так званого воєнного кордону у Воеводині та Хорватії і наслідки цього рішення. Численність південних слов'ян у межах імперії сягнула 3 млн. чол., їхня питома вага і політичний вплив збільшувалися. Угорські правлячі кола змушені були з цим рахуватися. Політична ситуація змінилася і у зв'язку з тим, що після виборів до сабору 50 місць забезпечила собі національна партія, а уніоністська — лише 15 [10, спр. 121, арк. 79].

Після 1868 р. хорвати продовжували боротьбу за розширення автономії. На початку 70-х років висували вимоги створення незалежної фінансової адміністрації, відомств іноземних справ, юстиції і культів, самостійного обрання бана, наділеного всією повнотою влади. Параграф 50-й угоди визначив, що на чолі автономного управління Хорватії та Славонії і Далмації стоїть бан, відповідальний перед сабором, проте наступний параграф регламентував його призначення королем лише за пропозицією голови угорського уряду [1, с. 39]. Проти цього положення спрямувалися вимоги значної частини депутатів сабору. Є. П. Новіков повідомляв канцлера, що між сторонами ведуться переговори,

проте угорський уряд не признає вимоги законними, вбачає у них зазіхання на права корони. Угорські політичні діячі, зокрема голова уряду М. Лоняї, безпідставно твердили: до компромісу на переговорах хорватів спонукала російська преса. Справжні причини були в іншому, а саме: у невдалій спробі австро-чеського компромісу, у загостренні суперечностей у самій Хорватії, зумовлених повстанням на воєнному кордоні. Це й спонукало хорватську буржуазію відмовитися від висунутих вимог [6, с. 168].

Не була створена окрема фінансова адміністрація. У своєму чергу угорці погодилися з тим, щоб керівники внутрішніх установ, юстиції і культів стали відповідальними перед сабором, а не перед парламентом [9, 1871 р., спр. 121, арк. 439]. М. Лоняї особисто запевнив російського посла Є. Новікова у тому, що уряд докладе всіх зусиль, щоб зміцнити зв'язки з національною та уніоністською партіями. Російський дипломат у донесенні розкрив сутність політичних відносин між двома державами, виклав факти, проте утримався від їхнього глибокого аналізу, визначення перспектив.

У 70-х роках ХІХ ст. відносини між Хорватією і Угорщиною стали дещо спокійнішими, але остаточного примирення не було. Оцінюючи ситуацію, російський посол доповідав: «Угорщина тяжко долає сепаратистські тенденції хорватів» [9, 1872 р., спр. 106, арк. 57]. Правда, у січні 1872 р. М. Лоняї висловив впевненість, що уряд зуміє примиритися з хорватською національною партією, котра мала переважну більшість у саборі. Проте партійні лідери не визнавали жодних переговорів, посідаючи непримиренну позицію. 15 січня 1872 р. угорський уряд був змушений розпустити непокірний сабор.

Чим зумовлювалася позиція Загреба? Голова уряду М. Лоняї вважав, що причину треба шукати у впливові Росії на хорватських політичних лідерів, у загальній тональності російської офіційної преси [9, 1872 р., спр. 122, арк. 233]. Однак жодних фактів про підбурювання з боку Росії чи її представників не було. Про це у службовому донесенні канцлеру О. Горчакову писав і посол. Водночас він звернув увагу на агітацію в Хорватії.

Хорватські політичні діячі неодноразово висували питання: що дає унія з угорською короною? Твердість південних слов'ян у захисті своїх автономних прав впливала на активізацію національних рухів й інших народів монархії, передусім чехів.

Розкриваючи подальший перебіг подій, Є. Новіков наприкінці лютого 1872 р. доповідав О. Горчакову, що після розпуску сабору ворожнеча між національною та уніоністською партіями загострилася як ніколи [9, 1872 р., спр. 106, арк. 135]. При цьому він наводив думку угорських урядових представників: причину цього явища слід шукати не стільки у різниці принципів (керівники обох партій дотримувалися загалом однакових поглядів), скільки в особистих мотивах, у боротьбі за державні посади. Після 1867 р. частина цих посад була скорочена і ті особи, які залишилися на службі, змушені були підтримувати уряд. Коли б

угорський уряд запропонував місця депутатам опозиції, відібравши їх від представників правлячої партії, вони помінялися б місяцями [9, 1872 р., спр. 106, арк. 138—139]. Хоча царський дипломат і не розумів класової основи хиткої позиції хорватських політичних діячів, які відбивали інтереси верхівки суспільства, загалом він правильно визначив їхню двоїстість і безприщипність. Радянські дослідники підкреслили: «Поміщики і буржуазія Хорватії були зацікавлені у збереженні імперії, і ідеї незалежності не набули тут значного поширення» [7, с. 239]. Однак у глибинних пластах народу зміцніли почуття національної гідності, визривала необхідність боротьби за повну національну незалежність.

Вибори 1872 р. у Хорватії хоча й дещо зміцнили позиції уніоністів, як визнав міністр закордонних справ монархії Д. Андраші, однак не повністю виправдали сподівань угорського кабінету. Хорватські вибори, як вважав російський посол, були лише прелюдією до передвиборчої боротьби в Угорщині. Про діяльність хорватського сабору він повідомляв: дві ворожі фракції прийшли до компромісної угоди. З цього приводу була скликана відкрита сесія національної партії, де група поміркованих на чолі з єпископом Й. Шросмаером висловилися за примирення, в той час як радикальна частина не погодилася з такою позицією і на знак протесту покинула сабор [9, 1872 р., спр. 106, арк. 300, 383]. Відступ політичних діячів відбивав нерішучість і хитання буржуазії та дворянства, чий інтереси вони представляли. Як зазначив югославський дослідник В. Крестич, «новою державно-правовою угодою були задоволені інтереси лише незначної частини хорватського суспільства, інтереси вузького прошарку великої аристократії і чиновницької інтелігенції, які вбачали у ній привід, і заради власних матеріальних інтересів жертвували широкими національними інтересами» [5, с. 386]. Імператор Франц-Йосиф висловив задоволення таким перебігом подій, правда, при цьому сподівався, що законні побажання сабору не залишаться без уваги [1, с. 383]. Це були лише пусті слова, оскільки невдовзі монарх відкинув вимоги хорватів щодо адміністративного та юридичного приєднання Далмації.

Оцінюючи стан хорватсько-угорських відносин, Є. П. Новіков повідомляв про новий компроміс — «важливий крок до ліквідації угорсько-хорватських розбіжностей мирним шляхом» [9, 1872 р., спр. 106, арк. 384]. Посол дійшов висновку: встановилися ті межі угоди 1868 р., до яких ще можуть бути внесені зміни, прийняті для обох сторін. Однак угорцям доведеться розв'язати питання, пов'язані із задоволенням особистих домагань хорватських політиків. «...В хорватському питанні інтереси переважають над принципами» [9, 1872 р., спр. 106, арк. 384]. Висновки впливали з дійсності, відповідали істині. Не можна сказати, щоб російська дипломатія із задоволенням сприйняла тимчасовий політичний компроміс угорців і хорватів, але вона й не намагалася вплинути на перебіг подій. На початку 70-х років Росія, як і інші великі держави, не була зацікавлена у внутріполітичних

ускладненнях у Габсбурзькій монархії, хоча суперечності між двома країнами дедалі посилювалися. Угорський уряд не підтримав вимогу Хорватії про приєднання до неї окупованих у 1878 р. Боснії і Герцеговіни, оскільки побоювався її посилення, перетворення дуалістичної монархії у триалістичну. У Будапешті категорично виступали проти такого ходу подій, не говорячи вже про федеральне об'єднання всіх земель. «Угорський дуалізм став запереченням як австрійського централізму, так і слов'янського федералізму» [14, с. 151].

Порівняно спокійний стан хорватсько-угорських відносин другої половини 70-х років XIX ст. тривав недовго. У 80-х роках розпочалося нове загострення, причому у галузі не тільки політичних, а й економічних стосунків. Хорватські політичні діячі намагалися використати будь-які можливості для демонстрації власної позиції щодо угорської політики. Як повідомив російський посол з Будапешта, у зв'язку зі смертю Д. Андраші вся опозиція у саборі покинула зал засідань, намагаючись цим висловити свою незгоду з актом 1868 р. Російські дипломатичні представники неодноразово звертали увагу на те, що угорські правлячі кола вважали Балканський півострів сферою своїх «життєвих інтересів», а їхня позиція значною мірою визначала пріоритет такого напрямку у зовнішній політиці монархії [9, 1890 р., спр. 100, арк. 196, 238]. Правда, при цьому мало аналізувалося посилення суто економічних інтересів капіталу на Балканах, де торгові інтереси Угорщини й Австрії не завжди співпадали. Угода 1868 р. зміцнила економічне й політичне панування Угорщини над Хорватією. Однак, незважаючи на обмеженість її прав, «подібною територіальною автономією не користувався жоден пригноблений народ багатонаціональних держав тодішньої Європи» [3, с. 262].

Суперечливими і складними були хорватсько-угорські відносини і в економічній та фінансовій сферах. 55 % прибутків Хорватсько-Славонії висилалося до угорського міністерства фінансів на спільні видатки, а 45 % залишалося на внутрішнє самоуправління. Ця пропозиція могла переглядатися лише раз у десять років [11, с. 425]. Так, у 1886 р. сума податків в хорватських землях становила 13,4 млн. кроп, з яких 7,4 млн. відправлено до Будапешта. За угорськими підрахунками, потрібно було внести 11,14 млн., однак, враховуючи бідність Хорватії, вони погодилися на меншу суму. Видимість такої вигоди ілюзорна, бо насправді видатки монархії спрямовувалися передусім на піднесення економіки Угорщини, зокрема на підтримку політики мадяризації слов'янського населення. Російський дипломат звернув увагу ще на один аспект проблеми. Юридично Хорватія несла спільну відповідальність за дефіцит у бюджеті монархії, який у 80-х роках призвів до зростання державних боргів. Військові видатки щороку збільшувалися і не мали нічого спільного з інтересами південних слов'ян [9, 1887 р., спр. 101, арк. 343].

У 1887 р., виступаючи з нагоди відкриття сесії нового парламенту, імператор підкреслив необхідність відновлення фінансо-

вої угоди з Хорвато-Славонією, сподіваючись, що «цього разу сторонами буде керувати почуття справедливості і поміркованості» [9, 1887 р., спр. 101, арк. 262]. Вибори до сабору привели до збільшення прибічників угорського уряду, зміцнили становище бана. Незважаючи на таку сприятливу політичну ситуацію, переговори щодо умов економічної угоди з Угорщиною зачіпали інтереси хорватів. А тому вони висловилися проти «відновлення угоди на умовах, бажаних для угорців і підтримуваних баном» [9, 1887 р., спр. 101, арк. 262].

У 1889 р. після тривалих переговорів між представниками угорського парламенту і хорватського сабору був вироблений проект нової фінансової угоди, яка вступала у силу з 1890 р. Зміни стосувалися розподілу прибутків на користь угорського уряду. Замість попередніх 55 % хорватські представники погодилися на їхнє збільшення на 1 %, на внутрішнє самоврядування залишалося 44 % [9, 1887 р., спр. 101, арк. 521]. Угорці постійно підкреслювали, що їхні збитки становили 3—4 млн. кроп. Населення Хорватії досягало 12 % населення імперії, а внесок у спільні видатки — лише 8 %. Слід при цьому врахувати, що вона була біднішою за Угорщину. Об'єктивно оцінюючи суть справи, російський дипломат писав, що, незважаючи на ці зміни, грошові суми, які залишалися на внутрішні потреби краю, збільшилися [9, 1889 р., спр. 92, арк. 521].

Угорські шовіністи постійно критикували творців та ініціаторів хорватсько-угорської угоди Д. Андраші та Ф. Даака за нібито значну поступливість. Інші, наприклад Г. Грац, вважали, що примирення між угорцями й хорватами надало останнім такі права, про які за існуючих умов вони могли лише мріяти [15, с. 65]. Однак і цей політичний діяч врешті-решт змушений був визнати: компроміс 1868 р. не приніс заспокоєння. Відомий буржуазний історик Д. Секфю, визнаючи, що національне питання не розв'язувалося у дуалістичну епоху, причину цього шукав в політиці не угорських панівних класів, а лише династії [16, с. 264].

Труднощі у відносинах між Хорватією та Угорщиною у 80-х роках зростали. Так, 1883 р. у Загребі та інших містах Хорватії неодноразово протестувала молодь. У жовтні наступного року сабор направив імператору Францу-Йосифу лист з проханням допомогти розв'язати болючі питання. Парламент і сабор обрали депутації для вивчення усіх спірних питань. Переговори тривали три роки. Хорвати звинувачували угорців у відступі від положень угоди 1868 р., вимагали дотримання принципу рівноправ'я. Водночас угорці визнавали за Хорватією лише автономні права у межах єдиної монархії. Їм так і не вдалося домовитися. Російські дипломати розкрили головні суперечності: щодо офіційної мови Хорвато-Славонії і Далмації, відповідальності бана перед сабором, зв'язків між відомствами у забезпеченні інтересів хорватів в Австрії, інших міжнародних справ [9, 1887 р., спр. 1887, арк. 328]. Голова угорського уряду К. Тіса та його ставленик бан К. Кусн-Гедерварі докладали значних зусиль, щоб суперечності

не призвели до нового загострення відносин, як це вже бувало у попередні роки. Голова уряду в рамках угорського парламенту був зацікавлений у підтримці 40 депутатів із Загреба. Таким чином посилювалася перевага його ліберальної партії над опозиційними та національними угрупованнями.

У 1888 р. російські дипломати звернули увагу на святкування 50-річчя ювілею політичної та революційної діяльності єпископа Й. Шросмаера, найбільш активного хорватського політичного діяча. З цієї нагоди йому була надіслана вітальна телеграма від 30 членів австрійського рейхстагу, де висловлювалася «братерська вдячність за його великі заслуги у слов'янській справі», з побажанням «виконати своє патріотичне покликання» [9, 1889 р., спр. 100, арк. 242]. У Будапешті побачили у цьому демонстрацію на користь згуртування в єдине ціле не лише південних слов'ян Угорщини, а й Далмації, Боснії і Герцеговіни, навіть Сербії. Газета «Немзет», близька до К. Тіси, різко засудила подібний вияв солідарності з відвертим ворогом угорсько-хорватської єдності, причіником створення так званого Південно-Слов'янського царства, несумісного з австро-угорським дуалізмом [13, 23 лют.]. Можливість порушення існуючого становища стримувала угорських політиків. Оцінюючи позицію частини хорватських діячів, російський консул А. Базілі зазначив, що вони «дивилися на сучасне становище своєї батьківщини як на перехідне. У недалекому майбутньому воно повинно привести до надання усьому триєдиному королівству, з включенням, можливо, Боснії і Герцеговіни, самостійного становища під зверхністю Габсбурзького дому з повним відокремленням від Угорщини» [9, 1888 р., спр. 100, арк. 349—350].

Діяльність Й. Шросмаера та його причіників привертала пильну увагу угорського уряду. Так, імператор Франц-Йосиф висловив незадоволення його вітальною телеграмою до Києва з нагоди 900-річчя хрещення Русі. Тоді К. Тіса від імені уряду подякував імператорові за таку підтримку [5, с. 390—393]. Слід підкреслити, що у 70—80-х роках переважна більшість хорватських політичних діячів чекали зміни лише зверху, по-справжньому ніколи не спиралися на підтримку народних низів, хоча об'єктивно сприяли розгортанню національно-визвольної боротьби. Як вважають радянські дослідники, «австро-угорській гегемонії в монархії починали серйозно загрозувати панівні класи інших народів, передусім чехів, хорватів і румунів» [2, с. 29].

Отже, оцінка хорватсько-угорських відносин останньої третини ХІХ ст. російськими дипломатичними представниками дає змогу глибше вивчити складні та суперечливі взаємини між двома народами. Проаналізовані матеріали частково розкривають і російську позицію щодо Габсбурзької монархії, свідчать про моральну підтримку національно-визвольної боротьби слов'янських народів.

1. Венгерско-хорватское соглашение 1868 года. С-Пб., 1910. 2. «Дранг нах Остен» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. 1871—1918 гг. М., 1977. 3. История Венгрии: В 3 т. 1972. Т. 2. 4. История Югосла-

вни. М., 1963. Т. 1. 5. *Крестилъ В.* Хрватско-угарска нагодаа 1868 године. Београд, 1969. 6. Освободительные движения народов Австрийской империи: Период утверждения капитализма. М., 1981. 7. Формирование национальных независимых государств на Балканах (конец XVII — 70-е годы XIX в.). М., 1986. 8. *Фрейдзон В. И.* Борьба хорватского народа за национальную свободу. М., 1970. 9. Архів зовнішньої політики Росії (АЗПР), канцелярія МЗС, оп. 470. 10. Закарпатський обласний державний архів. Листівка № 173. 11. *Magyar törvénytar.* 1836—1868 évi törvényczikkek. Budapest, 1896. 12. *Nemzet.* 1988. 13. *Horska P.* Podíl české politiky z přelomu 19 a 20 století na vztotech Rakovsko-Francouzských // *СІСН.* 1969. 14. *Dioszegi István.* Hazánk és Európa. Budapest, 1970. 15. *Gratz Gusztáv.* A dualizmus kora. I köt. Budapest, 1934. 16. *Jzsefű Gyula.* Harom nemzedék. Budapest, 1920.

Стаття надійшла до редколегії 25. 12. 87.

М. Г. КРИКУН, доц.,
Львівський університет

МАТЕРІАЛИ РОЗМЕЖУВАНЬ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ З СУСІДНИМИ ДЕРЖАВАМИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 70—80-х роках XVIII ст.

На 70—80-ті роки XVIII ст. припадають останні в історії Речі Посполитої розмежування з сусідніми державами. Два з них відбулися на українських землях, які належали Польському Королівству (складовій частині Речі Посполитої), Російській імперії та Австрійській монархії. Цим розмежуванням історики не приділили жодної уваги, незважаючи на те, що висвітлення їх має певний науковий інтерес. Завдання цієї статті — розповісти про джерела (їх збереглося порівняно чимало), які характеризують обидві акції. Йтиметься в основному про матеріали польського походження. Аналогічних документів, які склалися в Росії та Австрії, виявити вдалося дуже мало.

Перше з двох розмежувань було проведене після того, як внаслідок поділу Речі Посполитої у 1772 р. Австрія загарбала західноукраїнські і південносхідні польські землі*. Природно, виникла потреба означити і документально засвідчити новий кордон, який проліг між цими державами. В загальних рисах його попередньо було окреслено в трактаті, підписаному уповноваженими цих держав у вересні 1773 р. Трактат вказав на необхідність провести міждержавну граніцю на підставі «відомостей, почерпнутих з давніх розмежувань». Сторони погодилися призначити комісарів «для виготовлення на місцях ґрунтової карти

* До Австрії відійшли такі українські землі (подаємо їх назви за адміністративно-територіальним поділом в границях Речі Посполитої до 1772 р.): Руське воеводство (без Холмської землі), Бельзьке воеводство (без правобережної шодо Бугу частини Городлівського повіту), південно-західний кут Кременецького повіту Волинського воеводства, Червоногородський повіт Подільського воеводства.

кордону», щоб, виходячи з неї, встановити його остаточну протяжність [10, т. 8, с. 16—17]. Комісарів було названо на варшавському сеймі 1774 р. Вони мали діяти відповідно до ухваленої на тому ж сеймі інструкції і розпоряджень обраної сеймом «делегатії для укладення договорів» Речі Посполитої з державами — учасницями її поділу (останніми, oprіч Австрії, були Росія і Пруссія). Інструкція передбачала, зокрема, використання комісарами раніше виготовленої карти як однієї з основ для визначення границі. Вона ж покладала на них відповідальність за встановлення вздовж кордону розпізнавальних знаків — насипних копців або валів, мурованих і кам'яних стовпів. Розмітку і картографування кордону повинні були здійснювати геометри (інженери-землеміри). Весь процес розмежування намічалось відтворити в діарії (щоденних записах), а результати — в міждержавному акті [10, т. 8, с. 78—80].

Той же сейм у 1775 р. зобов'язав шойно створений урядово-адміністративний орган Речі Посполитої — Постійну Раду провести з Австрією (як і з Пруссією та Росією) переговори про розмежування. В лютому 1776 р. департамент закордонних справ Постійної Ради підписав у Варшаві з Австрією конвенцію, яка містила підсумки визначення кордону. Варшавський сейм, що засідав у серпні—жовтні того ж року, уповноважив короля Станіслава Августа ратифікувати конвенцію і обмінятися з австрійською правителькою Марією Терезією відповідними ратифікаційними грамотами. Було вказано також на необхідність завершити встановлення польських прикордонних стовпів навпроти вже вкопаних австрійських [10, т. 8, с. 530].

Джерела, які засвідчують польсько-австрійське розмежування, в видовому відношенні різноманітні. Крім згаданих уже сеймових постанов — це, по-перше, матеріали, що розповідають, як проходило означення кордону. На особливу увагу серед них заслуговують рапорти і діарії комісарів, призначених сеймом 1774 р., та перелік поселень, розташованих вздовж кордону [5, ВКА, № 31 с/1]. Це, по-друге, підсумковий «Повний опис кордону між Королівством Галиції і Лодомерії * та Польським королівством» — документ, відомий нам лише з назви в статті австрійського дослідника Пальдуса, який мав змогу ознайомитися з ним у віденському держархіві [9, с. 425]. По-третє, це карти, на яких зображений міждержавний кордон з прилеглими до нього територіальними смугами.

На картах доцільно зупинитися докладно, зваживши на неабияку цінність інформації, яку вони несуть, а також на те, що в науковий обіг ці карти дотепер не вводилися. Загальні відомості про них подають деякі автори [4, с. 447, 452; 8, с. 59—60].

Карти зберігаються в варшавському Головному архіві давніх актів (ВГАДА). Загальна їх кількість 27. Із них 21 карта знаходиться в картографічній збірці (КЗ), 4 — у фонді «Варшавський

* Королівство Галиції і Лодомерії — штучна назва провінції, утвореної Австрією з окупованих нею 1772 р. українських і польських земель.

коронний архів» (ВКА), 2 — у фондi «Архів Королівства Польського» (АКП). Із 27 карт у 1776 р. було виготовлено 11 (з них 3 однакові за змістом), 1780 р.— 2 (вони ґрунтуються на матеріалі карт 1776 р.), в середині 80-х років — 14 (це копії карт 1776 р.). Карти, виготовлені 1776 р., після їх появи відклалися в департаменті закордонних справ. Ця установа в Речі Посполитій відповідала за проведення польсько-австрійського розмежування і тому до неї потрапляли всі пов'язані з ним документи і карти. Решта 16 карт була виготовлена за дорученням Станіслава Августа, в роки правління якого карти переховували в його картографічній збірці.

Слід зазначити, що карти 1776 р. значною мірою ґрунтуються на «Оригінальній карті для демаркації Польщі з Австрією», складеній 1774 р. відомим на той час польським географом К. Пертесом відповідно до ухваленої сеймом у тому ж році інструкції. Делегація для укладення договорів, як і вимагалось тією ж інструкцією, передала цю карту польським комісарам, які 1775—1776 рр. брали участь у розмежуванні [5, КЗ, № 90—8 (масштаб 1:473000, розмір 122×61 см); 5, КЗ, № 514—7 а, 514—7 в, 514—7 с (копії середини 80-х років)]. Деяк 1774 р. або 1775 р. з'являється менш докладна порівняно з Пертесовою карта, озглавлена «Границі Королівства Галиції від Бялої* до Дністра», автором якої був Я. Бакалович [5, КЗ, № 514—5 (1:1140000, 47×34); 5, ВКА, № 31 d/1, арк. 415 (копія середини 80-х років)].

За масштабом, а значить, за інформативною насиченістю 11 первинних карт 1776 р. можуть бути поділені на три групи. Одну з них складають карти, масштаб яких понад 1:1 000 000. Вони містять надто загальні відомості. До цієї групи належать 4 карти, з яких три однакові [5, ВКА, № 31 с/1, арк. 347—349 (1:1 076 070, 13,5×19, 19×31,5), арк. 350—351 (1:1 637 400, 38×23)]. До другої групи входять 2 карти масштабом близько 1:500 000 і вище (до 1:1 000 000) [5, КЗ, № 90—9 (1:489 000, 85×60) і копії: 5, КЗ, № 514—10 а, 514—10 в; 5, КЗ, № 100—1 (1:627 700, 71×41) і копії: 5, КЗ, № 514—6 а, 514—6 в, 514—6 с, 514—6 d, 514—6 e)]. Ці карти порівняно з картами першої групи більш змістовні. Особливо цінні 5 карт третьої групи. Їх масштаб 1:28 000. У кожній з них на відміну від карт двох перших груп, які відтворюють кордон однаково (від Бялої до Дністра), вказана тільки певна його відстань і зазначено, якої частини того чи іншого воеводства і повіту, що залишилися після поділу Речі Посполитої в її складі, ця відстань стосується. На одній карті зображено кордон Австрії з Кам'янецьким повітом Подільського воеводства — від с. Канівки на півночі по Збручу до його впадіння в Дністер [5, КЗ, № 90—14 (86×380) і копія: 5, КЗ,

* Бяла (Бяла Пшемша) — притока Чарної (Чарної Пшемші), яка впадає у Віслу (на території Малопольщі). Не тільки Бакаловичева, а й Пертесова 1774 р. карта, а також карти, складені 1776 р. і 1780 р. (це ж, зрозуміло, стосується і відповідних карт-копій середини 80-х років), подають польсько-австрійський кордон від Бялої, за винятком тих, які інформують про окремі його ділянки, віддалені від Бялої на схід і південний схід.

№ 514—11], на чотирьох — з повітами Волинського воєводства (назви крайніх поселень як орієнтирів кордону подаємо так само в напрямі з півночі на південь): Володимирським (з частковим захопленням по Бугу Городлівського повіту) — від м. Городла до с. Милятина [5, КЗ, № 90—10 (125×185) і копії: 5, КЗ, № 514—4, 516—3], Луцьким — від с. Милятина до с. Рідкова [5, КЗ, № 90—13 (205×131) і копії: 5, КЗ, № 514—2, 516—2], Кременецьким — від с. Рідкова до с. Іванчанів [5, КЗ, № 90—11 (101×235) і копія: 5, КЗ, № 513—3], від с. Іванчанів до с. Оріхівців [5, КЗ, №90—12 (175×163) і копія: 5, КЗ, № 515—5].

За повнотою інформації до третьої групи карт 1776 р. приймають карти, виготовлені 1780 р. Кордон вони подають від Бялої до Дністра. Великий масштаб дав змогу наситити ці карти багатьма цікавими відомостями. Одна з них має масштаб 1:220 000, друга — 1:43 000 [5, АКП, № 59/2]. Причому остання складається з 65 секцій (їх розміри від 17×22,5 до 36,5×22,5), з яких 33 стосуються вище згаданих прикордонних повітів Речі Посполитої: 10 Кам'янецького, 5 Володимирського (з частиною Городлівського повіту), 5 Луцького, 13 Кременецького.

Карти 1776 р. третьої групи і 1780 р. вказують місцезнаходження всіх прикордонних поселень й топографічну структуру багатьох з них, нерідко і панських замків, дворів, фільварків, промислових осередків (цегельня, млинів, гуралень, броварів), корчм, монастирів, доріг, мостів, а також площі під лісами, орними ґрунтами, луками тощо. Цікаві вони ще й тим, що подають відомості про розташування стовпів, вкопаних з обох боків кордону. На українських землях цих стовпів було з польського боку 1172 (номери 429—1600), а з австрійського — 1006 (номери 550—1555).

У першій половині 80-х років відбулося розмежування Речі Посполитої і Російської держави. Воно проходило двома етапами: 1780—1781 рр. між Київським і Брацлавським воєводствами та Новоросійською губернією та 1783 р. між Київським воєводством та Київським намісництвом (останнє включало в себе більшу частину колишньої Гетьманщини, так званої Малоросії і складалося стосовно Дніпра з лівобережної (більшої) і правобережної з центром у Києві (меншої) частин). Обидві акції були наслідком багаторічних прагнень урядових кіл Речі Посполитої і Росії, спрямованих на те, щоб покласти край невизначеності міждержавного кордону, незафіксованості його у спільно погоджених і належно оформлених документах. З обох боків ці прагнення активізувалися у 60-х роках.

Щодо Польщі в цьому відношенні, то слід зазначити, що на варшавському сеймі 1764 р. було утворено комісію «для ведення переговорів з російським двором» про кордон. З сеймової постанови про комісію видно, що питання про неї постало через те, що на той час так і не відбулося польсько-російського розмежування, здійснення якого вимагалось трактатом про Вічний мир, укладеним Річчю Посполитою з Росією 1686 р. [10, т. 7, с. 158]. У трактаті зазначено, що розмежування має бути проведене в

районі території, яка оточує Київ направо від Дніпра, що за тим же трактатом остаточно відійшла до Росії [3, т. 2, с. 774, 781—782; 10, т. 6, с. 75, 76]. Але у XVIII ст. ідея окреслення міждержавного кордону поширилася на все польсько-російське пограпиччя.

Згідно з постановою сейму 1764 р., обрані на ньому комісари повинні були обговорити спільно з російськими комісарами проблему кордону. За порадою комісарів обох сторін, зазначалося там же, будуть призначені особи (їх у той час прийнято було називати ревізорами) для безпосереднього обстеження кордону на місцях [10, т. 7, с. 158].

Про діяльність трьох польських ревізорів, призначених після сейму 1764 р., повідомляють уривкові документи. Свое завдання вони мали виконувати відповідно до даних їм повноважень, викладених у «паспорті» та інструкції. Під час об'їзду покордоння ревізори повинні були вести його щоденниковий опис [5, АП, № 91, арк. 31; 5, АКП, № 90, арк. 111]. При цьому їм слід було керуватися картою, спеціально для них зробленою десь у 1766 р. на основі «давніх» карт і «опитування знаючих людей». Ця карта зберігається у ВГАДА. На ній зображено протяжність польсько-російського кордону на стикові Київського і Брацлавського воеводств з Новоросійською губернією [5, КЗ, № 509—7 (1:472 000, 73, 5×48,5)].

Одним із результатів діяльності польських комісарів була виконана в тому ж 1766 р. карта (вона знаходиться в тому ж архіві), на якій так само відбито київсько-брацлавсько-новоросійську границю [5, КЗ, № 509—6 (1:110 000, 158×84)]. Розмежувальною вона не була, оскільки 1766 р. міждержавний кордон не було окреслено.

На варшавському сеймі 1768 р. вказувалося, що призначена 1764 р. комісія «для ведення переговорів з російським двором» не виконала повністю покладеного на неї обов'язку. Сейм висловився за те, щоб комісія успішно закінчила свою роботу, тобто щоб вона спільно з паралельною російською комісією провела розмежування [10, т. 7, с. 285].

Свідченням того, що в 60-х роках з боку Росії робилися спроби означити і документально оформити кордон з Річчю Посполитою, можна вважати появу царських рескрипту від 11 (22) березня та указу від 11 (22) квітня 1765 р. Рескрипту в нашому розпорядженні нема. Указ відомий з публікації О. О. Андрієвського [2, с. 2—4]. З покликань указу на рескрипт видно, що в обох документах ішлося про одне й те ж. Документи ці вказують на призначення двох російських комісарів. Їх завдання полягало в тому, щоб спільно з польськими комісарами, яких назве Станіслав Август, «неисправленное доньне, по трактату... вечного мира 1686 года, толь важное и нужное дело, касающесся до учреждения между обоих стран государственной границы... в совершенство привесть». Наказувалося також, щоб для комісарського «общего... на границах съезду и разведения точного установления государственных границ» зібрати «письменные до-

казательства и основательные известия об уездах (тобто околичних землях.— М. К.) пограничных городов и местечек, сколько оные далеко в Польшу простирались в прежние времена до трактата и ныне как они состоят».

На час підписання Річчю Посполитою і Росією у Варшаві 18 вересня 1773 р. трактату, за яким перша дала згоду на відторгнення від неї за поділом 1772 р. на користь другої східної частини Великого князівства Литовського, царські рескрипт і указ 1765 р. та сеймова постанова 1768 р. реалізовані не були. Окупація ж Росією частини володінь Речі Посполитої неминуче загострила питання про розмежування. Не випадково тому одна із статей цього трактату вказала на необхідність провести «порядочнейшее назначение между обоими государствами границы». Його повинні були здійснити комісари [3, т. 19, с. 832; див. також: 10, т. 8, с. 27]. Цій домовленості не судилося, однак, сповнитися до кінця 70-х років, аж поки не відбулося розмежування між обома державами в першій половині 80-х років.

Матеріали, які відбивають розмежування 1780—1781 рр., різноманітні. Здебільшого це документи і карти. Основна інформація про цю подію міститься в документах — опублікованих і неопублікованих. Чимало документів 1781 р. у Варшаві видав І. Ігнатівський — секретар тодішньої польської комісії по означенню кордону: з огляду на посаду, яку займав, він мав прямий доступ до всіх матеріалів, що торкалися розмежування 1780—1781 рр. Книга, куди ввійшли відібрані І. Ігнатівським документи, містить також складену ним же багату на факти своєрідну хроніку розмежування, докладний опис того, як воно проходило [7, ч. 2, с. 1—99, ч. 3, с. 1—60]*. Того ж 1781 р. у Петербурзі було надруковано заключні документи цієї акції російською мовою [1] (у І. Ігнатівського вони подані і польською і російською мовами). Там же у 1830 р. їх передруковано в «*Полном собрании законов Российской империи*» [3, т. 21, с. 1—18].

Неопубліковані документи, як і ряд опублікованих, з'явилися внаслідок діяльності департаменту закордонних справ Постійної Ради і польської розмежувальної комісії. Нині вони зберігаються у ВГАДА. Серед цих документів зустрічаються також російські матеріали в польському і французькому перекладах.

З документів, складених під час підготовки розмежування, на увагу заслуговує передусім інструкція, дана десь у 1780 р. департаментом іноземних справ комісарам — генерал-майору К. Мальчевському і полковнику Ю. Вітте, з боку Речі Посполитої відповідальним за проведення цієї акції. Вона містить цінні відомості про те, як правлячі кола Варшави мислили здійснити польсько-російське розмежування. Згідно з інструкцією, воно мало відбутися на виконання сеймової постанови 1768 р. і польсько-російського трактату 1773 р. Польським комісарам слід було зустрітися з російськими комісарами — генерал-майором

---

* Третю частину цього видання, де вміщено заключні документи розмежування 1780—1781 рр., докладно в 1886 р. переповів Е. Кольте [6].

М. Потьомкіним та радником канцелярії Я. Булгаковим на кордоні, щоб обговорити хід виконання дорученої справи. Інструкція націлювала комісарів на окреслення кордонної лінії по межах київсько-брацлавських і новоросійських маєтків. Там же зазначалося, що володільці прикордонних польських маєтків повинні давати в поміч геометрам, які здійснювали розмежування, своїх підданих «для послуг, які в таких акціях... бувають потрібні, а саме: для очистки межових і в лісах смуг, для насипання копців, де в цьому відчуватиметься потреба (або проставлення номерованих стовпів з коронними (польськими.— М. К.) гербами), підвозу інженерам інструментів та інших речей для різних робіт». В обов'язок комісарів входило також визначення місця проведення кордонної лінії, а обов'язком геометрів було виготовлення карт кордону. Комісари повинні були вести протокол усього зробленого ними та геометрами і відсилати регулярно рапорти в департамент закордонних справ [5, АП, № 91, арк. 44—46, 126—129].

Дійшла до нас у польському й французькому перекладах аналогічна інструкція, дапа в Петербурзі російським комісарам. У ній є деталі, які ніби доповнюють польську інструкцію. Комісари, зазначається в російській інструкції, зобов'язані так спрямувати роботу своїх геометрів, щоб вони спільно з польськими геометрами об'їхали визначені комісарами обох держав місця для розмежування — від гирла Тясмину (притоки Дніпра) до м. Новомиргорода (Миргорода), а звідти по Великій Висі (притоці Синюхи) і Синюсі (притоці Богу, тобто Західного Бугу) до Богу, тобто до гирла Синюхи. В складені під час об'їзду прикордоння карти геометри мали згодом вносити поправки, які б враховували, зокрема, свідчення місцевих жителів, після цього креслити карти в їх остаточному вигляді і передавати комісарам. Останнім по всьому цьому залишилося разом із польськими комісарами об'їхати кордон і проконтролювати, звіряючись з картами, проставлення вздовж нього державних стовпів [5, АП, № 91, арк. 42—43, 52—52 зв.].

Розмежування в цілому проходило відповідно до інструкцій, в чому переконує розповідь очевидця І. Ігнатовського. Слід мати на увазі, що він переважно висвітлює діяльність польської комісії, тому, зрозуміло, сказане ним не може претендувати на повне відображення розмежування. Відомості про паралельну російську комісію він подає зрідка, тільки тоді, коли розповідає про спільні наради обох комісій. Таких нарад відбулося шість (в містечку Київського воеводства Турії та в новоросійських містечках Крилові і Новомиргороді): перша пройшла 4 (15) липня 1780 р., остання — 6 (17) лютого 1781 р. [7, ч. 2, с. 9—18, 27—29, 70—71, 73—80, 87—89, 93—94].

Польські комісари, зазначає І. Ігнатовський, кілька разів оповіщали володільців і управителів (губернаторів, економів) прикордонних маєтків Речі Посполитої про розмежування і закликали надавати допомогу геометрам. Її, як свідчить І. Ігнатовський, геометри діставали [7, ч. 2, с. 19—24, 83—86, 91—92].

Комісари розробили для геометрів інструкцію, виконуючи яку, останні об'їхали все прикордоння (капітан М. Кохановський — від гирла Тясмину до впадіння в Велику Вись Турії, хорунжий Я. Рембелінський — від гирла Турії до гирла Синюхи; російськими геометрами були капітан І. Федоров і майор Арапов) [7, ч. 2, с. 93—94] і виготовили карти, на яких вказали, зокрема, володільчу належність прикордонних земель і місця для проставлення стовпів, які із стовбурів дерев робили місцеві жителі. Згодом ці жителі під керівництвом геометрів (до Кохановського і Рембелінського на цьому етапі розмежування приєднався геометр Чайковський) вкопували стовпи. Згідно з іншою інструкцією, даною комісарами геометрам [7, ч. 2, с. 80—82], віддалі між сусідніми стовпами вздовж кордонної лінії на кожному боці становила одну версту, між протилежними польськими і російськими стовпами в лісі — 10 аршинів, в безлісних місцях — 10 сажнів; між стовпами обох держав мав бути викопаний рів, про ширину і глибину якого слід було ще домовитись [7, ч. 3, с. 7; 3, т. 21, с. 2].

Комісари обох держав 5 (16) січня 1781 р. підписали в Новомиргороді «Акт розмежування», документ, який у загальних рисах відбив результати всього зробленого комісіями [7, ч. 3, с. 5—12; 3, т. 21, с. 1—3; 5, ВКА, № 23/4, с. 7—15]. Після цього геометри провели на місцях звірку виконаних ними карт і внесли в них уточнення [7, ч. 2, с. 90—92]. Завершенням розмежувальної акції стало підписання комісарами в м. Турії 6 (17) лютого того ж року іншого документа — «Опису кордонів». Тут докладно вказувалося, де саме проходить кордон, де й під якими номерами знаходяться державні стовпи. Всього налічувалося польських 254, російських 259 стовпів [7, ч. 3, с. 13—60; 3, т. 21, с. 3—18; 1; 5, ВКА, № 23/4, с. 19—81].

«Акт розмежування» як основний документ був ратифікований у березні 1781 р. Станіславом Августом [5, ВКА, № 23/4, с. 16—18], у червні того ж року Катериною II [5, АКП, № 90, арк. 318—319]. «Акт розмежування» і «Опис кордонів» розглядалися Постійною Радою в травні 1781 р. Цим документам надавали в Речі Посполитій великого політичного значення.

Вдалося виявити 31 карту, так чи інакше своїм походженням пов'язану з розмежуванням 1780—1781 рр. Всі вони знаходяться у ВГАДА: 22 карти в картографічній збірці, 3 — в фондї «Варшавський коронний архів», 6 — в фондї «Архів Королівства Польського». Із них 19 карт — це оригінали, виконані у ті ж роки, решта — зняті з них наприкінці 80-х років копії. Після їх появи оригінали відкладалися в канцелярії департаменту закордонних справ, а копії — в картографічній збірці Станіслава Августа, на замовлення якого їх і було виготовлено.

Оригінальні карти поділяються на три групи. До першої відносяться дві карти, накреслені в першій половині 1780 р., попередні розмежування з метою ознайомлення польських комісарів і геометрів з районом польсько-російського порубіжжя [5, АКП, № 63, арк. 312 (1:313 400, 63×37,5), № 90, арк. 264

(1:316 750, 86×37)]. Друга група включає в себе 6 карт (за змістом власне три, але кожна з них у двох примірниках), виготовлених у другій половині 1780 р., в період обстеження геометрами покордоння. Авторами кожної з них були польські і російські геометри, на відміну від карт двох інших груп, які складали лише польські геометри [5, ВКА, № 23/4, с. 86 (1:85 250, 146×55,5), с. 87 (68×42,5), с. 88 (98×42,5)]; 5, АКП, № 90, арк. 172, 173, 174]. Карти другої групи послужили основою для накреслення 11 карт третьої групи, що зафіксували остаточні результати розмежування, текстуально відбиті в згаданому вище «Описі кордонів». Час появи цих карт — між 5 (16) січня та 6 (17) лютого 1781 р. У травні того ж року їх було затверджено на засіданні Постійної Ради. Кожна показує певний відрізок київсько-брацлавсько-новоросійського кордону: від гирла Тясмину до впадіння в нього Ірклію, по Ірклію, від його верхів'я по суходолу до Бовтишки (притоки Тясмину), по верхів'ю Бовтишки, знову по суходолу до гирла Турії, від нього по Високій Висі до впадіння її в Синюху, по Синюсі до її гирла. Із 11 карт 10 (дві з них однакові) накреслені в масштабі 1:8400 [5, КЗ, № 496—1, 497—2, 497—3, 498—4, 498—5, 498—6, 499—7, 499—8, 499—9, 499—10; розміри цих карт в тій же послідовності: 620×178, 340×183, 477×213, 465×145, 294×126, 330×70, 268×69, 221×96, 228×67, 410×57], одна (вона подає відстань кордону, зображену разом трьома картами із щойно згаданих 10) в масштабі 1:42 000 [5, КЗ, № 499—11 (230×63)]. Що ж до 12 копійних карт, то слід вказати на те, що 10 з них повторюють 10 оригінальних карт, масштаб яких 1:8400, причому кожній карті 1781 р. відповідає своя копія [5, КЗ, № 512—2, 512—1, 511—2, 511—3, 513—4, 511—1, 513—6, 513—5, 513—3, 513—2; інвентарні номери цих карт наводимо в тій же послідовності, в якій вище подано номери їх оригіналів], а дві — карту 1781 р., масштаб якої 1:42 000 [5, КЗ, № 510—3, 513—1].

Розмежування Київського воеводства і Київського намісництва, що, як зазначено вище, відбулося 1783 р., було попереджене активною його підготовкою у 1782 р. В цьому, зокрема, переконують видані О. О. Андрієвським документи: різноманітне листування і рапорти російських урядовців [2, с. 8—41].

З матеріалів, які висвітлюють це розмежування, нам відомі лише ті, в яких відбито його підсумки. Це «Опис кордону Малої Росії з Польщею» і карти. Опис 22 листопада (3 грудня) 1783 р. підписали комісари майор К. Сераковський (від Речі Посполитої) і майор С. Козачинський (від Росії) в с. Кам'янці Городицького повіту (уїзду) Чернігівського намісництва (останнє, як і Київське намісництво, входило до складу Малоросії, а тому 1783 р. визначався кордон між ним і володіннями Речі Посполитої). В 1883 р. російськомовний текст опису опублікував О. О. Андрієвський [2, с. 42—61]. У ВГАДА знаходиться російсько- і польськомовний оригінал цього документа [5, АП, № 91, арк. 1—26].

Вдалося виявити 4 карти, складені під час розмежування 1783 р. Усі вони польські і дійшли до нас лише в копіях, знятих

1784 р. Дві з них охоплюють весь кордон Київського воеводства і Київського намісництва від гирла Тясмину на півдні в напрямі на північ, а саме: по Дніпру до м. Стайкова на його правому березі, звідси суходолом до притоки Дніпра Стугни, по верхів'ю Стугни, від нього до Унави, по Унаві до впадіння її в Ірпінь, по Ірпіню до його владіння в Дніпро і далі по Дніпру до розташованого на його правому березі м. Лоева. Доречно зазначити, що Лоїв з оточуючою його направо від Дніпра територією, яка з ним разом становила окремих державний маєток Речі Посполитої (Лоївське староство), знаходився за межами Київського воеводства, у Мінському воеводстві Великого князівства Литовського. Розмежування 1783 р. зачепило цей маєток (територія його входить до складу Білоруської РСР), тому що він лежав навпроти Чернігівського намісництва.

Одна з двох зазначених карт одноаркушева [5, КЗ, № 510—1, арк. 1 (1:335 000, 71×116)], а друга складається з 12 секцій [5, КЗ, № 510—1, арк. 2—7, 9—16 (1:42 000), розмір секцій від 59×58 до 67×110].

Кожна з двох інших (із згаданих чотирьох) карт (їхній масштаб 1:84 000) показує значний відрізок кордону: одна від м. Стайкова до гирла Ірпіню [5, КЗ, № 510—1, арк. 8 (98×125), друга від гирла Ірпіню до м. Лоева [5, КЗ, № 510—2 (71×165)].

У 1783 р. також проставлялися пограничні стовпи. Згідно з «Описом кордону Малої Росії з Польщею», таких стовпів від Тясмину до Лоева вздовж кордону було вкопано з боку Речі Посполитої 353, з боку Росії 349 [2, с. 41—62; 5, АП, № 91, арк. 1—26].

Карти 1780—1781 рр. і 1783 р. містять так само, як і карти 1776 р., багату інформацію, особливо дані топографічного характеру.

Матеріали, про які йшлося в цій статті,— це сеймові постанови, урядові розпорядження, документація розмежувальних комісій і карти. Вони містять в собі цінні відомості про те, як організовувалися і проводилися розмежування Речі Посполитої з Австрійською монархією і Російською імперією на українських землях у 70—80-х роках XVIII ст., і дають змогу простежити, де саме проходили міждержавні кордони. Їх можна використовувати для висвітлення тогочасних польсько-австрійських і польсько-російських відносин.

1. Акт разграничения между Новороссийскою губернією и Польскою Украинною, заключенный полномочными ея императорского величества и его величества короля и республики польских комиссарами в 5-й день генваря 1781 года: Описание границы между Новороссийскою губернією и Польскою Украинною, утвержденной актом между полномочными ... комиссарами... в 6-й день февраля 1781 года [б. г., б. м.]. 2. *Андрієвский А. А.* Исторические материалы из архива киевского губернского правления. К., 1883. Вып. 4. 3. Полное собрание законов Российской империи: Собр. 1-е. Петербург, 1830. 4. *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie: Przewodnik po zespołach. I. Archiwa dawnej Rzeczypospolitej: Wydanie drugie poprawione i rozszerzone / Opracowanie zbiorowe pod red. J. Karwasіńskiej.* Warszawa, 1975. 5. *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (ВГАДА): Zbiory Kartograficzne (KЗ) Archiwum Koronne Warszawskie (ВКА); Archiwum Królestwa Polskiego (АКП); Archiwum*

Popiotów (АП). 6. *Callier E.* Rozgraniczenie Ukrainy Polskiej od Nowej Rossyi 1780—1781 // *Warta*. Poznań, 1886. N 622—624. 7. *Dzielo kommissyi granicznej między Ukrainą Polską y Noworossyą... / Przez Ignacego Ihnatowskiego... sekretarza tey kommissyi... zebrane, opisane, na trzy części podzielone i do druku dla powszechney wiadomości podane.* Warszawa, 1781. 8. *Olszewicz B.* Kartografia polska XVIII wieku: Przegląd chronologiczno-bibliograficzny. Lwów; Warszawa, 1932. 9. *Paldus J.* Die Einverleibung Galiziens und der Bukowina in die österreichische Monarchie im Jahre 1772 // *Mitteilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien*. Wien, 1916. B. 59. 10. *Volumina legum.* Petersburg, 1859—1860.

Стаття надійшла до редакції 06. 02. 89.

ПОВІДОМЛЕННЯ

С. О. ІВАЩУК, *наук. співроб.*,
Інститут суспільних наук АН УРСР

БОЙОВІ ДІЇ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ (1942—1944)

Складовою частиною національно-визвольної боротьби польського народу проти гітлерівських окупантів у роки другої світової війни є участь у ній радянських громадян. Їй присвячено ряд публікацій радянських та польських дослідників, зокрема В. І. Клокова [3], М. І. Семиряги [4], В. Гури [10], Ю. Тобіаша [15] та ін. Ці дослідження здебільшого присвячені участі радянських людей у польському русі Опору та їх бойовій співдружності з польськими побратимами у лавах створеної Польською робітничою партією народної армії — Гвардії Людової, а пізніше Армії Людової, в селянських загонах самооборони — Батальйонах Хлопських. Про діяльність партизанських формувань, що складались головним чином з радянських людей і не входили до цих польських партизанських сил, в історичній літературі написано поки що дуже мало.

На підставі деяких опублікованих, але недостатньо вивчених матеріалів [10; 11; 13; 15], а також нововиявлених архівних джерел [6—9] автор намагається заповнити окремі прогалини даної теми.

Радянські громадяни, що опинились на окупованій території Польщі, були переважно військовополонені, захоплені гітлерівськими військами внаслідок тимчасових невдач Червоної Армії на початку війни у прифронтових районах. Бажаючи продовжити активну боротьбу з фашизмом, вони здійснювали втечі. Таким чином здобули порятунок близько 65 тис. радянських громадян [4, с. 22]. Так, 30 серпня 1941 р. з табору в Седльцях Варшавського воєводства втекло більше сотні полонених [13, с. 248]. Внаслідок штурму воріт табору в Калілуві у серпні та вересні 1941 р. здійснило втечу 5 тис. чол. [15, с. 32—33]. В ніч з 3 на 4 вересня 1941 р. у таборі Поднесьно (повіт Седльце) зуміло вирватися на волю кілька тисяч полонених [9, спр. 202/III-8, т. 1, с. 67]. В середині вересня 1941 р. з ешелону на станції під Торунем (Поморське воєводство) втечу здійснило 340 чол. [5, с. 26; 7, с. 22].

Місцеві мешканці забезпечували втікачів продовольством, медикаментами, переховували, ризикуючи життям, допомагали створити партизанські загони чи вступити в уже діючі або перебратися на рідну територію [3, с. 84—97]. Наприклад, сім'я Каблуковських допомогла О. М. Белову та його товаришам.

О. М. Белов вирішив разом з іншими втікачами перейти на радянську територію. Але здійснити це вдалося не всім. Не зміг це зробити і О. М. Белов. Він змушений був повернутись назад, в район Кодень, де до нього приєднались втікачі Степан, Федір та Іван (прізвища невідомі). Місцеві селяни, зокрема сім'я Каблуковських, всіляко їм допомагали, взимку переховуючи їх у себе від жандармів та поліції. Налагодивши зв'язок з польськими комуністами, радянські громадяни включилися у боротьбу з ворогом [7, ф. Р-82, оп. 1, спр. 1, арк. 48—49].

Доля О. М. Белова і його товаришів типова для багатьох радянських людей, що опинились у цей скрутний час на польських землях. Багатох з них підтримали місцеві патріоти-інтернаціоналісти. Це дало можливість зберегти життя багатьом громадянам СРСР.

Радянські громадяни, вступивши у боротьбу з ворогом, розуміли, що і тут вона «є війна за соціалістичну вітчизну, за соціалізм, як вітчизну, за Радянську республіку, як *загін* всесвітньої армії соціалізму» [1, т. 36, с. 79].

Белова та інших його товаришів організував у єдиний загін політрук Н. Г. Халімон, який втік з гітлерівського табору в Білій Подлясці. Створювати партизанський загін він почав разом з лейтенантом Артемом Степановичем Налкотяном ще наприкінці 1941 р. Однак А. С. Налкотян помер під час епідемії тифу і організація партизанського загону дещо затрималася. У травні 1942 р. партизани при допомозі польських комуністів розпочали бойову діяльність. Загін з кожним днем зростав, і вже в червні 1942 р. у ньому налічувалося 60 бійців. Вступили до загону і сестри Марія, Антоїна та Ганна Каблуковські, що втекли від гітлерівської розправи за активну допомогу радянським громадянам. Батьки їх були схоплені фашистами і страчені [7, ф. Р-82, от. 1, спр. 1, арк. 49, 54, 55].

Приблизно в цей же час з розрізнених груп (одну з них очолював Василь Павін) створений загін ім. С. Лазо на чолі з І. Г. Конотоповим [8, ф. 3500, оп. 4, спр. 284, арк. 54]. З груп Я. Кирилова та С. Любієва був сформований загін ім. Костюшко. Його очолив С. Любієв [8, ф. 3500, оп. 4, спр. 284, арк. 60—61]. З березня 1943 р. у районі Замостя (Люблінське воеводство) діяв радянський партизанський загін С. Аругюнянца [2, с. 157—164] і цього ж року — загін ім. Котовського під командуванням «Семена» (прізвище невідоме) [10, с. 69; 15, с. 162—164].

Радянські партизанські загони, як і формування Гвардії Людової, з перших днів свого існування робили засади на гітлерівців, нищили жандармські та поліцейські дільниці, гмінні управи, інші ворожі об'єкти, добуваючи в цих операціях зброю і боеприпаси для подальшої боротьби [7, ф. Р-82, оп. 1, спр. 1, арк. 49; 8, ф. 3500, оп. 4, спр. 284, арк. 53, 61].

Ці бойові виступи радянських та польських партизанів мали важливе значення. Партизани сприяли дезорганізації ворога і підготовляли прийдешні відкриті і масові збройні дії [1, т. 12,

с. 212]. Вони проводили бойові операції на залізничних комунікаціях ворога, чим надавали важливу допомогу Червоній Армії. Через недостатню кількість підривних речовин диверсії партизани здійснювали різними засобами. Вони розгвинчували стики в рельсах, встановлювали клини і т. д. Таким чином, наприклад, декілька ворожих ешелонів, що йшли на фронт, пустив під укіс загін Н. Г. Халімона [7, ф. Р-82, оп. 1, спр. 1, арк. 57]. Пускав під укіс ешелони, нищив залізничні станції, грузові автомашини і т. д. загін С. Любієва [8, ф. 3500, оп. 4, спр. 284, арк. 10—13]. 14 травня 1943 р. бійці загону «Семена» пустили під укіс ешелон ворога між станціями Заклікув—Ліпа на лінії Люблін—Розвадув, а 5 червня обстріляли ворожий ешелон в районі станції Ліпа [11, с. 41, 46].

Гітлерівські окупаційні власті, занепокоєні діяльністю радянських партизанських загонів, загонів Гвардії Людової, робили спроби знищити їх. Так, тяжкі бої з фашистами вели загони «Семена» [9, ф. 7537, с. 82]. Маневруючи, Н. Г. Халімон із 12 чол. у липні 1942 р. вирішив перейти на радянську територію і таким чином відірватись від карателів. Це йому частково вдалося. Однак в районі залізниці Ковель—Брест (біля Малорити) загін все-таки був атакований переважаючими силами противника. В нерівному бою партизани понесли втрати. Н. Г. Халімон, знаючи, що в Польщі є невеликі резерви для організації та ведення партизанської боротьби, з 12 бійцями повернувся назад і почав знову організовувати втікачів з таборів смерті і продовжувати боротьбу з окупантами. Діяв загін до червня 1943 р., коли Н. Г. Халімону все-таки вдалося перейти за Буг з 35 чол. і влитися в партизанське з'єднання Героя Радянського Союзу генерала О. Ф. Федорова. Друга частина загону (близько 35 бійців) залишилася в Польщі, де продовжувала бойову діяльність. В з'єднанні О. Ф. Федорова загону Н. Г. Халімона було дано ім'я Боженка [7, ф. Р-82, оп. 1, спр. 1, арк. 57—58]. Партизани загону, як і інші бійці, брали активну участь у боротьбі з гітлерівцями на території Волинської області [5, с. 275—283].

Радянські партизанські загони, хоч і діяли самостійно, мали зв'язки з Польською робітничою партією та керівництвом Гвардії Людової, її загонами. Загін «Семена», наприклад, був у тісному контакті з формуваннями Гвардії Людової і користувався великим визнанням у Головному штабі Гвардії Людової [9, ф. 7537, с. 82; ф. 2327, с. 18—20]. З партією польських комуністів та Гвардією Людовою мав зв'язки загін С. Любієва, який налічував у своєму складі влітку 1943 р. 174 чол. [8, ф. 3500, оп. 4, спр. 284, арк. 61]. Після захоплення великих грошових сум внаслідок проведених бойових операцій партизани віддавали їх для потреб Польської робітничої партії та Гвардії Людової. Так, у березні 1943 р. 12 тис. злотих було передано польським комуністам після розгрому волосної управи в с. Соль Білгорайського повіту, 42 тис. злотих — після пуску під укіс ворожого ешелону в районі Красніка [8, ф. 3500, оп. 4, спр. 284, арк. 11, 12, 61].

Радянські партизани проводили також спільні бойові операції

з Гвардією Людовою. Так, загін «Семена» разом з загonom Гвардії Людової «Ліска» 17 квітня 1943 р. пустили під укіс ворожий ешелон у районі Ліпи на залізничній лінії Люблін—Розвадув [11, с. 36], 24 травня 1943 р. радянські партизани разом з гвардійцями А. Легензи зробили засаду на загін жандармів у районі лісу біля с. Задоле Любельського повіту, захопили зброю та боеприпаси. В бою загинув батько командира загону Гвардії Людової А. Легензи. Він першим піднявся в атаку і був скошений ворожою кулею [11, с. 42, 43].

Радянські партизани часто приходили на допомогу польським бойовим побратимам. Так, 14 квітня 1943 р. загін «Семена» допоміг партизанам загону Гвардії Людової під командуванням А. Паленя, коли гвардійці після чергової проведеної бойової операції в Лісніку Дужим (повіт Краснік) повертались у напрямку Госьцерадовських лісів і були атаковані переважаючими силами ворога. Партизани вчасно вступили у бій з фашистами, внаслідок чого загін А. Паленя зумів вийти з надто складної ситуації і відійти в ліс без втрат [11, с. 35]. 7 червня 1943 р. цьому ж загону знову прийшли на допомогу партизани «Семена» у районі маєтку Лісник (повіт Краснік). Гітлерівці, побачивши нові партизанські сили, відступили, а партизани оволоділи маєтком, де захопили зброю, продовольчі карточки [11, с. 46].

Крім бойової та диверсійної діяльності радянські партизани проводили політмасову роботу. В бесідах з польським населенням радянські бійці розповідали про життя в Радянському Союзі, роз'яснювали зовнішню політику СРСР [8, ф. 3500, оп. 4, спр. 284, арк. 53]. Це значною мірою сприяло розширенню контактів між радянськими людьми, що опинились в окупованій Польщі, і польським населенням.

Радянські партизани, як і польські комуністи, приділяли увагу організаційній діяльності, спрямованій на залучення місцевих мешканців до активної боротьби проти гітлерівських окупантів. Так, бійці загону С. Любієва допомогли організувати партизанські загони при селах Мала та Велика Буковинця, Кукелки, Кшемєнь, Константіно. Кількість бійців у них становила від 30 до 40 чол. у кожному [8, ф. 3500, оп. 4, спр. 284, арк. 10, 13].

Після тривалого часу бойової діяльності на польських землях вищезгадані радянські партизанські загони перейшли на територію СРСР. Наприкінці 1942 р. у Пословські ліси Пінської області перебазувався загін ім. С. Лазо на чолі з І. Г. Коноповим. Влітку 1943 р. перейшов на радянську територію і влився до складу Пінської партизанської бригади, яку очолював І. Г. Шубітідзе, загін ім. Костюшко під командуванням С. Любієва (в з'єднанні він перейменований у загін ім. Чапаєва) [8, ф. 3500, оп. 4, спр. 284, арк. 54, 61]. Перейшов на рідну територію і загін «Семена». Однак поки що встановити не вдалось, чи приєднався він до якогось з'єднання або загону, чи діяв самостійно. Загін С. Арутюнянца влився до складу з'єднання С. А. Ковпака [3, с. 157—164]. Цей перехід був зумовлений рядом причин, зокрема близькістю бойових дій з територією Радянського Союзу, склад-

ністю, яка виникла у визвольній боротьбі польського народу внаслідок постійно зростаючої антирадянської діяльності польського уряду в еміграції і його представників в країні — Делегатури та інших реакційних центрів, підступним переслідуванням реакціонерами радянських громадян та їх загонів.

Проте не всі радянські партизани відходили за Буг. Були й такі загони, які ввели вперту боротьбу з гітлерівськими окупантами на польських землях до визволення їх Червоною Армією та народним Військом Польським. Так, чимало радянських партизанських загонів і груп діяли на території Жешувщини. Організаційно вони не входили до складу Гвардії — Армії Людової, але, як показують дані, підтримували тісні контакти з польськими партизанами. У районі Ярославського повіту, наприклад, діяла партизанська група на чолі з Василем Деміновим [14, с. 33]. У районах Ярославського та Пжеворського повітів — загін під командуванням капітана Щербакова [12, с. 317], у Краківському воєводстві — загін ім. Маршала Рокоссовського. Як відомо з джерел, його бійці брали участь у знищенні нафтопереробного заводу в районі Ліманова, звільненні радянських військовополонених [7, ф. Р-221, оп. 2, спр. 5641, арк. 116].

Радянські партизани підтримували тісні зв'язки з місцевими мешканцями, а також загонами Батальйонів Хлопських і користувались їх підтримкою. Польські патріоти допомагали їм продовольством, постачали партизанів інформацією розвідницького характеру про ворога [12, с. 317—319].

Батьківщина високо оцінила бойову діяльність партизанів на польській території. Багато з них удостоєні високих урядових нагород, зокрема, орденом Леніна нагороджений Н. Г. Халімон [7, ф. Р-82, оп. 1, спр. 1, арк. 58], медаллю «За відвагу» та іншими нагородами — О. М. Белов, А. К. Каблуковська (нині Белова), Г. К. Каблуковська (нині Кашук) [7, ф. Р-221, оп. 2, спр. 6973, арк. 28, 30, 32, 33, 34].

1. *Ленін В. І.* Головне завдання наших днів // Повне збір. творів. 2. *Вершигора П. П.* Рейд на Сан і Віслу. К., 1961. 3. *Клаков В. І.* Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.). К., 1961. 4. *Семиряга М. И.* Советские люди в европейском Сопротивлении. М., 1970. 5. *Федоров О. Ф.* Остання зима. К., 1982. 6. Наука і суспільство. 1968. № 9. 7. Львівський обласний державний архів. 8. Партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії Білорусії. 9. Centralny Archiwum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. 10. *Góra W., Juchniewicz M.* Walczyli razem. O współdziałaniu polskich i radzieckich oddziałów partyzanckich w latach drugiej wojny światowej. Lublin, 1972. 11. *Gronczewski E.* Kalendarium walk Gwardii Ludowej i Armii Ludowej na Lubelszczyźnie 1942—1944. Lublin, 1974. 12. *Kisiel R.* «Sep». Bez munduru my żołnierze 1939—1945. Warszawa, 1969. 13. Najnowsze dzieje Polski 1939—1945. T. 10. Warszawa, 1966. 14. *Olszewski E.* Początki władzy ludowej na Rzeszowszczyźnie 1944—1947. Lublin, 1974. 15. *Tobiasz J.* Na tyłach wroga. Obywateli radzieccy w ruchu oporu na ziemiach polskich. Warszawa, 1972.

ДЕЯКІ ТЕНДЕНЦІЇ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ПОЛЬЩІ В ПЕРШІ РОКИ РЕЖИМУ «САНАЦІЇ» (1926—1929)

Проблема причин, характеру і наслідків травневого 1926 р. перевороту Ю. Пілсудського в Польщі посідає важливе місце в історичних дослідженнях. Радянські та польські історики розглянули основні аспекти проблеми, приділивши увагу наслідкам перевороту для внутрішньополітичного життя буржуазно-поміщицької Польщі. Питання про нові тенденції зовнішньої політики країни в перші роки режиму «санациї» старанно вивчалось польськими дослідниками. У польській історіографії панувала думка про те, що переворот був інспірований правлячими колами Великобританії і привів до переорієнтації польської зовнішньої політики в інтересах останньої [24, S. 85—86; 15, S. 350]. У другій половині 1970-х — на початку 1980-х років ця концепція була відкинута [17, S. 358—359; 33, S. 36—37; 18, S. 517]. Вступереч їй у працях ряду авторів, наприклад А. Гарліцького, П. Лоссовського, С. Ганкуса, Г. Пшибильського, проводиться теза про продовження військово-авторитарним режимом «санациї» традиційної політики колишніх урядів на міжнародній арені в другій половині 1920-х років [17, S. 362; 26, S. 158; 19, S. 205]. При цьому П. Лоссовський, зокрема, зазначив, що «виступили, можливо, певні нові моменти, але генеральна лінія залишилась тією ж» [27, S. 56]. Радянськими істориками це питання спеціально не аналізувалося.

Метою даної статті є розгляд на основі архівних та опублікованих документів і матеріалів, радянських та іноземних досліджень деяких важливих тенденцій у зовнішній політиці режиму «санациї» в роки його існування.

На початку 1920-х років, у період, коли німецький мілітаризм відроджувався за допомогою світового і в першу чергу американського і англійського імперіалізму, В. І. Ленін підкреслював: «З Польщі Версальський мир створив державу-буфер, який повинен захистити Німеччину від зіткнення з радянським комунізмом і який Антанта розглядає як зброю проти більшовиків» [1, с. 308].

Таке становище країни визначало її зовнішню політику, однією із складових частин якої була концепція «двох ворогів». Ними вважалися Німеччина та СРСР. Суть концепції полягала в тому, щоб: 1) перешкодити «ворогам» об'єднатися проти Польщі; 2) знайти Польщі союзників на випадок зіткнення з ким-небудь із «ворогів» [28, р. 109]. Забезпечити проведення такої політики, на думку польських правлячих кіл, повинен був союз з Францією, яка після першої світової війни посіла провідні позиції в системі європейських відносин.

Однак у середині 1920-х років співвідношення сил у Європі дещо змінилося. На місце лідера після Локарно стала претендувати Великобританія, за спиною якої стояли США — фінансовий кредитор капіталістичного світу. Будучи скоріше об'єктом, ніж суб'єктом політики імперіалістичних держав, Польща не могла не брати до уваги зміни ситуації. Тому, зберігаючи традиційну профранцузьку орієнтацію, уряди В. Грабського і А. Скинського робили спроби знайти в Лондоні та Вашингтоні підтримку в боротьбі проти зростаючого впливу Німеччини. Крім цього, особливий інтерес польських лідерів до Великобританії і США зумовлювався тим, що тільки фінансисти цих країн могли надати Польщі великі позики. А без іноземних позик правлячі кола країни не розраховували на вихід з економічної кризи.

Після державного перевороту 1926 р. взаємини Польщі з Францією залишилися цілком коректними. Французькі лідери не бажали послаблення зв'язків з Польщею, оскільки цим, на противагу німецькій загрозі, підтримувалась система союзів у Східній Європі. Щодо Пілсудського, то він також вважав, що немає підстав круто змінювати традиційні польсько-французькі взаємини. Тому профранцузька лінія в польській зовнішній політиці збереглася [14, S. 34; 32, S. 69, 83]. Підтримці союзних відносин сприяли і позиції французького капіталу в Польщі — він займав провідне місце серед іноземних інвестицій в економіку країни [21, S. 179]. Коректні відносини зберігалися також із союзниками Франції — Чехословаччиною та Румунією, членами Малої Антанти. Взаємини з Румунією зміцнювалися військовим союзом антирадянської спрямованості. Доброзичливі взаємини склалися також в режиму «санації» з фашистською Італією та керівництвом католицької церкви — Ватиканом [10, с. 156—157].

У США повідомлення про переворот в Польщі викликало спочатку певне занепокоєння. Американська адміністрація сприйняла його ледве не за революцію, нью-йоркська біржа відповіла зниженням курсу золотого. Але вже через кілька днів у пресі з'явилися матеріали заспокоюючого характеру, зокрема, заява польського міністра торгівлі І. Глівіца, що Пілсудський замінив політиканів в уряді людьми, які розуміються на економічних питаннях, і що Польща потребує залучення іноземних капіталів для розвитку ділової активності та розробки природних ресурсів. Одночасно були дані гарантії миролюбності нового режиму і його прагнення до нормалізації відносин з сусідами. Американський посланник Дж. Б. Стетсон негайно повернувся з Парижа до Варшави. Фінансисти відреагували на фактичне визнання «санації» адміністрацією США підвищенням курсу золотого і згодою розглянути питання про надання Польщі великої стабілізаційної позики [див. 29].

Британські правлячі кола вітали переворот, сподіваючись використати в своїх інтересах антирадянську спрямованість режиму Пілсудського, а також схильність його нормалізувати відносини з Німеччиною. Своєрідним «реверансом» «санації» в бік Великобританії було призначення міністром закордонних

справ А. Залесьського, який мав тісні зв'язки з діловими та політичними колами Лондона. Зміни в Польщі викликали задоволення серед англійських фінансистів. Про це свідчать, зокрема, нові інвестиції англійського капіталу в Польщі і надання в другій половині 1926 р. позики їй на суму 1 млн. ф. ст., переговори про які вів ще уряд А. Скинського [13, с. 139—141]. Англійські фінансисти разом з американськими організували міжнародний консорціум. Він надав Польщі в листопаді 1927 р. стабілізаційну позику в сумі 71,733 млн. дол. [21, S. 159—160, 200]. Однобічними є твердження сучасних буржуазних дослідників про те, що надходження іноземних позик в Польщу після перевороту пояснюються чисто випадковим збігом обставин (Р. Уатт) [31, р. 245], або тільки економічною кон'юктурою (П. Вандич) [30, р. 201—202]. Економічна допомога Польщі, поза всякими сумнівами, мала чітко виражений політичний характер. Об'єктивно це була підтримка режиму Пілсудського засобами «дипломатії долара».

Німецькі «верхи» прихильно поставилися до нового уряду Польщі. Проте німецькі реваншисти проводили далі антипольську кампанію з вимогою поступки Німеччині польського Помор'я і Верхньої Сілезії. Продовжувалась і «митна війна» з Польщею. Знову в реваншистських колах почали мусолити «проект Кестера» 1924 р., який передбачав уступку Німеччині зазначених територій на компенсаційній основі — в обмін на Литву, а в перспективі — на території УРСР і БРСР. Подібні проекти в принципі схвалювалися Великобританією, Францією і США [9, с. 45, 47, 48; 12, с. 92—93, 95]. «Санация» зайняла жорстоку непоступливу позицію щодо подібних вимог. Міністр закордонних справ А. Залеський рішуче заявив, що Польща не віддасть ні п'яді сілезької чи поморської землі за угоду з Німеччиною [20, S. 281, 33, S. 41]. Польська дипломатія намагалася перешкодити наданню Німеччині з англійської ініціативи постійного місця в Раді Ліги націй, оскільки це посилює німецькі позиції. Коли ж зробити цього не вдалося, Польща при підтримці Франції домоглася тимчасового місця в Раді, щоб протистояти німецькому натиску і не допустити перегляду Лігою націй питання про кордони [6, с. 172, 11, с. 44, 55—56].

1926—1927 рр. характеризувалися загостренням польсько-литовських відносин, в першу чергу на ґрунті так званого «конституційного конфлікту». Конфлікт загострився через м. Вільнюс, захоплене Польщею в 1920 р. і проголошене урядом А. Вольдемараса столицею Литви. Це було закріплено в новій литовській конституції 1927 р. [8, с. 395]. Польська сторона намагалася залагодити конфлікт, щоб не допустити зближення Литви з Німеччиною на основі спільних антипольських інтересів. До того ж без нормалізації польсько-литовських відносин неможливо було сформуванню під егідою Польщі Балтійський блок, в який повинні були увійти також держави Прибалтики та Фінляндія. Ідею подібного блоку підтримувала Великобританія. Восени 1926 р. генеральні штаби Латвії, Естонії і Фінляндії на секретній нараді узгодили з польським генштабом плани спільних дій на випадок

війни з Радянським Союзом [3, с. 726—727; 5, с. 39], але ці плани так і залишилися на рівні попередньої домовленості. Нерозв'язання територіальних суперечок Польщі з Литвою, незважаючи на формальне врегулювання «конституційного конфлікту» в грудні 1927 р., було однією з причин того, що ідею Балтійського блоку реалізувати не вдалося.

Пілсудський підтримував антирадянський курс зовнішньої політики Великобританії. Польська сторона вперто відхиляла пропозиції СРСР підписати пакт про ненапад. Тут знайшов притулок ряд білоемігрантських організацій. Буржуазна преса роздувала антирадянську кампанію, яка особливо активізувалася навесні 1927 р. у зв'язку з загостренням інспірованого Великобританією конфлікту з СРСР, що призвів до розриву дипломатичних і торговельних відносин між двома країнами 27 травня 1927 р. За цих умов убивство білоемігрантом Б. Ковердою 7 червня 1927 р. радянського повпреда П. Л. Войкова на варшавському вокзалі могло спровокувати серйозний польсько-радянський конфлікт.

Однак в останньому польські лідери були абсолютно не зацікавлені. Польський уряд вжив негайних заходів до запобігання конфлікту. Ю. Пілсудський і міністр закордонних справ Польщі А. Залеський поспішили висловити свої співчуття з приводу інциденту, звинувативши в підбурюванні до війни білогвардійських терористів-авантюристів [4, с. 299—300, 372]. У Європі тільки британські «верхи» даремно намагалися розпалити польсько-радянський конфлікт і втягнути в нього інші держави. Франція оголосила нейтралітет. Таку ж позицію зайняла Німеччина. До них приєдналися країни Прибалтики і Малої Антанти [4, с. 288—289, 640]. Не було офіційної підтримки лондонських підбурювачів і з боку США. Американські фінансисти навіть припинили переговори з польським урядом і Банком Польським про стабілізаційну позику. Щоправда, фірма «Кольт» вирішила використати можливу сприятливу кон'юнктуру і негайно відновила перервані ще в січні 1927 р. переговори про поставку в Польщу 600 авіаційних кулеметів. Одночасно «торгівці смертю» запропонували пілсудчикам придбати у фірм «Кольт» і «Фабрик Національ» (Бельгія) 50 тис. станкових кулеметів, причому перші 10 тис. намічалось поставити із США негайно [25, р. 604—609]. Американські фінансисти тут же запропонували Польщі банківський кредит у розмірі 15 млн. дол. [21, S. 159—160]. Цієї суми цілком вистачало на оплату першої партії зброї. Адміністрація США не перешкоджала подібній діловій активності, фактично схвалюючи нагнітання напруженості стосовно СРСР. Переговори були припинені після офіційного врегулювання інциденту в липні 1927 р.

Слід зазначити, що відносини з Сполученими Штатами Америки — фінансовим гегемоном капіталістичного світу — посіли в цей час особливе місце в зовнішній політиці Польщі. Цьому сприяла фінансова залежність буржуазно-поміщицької Польщі від США, яка ще більше посилилась після отримання на кабаль-

них умовах стабілізаційної позики [23, С. 38, 49]. Із 400 млн. дол. польського зовнішнього боргу 275 млн. дол. припадало на долю Сполучених Штатів [16, с. 142]. Правлячі кола «санації» сподівались забезпечити широкий приплив американських капіталів в економіку країни, водночас розраховуючи на американську підтримку в нормалізації відносин з Німеччиною і продовження антирадянського курсу. Саме тому польська дипломатія найактивніше включилася в переговори навколо запропонованого американською адміністрацією проекту пакта Келлога — найбільшої дипломатичної ініціативи США міжвоєнного періоду [2, с. 131—135]. Польща також вжила заходів щодо поліпшення обопільних відносин з США. Так, 31 жовтня 1928 р. польська сторона в спеціальній ноті запропонувала відновити переговори про підписання запропонованого американцями ще в 1925 р. комплексу договорів: про дружбу, торгівлю і консульство [7, л. 122, 128—130]. США наполягали на одночасному підписанні всіх трьох угод, що практично давало можливість затягнути переговори на невизначений термін. Для Сполучених Штатів ці договори не становили великого інтересу. Державний секретар США Ф. Б. Келлог відповів на польську ноту лише наприкінці січня 1929 р., висловивши надію на успішне завершення переговорів до кінця квітня 1929 р. Прибувши із Варшави в Вашингтон, американський посланник в Польщі Дж. Б. Стетсон доклав максимум зусиль для створення труднощів у ході переговорів [7, л. 125]. Переговори завершилися безрезультатно.

З метою зміцнення економічних відносин і отримання нових позик у січні—лютому 1929 р. польською стороною було організовано діловий візит за океан фінансового радника польського керівництва, заступника секретаря фінансів США Ч. Дюрі [9, с. 99—102].

Однак ніяких реальних вигод Польщі отримати не вдалося. Надання економічної і політичної допомоги Польській державі не входило в стратегічні плани американського імперіалізму. А після того, як світова економічна криза, що почалася восени 1929 р., принесла значну втрату економічним і політичним позиціям США в Європі, правлячі кола «санації» втратили інтерес до заокеанської держави.

Таким чином, у перші роки режим «санації» продовжував зовнішньополітичну лінію урядів В. Грабського і А. Скіпінського. При збереженні профранцузької орієнтації спостерігався певний поворот в бік Великобританії і США. Це пояснювалося економічними міркуваннями і прагненням заручитися підтримкою провідних імперіалістичних держав у протистоянні зростаючій німецькій загрозі та здійсненні традиційного антирадянського курсу. Проте ця політика не принесла Польщі очікуваних вигод на міжнародній арені.

1. *Ленін В. І.* Промова на з'їзді робітників і службовців шкіряного виробництва, 2 жовт. 1920 р. // Повне збір. творів. Т. 41. 2. *Бровкін Е. А.* Пакт Келлога и Польша // Вопр. истории. 1983. Вып. 10. 3. Документи внешней политики СССР. М., 1964. Т. 9. 4. Документи внешней политики СССР. М.,

1965. Т. 10. 5. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. М., 1967. Т. 5. 6. *Илюхина Р. М.* Лига наций 1919—1934. М., 1982. 7. Историко-дипломатический архив МИД СССР, ф. 15, оп. 1, д. 28. 8. История Литовской ССР. Вильнюс, 1978. 9. *Климовский Д. С.* Германия и Польша в локальной системе европейских отношений. Минск, 1975. 10. *Манусевич А. Я.* У истоков «санации» // Новая и новейшая история. 1974. № 3. 11. *Прибылов В.* Польша и проблема реорганизации Совета Лиги наций в 1926 году // Совет, славяноведение. 1983. № 1. 12. *Почс К. Я.* «Санитарный кордон»: прибалтийский регион и Польша в антисоветских планах английского и французского империализма (1921—1929 гг.). Рига, 1985. 13. *Харитонович И. М.* Буржуазная Польша в антисоветских планах Англии // Вопр. истории. 1983. Вып. 10. 14. *Ajnenkiel A.* Polska po przewrocie majowym: Zarys dziejow politycznych Polski 1926—1939. Warszawa, 1980. 15. *Jaszuński G.* Z polityki — niedostatecznie (1919—1938). Warszawa, 1967. 16. *Fisher N. N.* America and the New Poland. New York. 1928. 17. *Garlicki A.* Przewrót majowy. Warszawa, 1978. 18. *Grzełowski R.* Zamach 1926 r. w raportach attache wojskowego poselstwa USA w Warszawie // Kwartalnik Historyczny. 1984. N 3. 19. *Hankus S., Przybylski H.* Historia polityczna Polski odrodzonej 1918—1981. Katowice, 1985. Cz. 1. 20. *Krasuski J.* Stosunki polsko-niemieckie (1919—1932). Poznań, 1975. 21. *Landau Z.* Plan stabilizacyjny (1927—1930). Warszawa, 1963. 22. *Landau Z., Tomaczewski J.* Polska w Europie i swiecie, 1918—1939. Warszawa, 1980. 23. *Malecka T.* Kapital amerykański w Polsce w okresie międzywojennym // Kwartalnik Historyczny. 1985. N 1. 24. О пілсудчыźnie. Warszawa, 1951. 25. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1927, V III. Washington, 1942. 26. Polska Odrodzona 1918—1939: Państwo-Spoleczeństwo-Kultura. Warszawa, 1982. 27. Polska Niepodległa 1918—1939. Wrocław, 1984. 28. *Smogorzewski K.* Poland's Foreign Relations // The Slavonic and East European Review. 1938. V 16. N 49. 29. The New York Times, 1926, maj 15—21. 30. *Wandycz P. S.* The United States and Poland. Cambridge (Massachusetts) — London, 1980. 31. *Watt R.* Bitter glory: Poland and its fate, 1919—1939. New York, 1979. 32. *Wroniak Z.* Polska — Ffancja (1926—1932). Poznań, 1971. 33. *Zacharias M. G.* Polska wobec zwian w układzie sił politycznych w Europie w latach 1932—1936. Wrocław, 1981.

Стаття надійшла до редакції 22. 03. 88.

К. К. КАЛЧЕВ, асист.,
Великотирновський університет (НРБ)

ПОЧАТОК ПРОНИКНЕННЯ ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ В БОЛГАРІЮ (1897—1907)

Поширення ленінських ідей в Болгарії давно стало предметом вивчення болгарської партійно-історичної науки. Ще в 20—30-х роках з'явилися статті Г. Бакалова і Хр. Кабакчієва, в яких знаходимо згадки про розповсюдження ленінських творів у Болгарії [9; 10; 14]. В цих статтях наводяться факти про те, як сприймалися ленінські ідеї болгарськими марксистами того часу і як твори В. І. Леніна, точніше, окремі їх фрагменти, перекладалися болгарською мовою. Після перемоги соціалістичної революції в Болгарії нові покоління болгарських істориків в більш широких масштабах розгорнули вивчення цього важливого аспекту розвитку марксистської думки в Болгарії. Водночас з'являються роботи радянських вчених [12; 13; 24; 26], присвячені розповсюдженню ленінських праць в Болгарії.

В усіх цих дослідженнях, виходячи з оцінки Г. Димитрова [7, с. 226—234] про спільність і відмінність між тісним соціалізмом і більшовизмом, автори розкривають нелегкий процес еволюції поглядів тісних соціалістів в їх розумінні та сприйнятті ленінських публікацій або уривків з них болгарською мовою. Але вони не дають вичерпної відповіді на ряд важливих питань, зокрема, на питання про співвідношення внутрішньопартійного розвитку БРСДП (т. с.) і ступеня ленінського ідейного впливу на тісних соціалістів в різні періоди; про рівень ознайомлення з ленінськими працями російською мовою у партійних «верхах» і болгарською — в «верхах» і «низах». Оскільки в невеликій за обсягом статті повної, розгорнутої відповіді на ці питання дати неможливо, ми зупинимося на питанні про поширення ленінських ідей в Болгарії у 1897—1907 рр., використовуючи деякі невідомі раніше матеріали.

Перші ленінські положення, перекладені на болгарську мову, — це вимоги пунктів 2 і 4 листівки «До робітників і робітниць фабрики «Торнтон», виданій пєтербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу». Уривки з листівки включені як додаток до брошури Г. В. Плєханова «Робітничий рух в Росії», що, по суті, була доповіддю російської соціал-демократії Цюрихському (1896) конгресу II Інтернаціоналу [19]. Брошура Г. В. Плєханова разом з додатком перекладена болгарською мовою Г. Бакаловим і видана у Варні у 1897 р. [25, с. 19—20].

Однак текст листівки міг бути і раніше відомий деяким болгарським соціал-демократам, оскільки публікувався у жєневському збірнику «Работник» № 1—2. Центральний орган БРСДРП — газета «Социалист» ще наприкінці 1896 р. рекомендувала читачам цей збірник [23, 1896, № 91]. Скільки болгарських соціал-демократів ознайомилися із збірником — встановити неможливо, але є підстави вважати, що деякі прогресивні болгарські інтелігенти його виписували.

Уривки з листівки змогли передати тільки деякі ленінські положення, і тому їх значення для болгарських соціал-демократів не слід перебільшувати. Але факт залишається фактом: ще наприкінці минулого століття завдяки плєхановським творам болгарські соціал-демократи вперше ознайомилися з ленінською думкою.

Дальші переклади фрагментів з ленінських творів дослідники справедливо пов'язують з іменем Д. Благоева. Наприкінці 1902 р. він цитує уривки з книги В. І. Леніна «Що робити?», в якій дана характеристика чотирьох різновидностей міжнародного опортунізму [5, с. 91; 2, с. 14]. Ленінські оцінки допомогали Д. Благоеву довести ідейну спорідненість болгарських общедельців з «інтернаціональним опортунізмом». Проявляючи повну солідарність з «тов. Леніним», керівник болгарських тісняків потім цитує і ленінське положення щодо опортуністичного розуміння лозунга про «свободу критики» (від слів «Хто не закриває...» до «...елементів») [5, т. 8, с. 92; 2, т. 6, с. 9]. Крім цього, Д. Благоев використовує працю В. І. Леніна «Що робити?» як джерело

важливих марксистських оцінок: цитати з праці Ф. Енгельса «Селянська війна в Німеччині» зроблені на основі використаних В. І. Леніним уривків * [5, с. 88—89; 2, с. 25—27; 1, с. 498—500].

Перекладні Д. Благоевим ленінські положення з книги «Що робити?» відіграли на той час величезну методологічну роль. Той факт, що Д. Благоев помилково вважав автором праці Г. В. Плеханова, не знижує цієї оцінки.

Однак з цитованих уривків читач не міг отримати цілісного враження про надзвичайно важливу ленінську працю, яку тодішня болгарська марксистська інтелігенція високо оцінила. Про великий інтерес в Болгарії до праці В. І. Леніна «Що робити?» свідчить переклад Г. Бакаловим болгарською мовою і публікація в газеті «Работнически вестник» в середині 1903 р. § А першого розділу «Що значить «свобода критики»?» [22, 1903, № 41]. Хоч перекладач оцінював через століття свій переклад як «витяги» [8, с. 263], насправді даний текст є частиною праці В. І. Леніна. Короткий вступ Г. Бакалова до перекладу, набраний петитом, мав на меті звернути увагу читача на ленінську працю, «прекрасну полемічну брошуру» «російського товариша Леніна».

В процесі перекладу тексту § А першого розділу праці В. І. Леніна «Що робити?» перекладач опустив примітку до другого абзацу — від слів «До речі...» і до «...політичній реакції?» [2, с. 6—7]. Однак це скорочення аж ніяк не міняє ідейної цілісності тексту. Немає ніяких перифраз або перекладацьких вставок. Г. Бакалов сумлінно перекладав текст, розуміючи його антиопортуністичну спрямованість.

Схильність болгарських общедельців видавати себе за «справжніх марксистів», використовуючи для цього спекулятивне інтерпретування марксистських положень, почала виявлятися ще до розриву з тіснями в середині 1903 р. Щоб відвернути можливість спекуляції «свободою критики», Г. Бакалов, який співробітничав з болгарським соціал-демократом Р. Аврамовим, знайомим В. І. Леніна, вважав доцільним перекласти болгарською мовою параграф з ленінської праці.

Глибоко засвоївши принципові положення книги В. І. Леніна «Що робити?», Г. Бакалов використав деякі з них як теоретичні аргументи в брошурі «Відступництво від соціалізму». Наведені в ній ленінські оцінки можна розглядати як ідейну спорідненість з духом ленінської праці.

Допущений пізніше Г. Бакаловим відхід від основних ідей книги «Що робити?» потрібно оцінювати конкретно-історично, не відокремлюючи болгарські процеси від деяких явищ міжнародної соціал-демократії і враховуючи міжособові взаємини в БРСДП (т. с.). Але в 1903—1904 рр. марксист Г. Бакалов активно поширював ленінські ідеї серед революційних марксистів Болгарії.

---

* Зіставлення показує: твердження, що нібито Д. Благоев цитує майже весь розділ ленінської праці «Енгельс про значення теоретичної боротьби», неправильне.

Поява перекладу другого і четвертого розділів ленінської брошури «До сільської бідноти» на сторінках журналу «Работническое дело», де в ролі перекладача виступала дружина Г. Бакалова Стефана Попова, навряд чи можна вважати випадковістю [20, 1904, г. 2, № 2; г. 3, № 2]. Прагнення Г. Бакалова — редактора «Работническое дело», висвітлювати актуальні питання марксистської теорії і тактики приводили його до новаторських ідей В. І. Леніна, які популяризуються в праці «До сільської бідноти».

Порівняння другого і четвертого розділів оригіналу з перекладеним в лютому і листопаді 1904 р. текстом показує, що перекладач правильно передала основні ідеї В. І. Леніна, знаходячи близькі в смисловому значенні слова, які відтворили багатий зміст оригінального тексту. Вона переробила ленінські заголовки «Куди йти середньому селянинові?» і «Чого хочуть соціал-демократи?» у формулювання, більш близькі для болгарських читачів. Стефана Попова-Бакалова — перша перекладачка В. І. Леніна.

Текстуальне порівняння оригіналу і перекладу двох розділів показує, що журнал «Работническое дело» опублікував названі розділи ленінської праці не в повному обсязі. Так, при співставленні тексту оригіналу четвертого розділу «До сільської бідноти» і перекладу виявлено великий уривок розділу — від слів «у нас теж заводять...» до «...пролізти в багачі» не перекладений. Не перекладені також примітки, які викривають народництво, і останній третій фрагмент розділу — від слів «Щоб викрити обман...» до кінця [3, с. 161—162]. Всі ці скорочення, очевидно, були продиктовані обмеженістю обсягу журналу.

Незважаючи на це, болгарські читачі дізналися про оригінальні погляди російського соціал-демократа на селянство. Деякі незвичні, позбавлені сектантського підходу висновки Д. Благоева стосовно селянського питання наприкінці 1903 р. [6, с. 178], показують, що в рядах БРСДП (т. с.) (не без впливу праці В. І. Леніна «До сільської бідноти») розпочався процес формування реалістичного підходу до селянського питання.

Не залишилися байдужими до новаторських ідей В. І. Леніна і общедельці. Так, коли тісносоціалістичні публіцисти, наприклад Т. Петров [17, 1903, № 10, с. 866], захищали ленінське положення про свідомість класової боротьби, общедельці цитують «Що робити?», щоб довести, що В. І. Ленін «відстоює» класове співробітництво і роботу серед непролетарських верств [18, 1903 р., № 16—17, с. 521]. Є у них послання і на деякі положення з «Аграрної програми РСДРП».

Оскільки в науковій літературі ці аспекти російського ідейно-теоретичного впливу на болгарську соціал-демократію були предметом дослідження [11, с. 14—15], ми не будемо докладно розглядати ненауковий підхід до ленінських ідей з боку болгарських опортуністів.

Явно спекулюючи окремими положеннями В. І. Леніна, Г. В. Плеханова та інших революційних марксистів, общедельці

намагалися зарекомендувати себе справжніми захисниками марксизму. Однак у цій справі вони не домоглися особливих успіхів, оскільки обмежувалися цитатництвом, а не правильною інтерпретацією ідеї, яку захищали. Це узагальнення стосується тих випадків, коли вони атакували явні недоліки тісних соціалістів.

Восени 1903 р. в опортуністичному журналі «Общо дело» знову появились ленінські висловлювання [18, 1903 р., № 2, с. 115—116]. Проте і в цьому випадку не можна говорити про ідеологічну спорідненість поглядів редакторів і В. І. Леніна. Прагнучи ознайомити читачів з найбільш актуальними проблемами російської соціал-демократії в умовах «інформаційного голоду» після II з'їзду РСДРП, общедельці надрукували уривки з проекту програми РСДРП. Як відомо, проект програми РСДРП був опублікований в 21-му номері «Іскри». Проте общедельський перекладач взяв текст з примітки до брошури «До сільської бідноти». В болгарському перекладі читач бачить поправки В. І. Леніна, наприклад, до передостаннього абзацу заключної частини (розділ Е). Там замість поправок редакції «Іскри» вказана ленінська: «...проекти, які пов'язані з будь-яким розширенням чи зміцненням поліцейсько-чиновницької опіки над трудящими масами» [18, 1903 р., № 2, с. 116].

За півтора місяця до появи проекту програми РСДРП центральною газетою общедельців «Работническа борба» почала публікувати уривки ленінської статті «Політична агітація» і «Класова точка зору». Ці уривки були об'єднані в статті під назвою «Політична агітація і класова боротьба» [21, 1903 р., № 14]. Перекладаючи болгарською мовою ленінські уривки, перекладач W—w зробив деякі вставки, перефразував окремі речення і таким чином перекрутив ленінську думку. До речі, не зазначене авторство ленінських статей у 16-му номері «Іскри», де вони були вперше надруковані, привело до того, що перекладач вважав їх автором Г. В. Плеханова.

7 листопада 1903 р. той же общедельський публіцист намагався довести правомірність тактики класового співробітництва, цитуючи обширний фрагмент ленінського тексту російською мовою.

У подібному плані використовувалися і наступні переклади окремих фрагментів «Політичної агітації» і «Класової точки зору» [21, 1904 р., № 43, 50, 54, 62].

Таке спекулятивно-догматичне ставлення болгарських опортуністів до творчості революційних марксистів впливало з еkleктичної основи дрібнобуржуазного світогляду опортуністичних лідерів. Однак, незважаючи на тенденційний підхід общедельців до перекладу ленінських творів, усе ж певною мірою вони знайомили болгарського читача з російським революційним рухом. Це можна сказати, зокрема, про перекладені напередодні російської революції 1905—1907 рр. короткі фрагменти зі статті В. І. Леніна «Самодержавство і пролетаріат» і опубліковані в газеті «Работническа борба». Цінність цих фрагментів полягає

в тому, що тут міститься повідомлення про нову більшовицьку газету, яка буде розповсюджуватися в Болгарії. В редакційній примітці говориться, що стаття «Самодержавство і пролетаріат» взята з «нової соціал-демократичної російської газети «Вперед», яка редагується «літераторами партійної більшості, згурпованої раніше навколо видавництва В. Леніна і Бонч-Бруевича» [21, 1904 р., № 38].

Найбільш значним і обширним у дожовтневий період перекладом ленінського твору на сторінках «Общо дело» була стаття «Дрібнобуржуазний і пролетарський соціалізм» [18, 1905 р., № 9—10]. Стаття перекладена майже повністю, без авторства, але з категоричним твердженням, що цей матеріал дається «в перекладі» з 24-го номера «Пролетарія» — центрального органу леніністів» [18, 1905 р., № 9—10, с. 650].

Хто був перекладачем ленінського твору, встановити важко, оскільки редакція про це не повідомляє. Дуже ймовірно, що переклад здійснив редактор журналу Я. Сакизов, лідер болгарських общедельців, який краще від інших знав російську мову. Однак не виключено, що перекладачем був співробітник «Общо дело» Стефан Манов, оскільки він не раз писав на «російські теми» під псевдонімом «Etienne» або «Ст. М-в». Публікація цього перекладу в журналі «Общо дело» також зумовлена спекулятивно-догматичними та інформативно-пропагандистськими мотивами общедельців, а не є виявом солідарності з тактичними поглядами більшовиків.

Інші взаємини встановилися між більшовицькою партією і партією болгарських тісняків. Стоячи «об'єктивно на близьких або тотожних позиціях з основних питань першої російської революції 1905—1907 рр.» [16, с. 17—22], революційні марксистки в Болгарії суб'єктивно не раз відходили від ленінських поглядів. Причини цього треба шукати не тільки в авторитеті Г. В. Плеханова і впливові міжнародної соціал-демократичної пропаганди. Внутріпартійна обстановка, яка складалася в БРСДП (т. с.) на початку 1905 р., анархоліберальна позиція першого болгарина-більшовика Романа Аврамова також справили суттєвий вплив на відхід тісняків від більшовиків. Однак це не означало переродження БРСДП (т. с.) в антибільшовицьку організацію. Цілком обгрунтовано В. Коларов твердив, що партія болгарських тісняків, «не будучи більшовицькою, ніколи не була антибільшовицькою, а завжди була близькою, спорідненою більшовизму» [15, с. 82].

Свідченням цього є переклад і публікація в журналі «Ново време» статті В. І. Леніна «Вибори в Думу і тактика російської соціал-демократії» [17, 1907 р., № 5—6]. Оригінал статті взято з теоретичного журналу німецьких соціал-демократів «Ді ноїе цайт», де вона була надрукована під псевдонімом «А. Лініч». Переклад праці зробив Н. Сакаров. Ні перекладач, ні редакція жодних скорочень не вносили, повністю опублікувавши статтю, яка містить багато цінних ленінських ідей. Характерним є і те, що редакція не дала ніяких приміток. Таким чином,

Д. Благоев та його співробітники не заперечували проти положень статті.

Отже, поширення ленінських праць, а значить, і ідей, болгарською мовою, в тому числі переклади § А першої частини «Що робити?», II, IV частини «До сільської бідноти», «Дрібнобуржуазний і пролетарський соціалізм», «Вибори в Думу і тактика російської соціал-демократії» означало: для значної частини болгарської соціал-демократичної інтелігенції кінця XIX — початку XX ст. В. І. Ленін був одним із найавторитетніших марксистів. Можна з упевненістю сказати, що еволюція тісних соціалістів до більшовизму, яка відбулася через десять років, своїм корінням сягала в досвід засвоєння ними ленінських ідей на рубежі XIX—XX ст.

Общедельці сприймали ленінські ідеї з позицій реформістського практицизму. Відображення цих ідей на сторінках опортуністичних видань не означало їх принципової причетності до ленінізму.

У кількісному відношенні поширення ленінських праць болгарською мовою показує, що до 1907 р. в Болгарії більше, ніж в будь-якій іншій країні, соціал-демократи мали змогу знайомитись з творами В. І. Леніна.

1. *Енгельс Ф.* Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. 2-е вид. Т. 18. 2. *Ленін В. І.* Що робити? // Повне збір. творів. Т. 6. 3. *Ленін В. І.* До сільської бідноти // Повне збір. творів. Т. 7. 4. *Ленін В. І.* Дрібнобуржуазний і пролетарський соціалізм // Повне збір. творів. Т. 12. 5. *Благоев Д.* Опортунізм і соціалізм // Съчинения. София, 1958. Т. 8. 6. *Благоев Д.* Соціалізм значення му за селяните // Съчинения. София, 1959. Т. 9. 7. *Димитров Г.* Политически отчет на ЦК на БРП(к) пред V конгрес на партията // Съчинения. София, 1955. Т. 14. 8. *Бакалов Г.* Как бе посрещнат В. И. Ленин в България // Ибрани произведения. София, 1964. Т. 4. 9. *Бакалов Г.* Старая «Искра» среди болгар // Пролет. революция. 1929. № 8—9. 10. *Бакалов Г.* Когда и как болгарские рабочие впервые познакомились с В. И. Лениным // Пролет. революция. 1929. № 10. 11. *Веков А. Г. В.* Плеханов и борбата срещу общоделство в България // Известие на Института по истории на БКП. София, 1975. Т. 33. 12. *Владимирская В. И.* Распространение работ В. И. Ленина в Болгарии (1902—1924 гг.) В. И. Ленин и некоторые вопросы партийного и государственного строительства. М., 1960. 13. *Владимирская В. И.* В. И. Ленин в Болгарии // Известия на Народна библиотека «Кирил и Методий». София, 1968. Т. 8. 14. *Кабакчиев Хр. В. И.* Ленин и болгарские песни. Воспоминания // Историк-марксист. 1934. № 1. 15. *Коларов В.* За решителен поворот в БКП. М., 1935. 16. *Колев Ст.* Българската историческа наука за Първата руска революция // Известия на Института по истории на БКП. София, 1977. Т. 41. 17. Ново време. 18. Общо дело. 19. *Плеханов Г. В.* Работническото движение в Русия. Варна, 1897. 20. Работническо дело. 21. Работническа борба. 22. Работнически вестник. 23. Социалист. 24. *Филонов Е. Г.* К вопросу о распространении ленинских трудов в Болгарии и связях В. И. Ленина с болгарским революционным движением: Сб. статей, посвящ. 90-летию со дня рождения В. И. Ленина. Ростов-на-Дону, 1960. 25. *Шнитман А. М.* Болгарская печать 90-х годов XIX в. о начале революционной деятельности В. И. Ленина, о русском освободительном движении. Мурманск, 1961. 26. *Шнитман А. М.* Из истории интернациональных связей В. И. Ленина с революционным рабочим движением в Болгарии (1896—1923 гг.). Мурманск, 1967.

Стаття надійшла до редколегії 01.09.88.

РОСІЙСЬКО-СЕРБЬСЬКІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ У 1889—1892 рр.

Питання, пов'язані з російсько-сербськими економічними відносинами та їх впливом на зовнішню політику обох держав, вивчені ще недостатньо. Це, зокрема, стосується періоду 1889—1892 рр., коли радикали були правлячою партією в Сербії. Щоправда, ряд авторів торкаються даної проблеми у зв'язку з дослідженнями взаємозв'язків Росії з Болгарією й Румунією та питань внутрішнього розвитку Сербії [1; 5; 6; 13]. Певною мірою вони розглядаються в узагальнюючих працях радянських і зарубіжних істориків [10; 11; 23].

Проте з'ясувати характер політичних взаємовідносин між Росією і Сербією без вивчення економічних зв'язків неможливо.

У статті зроблено спробу розглянути позиції урядів Росії та Сербії у справі економічного співробітництва, його вплив на зміцнення політичних відносин між двома країнами та позбавлення незалежності Сербського королівства від Австро-Угорщини.

Після встановлення регентства кабінети радикальної партії, очолювані послідовно С. Груїчем та Н. Пашичем, головним завданням вважали впорядкування економічного становища Сербії. Це мало сприяти її дальшому розвитку капіталістичним шляхом та визволенню від тиску Дунайської монархії. Російський економіст Б. Ф. Брант писав: «Якщо для румун утворення національної економіки — справа честі, то для сербів — справа безумовної економічної необхідності» [3, с. 265—266]. Тому кабінети радикалів виявили надзвичайну заінтересованість у розвитку зовнішніх економічних зв'язків. Ця проблема не могла бути для Сербії розв'язаною без підтримки ззовні, наприклад, Росії. Однак її зацікавленість до балканського, і зокрема сербського, ринку була теоретичною.

Російській громадськості та частині правлячих кіл, які виступали за активну зовнішню політику, треба було подолати уявлення про Балканський півострів як регіон, що не становить для Росії економічного інтересу. Представники різних політичних течій у країні від консервативно-монархічної до ліберально-дворянської вважали, що міцні політичні відносини між Росією та Сербією можуть будуватися на основі розвитку економічних зв'язків. Громадська думка закликала не віддавати економічні інтереси в жертву політичним комбінаціям [8, с. 56—57].

Однак здійснення цього курсу наштовхувалося на значні труднощі. Вимагалася докорінна перебудова економічної політики Росії, це було складною справою. Незважаючи на значне зростання російського капіталізму, вироблені товари були здобільшого неконкурентоспроможними порівняно з іноземними [14, с. 329]. Внутрішнє становище царизму не відрізнялося стабільністю. Не останню роль відігравали питання «великої політики», які Росія

не могла не враховувати. Російське купецтво та промисловці не мали досвіду боротьби з іноземними конкурентами і не виявляли зацікавленості у балканському ринку. До певного часу це компенсувалося наявністю неосяжного внутрішнього ринку.

Така інерція почала долатися лише наприкінці XIX ст. з появою великої торгово-промислової буржуазії. Однак робилися лише окремі спроби надати необхідного значення економічним відносинам Росії і Сербії. Так, група московських фабрикантів бавовняної галузі восени 1891 р. створила комітет для обговорення умов розширення торгівлі з Сербією. Проте через нерегульований розмір мита експорт російських тканин було визнано недоцільним [12, с. 210].

Перші кроки до подолання застою в економічних відносинах зроблені після зречення короля Мілана. Опираючись на проголошену Росією підтримку, кабінет генерала Сави Груїча почав боротьбу за ліквідацію «... гнітючих країну міжнародних зобов'язань, прийнятих у тяжку хвилину». Про це повідомив у Петербург 1 березня міністр-резидент О. І. Персіані [20, ф. Політарх., 1889 р., оп. 482, спр. 443, арк. 24].

Прагнення Сербії до економічної незалежності знаходило схвалення у Петербурзі. Ще до одержання згаданого донесення Персіані міністр закордонних справ М. К. Гірс писав йому, що головним завданням регентів і Груїча є впорядкування економіки та фінансів [20, ф. Політарх., 1889 р., оп. 482, спр. 455, арк. 18 зв.]. Оскільки уряд Груїча ніякої конкретної допомоги в Росії не просив, то міністр обмежився лише загальними порадами. Становище Сербії було надзвичайно складним, тому у діях Гіrsa виявилася притаманна йому обережність і обачливість.

Дипломатичні зусилля стосовно налагодження відносин з Сербією схвально сприймалися громадською думкою Росії. Як зазначав публіцист В. О. Гольцев, визріла необхідність, «...щоб наша дипломатія зуміла підтримати і укріпити те прагнення до зближення з Росією, яке знову прокинулося в сербському народі...» [16, 1889 р., № 3, с. 182].

Вперше після зречення Мілана фінансове питання виникло восени 1889 р. Белграду було нагадано про затримку сплати боргу за позицією 1876 р. [20, ф. Слов'янський стіл, 1876—1890 рр., спр. 8944, арк. 17]. Російський уряд із розумінням поставився до поради Персіані відстрочити виплату боргу і тим самим позбавити Сербію від зовнішньої позики [20, ф. Слов'янський стіл, 1876—1890 рр., спр. 8445, арк. 4]. Поступка була з вдячністю прийнята у Белграді. З свого боку сербський уряд як виняток дозволив російським коробійникам торгувати у столиці [20, ф. Політарх., 1889 р., оп. 482, спр. 444, арк. 81—83]. Таким чином, під час розв'язання двосторонніх поточних справ Росія і Сербія почали виявляти поступливість.

Особливо була зацікавлена у розвитку економічних зв'язків Сербія. В січні 1890 р. у Белград прибув директор товариства Чорноморсько-Дунайського пароплавства князь Ю. Є. Гагарін для вивчення питання про безмитний транзит російського газу

в Австро-Угорщину та Німеччину. Його тепло зустріли офіційні особи Сербії. Міністр торгівлі Попович обіцяв задовольнити просьбу Гагаріна і висловився за врегулювання російсько-сербської торгівлі на основі договору. Говорячи про бажання позбавитися від австро-угорської економічної залежності, міністр висловив намір створити сербське пароплавство, яке б спільно з російським здійснювало вантажні рейси від Кладово до Белграда. Не чекаючи укладення торгового договору, Попович просив забезпечити ввезення в Росію сербських вин, слив та свинцю. Він також повідомив про планову поїздку в Петербург голови купщини лідера радикалів Н. Пашича для переговорів [20, ф. Політарх., 1890 р., спр. 448, арк. 18—19].

Цей візит відбувся у лютому 1890 р., де обговорювалася ідея про більш широкий розвиток економічних відносин, в тому числі про укладення торговельного договору. Під час аудієнції Олександр III схвалив таку ідею [9, с. 84].

Проте Росія не поспішала з розв'язанням питання про укладення торговельного договору і відстрочку сербського боргу. В Сербії йшла боротьба навколо вироблення нових умов торговельного договору з Австро-Угорщиною, і Петербург лише підтримував протекціоністські заходи сербського уряду [6, с. 25]. Крім цього, низький був рівень обсягу російсько-сербської торгівлі. У 1891 р. частка Росії у загальній сумі сербського імпорту становила 3,06 % [7, с. 129]. Експорт Сербії в Росію був надзвичайно малим [20, ф. Слов'янський стіл, 1893—1902 рр., спр. 9029, арк. 13 зв.]. Тому такий обсяг товарообігу можна було, як і раніше, здійснювати на основі тимчасової російсько-сербської конвенції 1880 р., яка прирікала торгівлю на застій і позбавляла перспектив розвитку.

У зв'язку з поживаленням обговорювання ідеї торговельного договору, російською громадськістю висувалося питання про його доцільність. Слов'янофіли прямо заявили: якщо Сербія має намір серйозно почати боротьбу проти Австро-Угорщини, то Росії треба відмовитися від тимчасової конвенції, яка її здебільшого влаштовує. У такому випадку, на їхню думку, необхіднішим є торговельний договір — комерційний стосовно Сербії і комерційно-політичний стосовно Росії [19, 1890, № 3, с. 60].

Питання зовнішньої торгівлі Росії жваво обговорювала російська громадськість. Переважна її частина висловлювалася за врегулювання мит на основі торговельних договорів. До цього Росію підштовхувала та обставина, що Німеччина мала відповідні угоди з Балканськими країнами. Відбувалося взаємне зниження мит на німецькі промислові товари, на сільськогосподарську продукцію Балканських держав. Внаслідок цього російський експорт у Західну Європу взагалі мав не вигідне становище. Особливо обмежувала Німеччина [10, с. 273—274]. Тому в умовах назрівання російсько-німецької митної війни царський уряд хотів закріпитися на балканському ринку [20, 1898, 1 трав.].

В одній з брошур переконливо доводилося значення зовнішньої торгівлі для Росії під цим кутом зору. Аналізуючи політич-

не становище на Балканах, автор (анонімний) зазначав, що лише Сербія може стати справжнім ринком збуту для російської промисловості при наявності торговельного договору [17, с. 9—13].

Серед прихильників укладення торговельної угоди з Сербією був О. І. Персіані.

Для Росії проблема балканського ринку була тісно зв'язана з розвитком засобів сполучення. Після невдалої спроби на початку 80-х років одержати підряд на будівництво сербської залізниці [24, с. 84—85] російські підприємці зосередили діяльність переважно в межах імперії. Однак зростаюча боротьба за економічній поділ світу не могла залишити за Росією роль безмовного свідка натиска західноєвропейського капіталу на Балканський півострів і Близький Схід.

Небезпека, що загрожувала інтересам Росії, штовхала її на здійснення ряду заходів. До них, зокрема, відносилися проведення переговорів наприкінці 80-х — на початку 90-х років у зв'язку з бажанням міжнародного фінансиста барона Гірша продати акції Східних залізниць.

Російський посол у Константинополі О. І. Нелідов доводив політичну й економічну доцільність купівлі акцій [20, ф. Політарх., 1890 р., спр. 3652, арк. 49—52 зв.]. Його підтримував військовий агент полковник Пешков, наголошуючи на стратегічному значенні залізниць. Проте міністр фінансів І. О. Вишнеградський, як і раніше, ставився до цієї ідеї негативно. Акції були продані товариству, що представляло великі банки Німеччини, Австро-Угорщини, Англії [20, ф. Політарх., 1890 р., спр. 3652, арк. 61, С4].

У розпалі боротьби навколо націоналізації сербським урядом генерала Груїча французької залізничної компанії Віталі-Фіне Белград висунув проект залізниці від Дунаю до м. Ніш., яку згодом передбачалося продовжити до Адріатики. Цей проект зацікавив правлячі кола Росії. Головна політична суть проекту, на думку військового міністерства, полягала у з'єднанні Сербії і Чорногорії через Ново-Базарський санджак, а військово-стратегічному давала Сербія вихід до Адріатичного моря і поєднувалася з російськими лініями Південно-Західної залізниці [22, ф. ВУА, оп. 5/с, спр. 7, арк. 3—4].

Згодом ідея Дунайсько-Адріатичної (Тимокської) залізниці перетворилася на своєрідне гасло сербської буржуазії, яке вона намагалася здійснити за допомогою Росії. Одним з прихильників її був сербський громадський діяч Георгій Генчич [4]. Він також доклав зусиль і до розвитку російсько-сербської торгівлі, зокрема, виступив ініціатором організації постійно діючої виставки зразків російських виробів. Російське дипломатичне відомство підтримало ініціативу Г. Генчича і просило міністерство фінансів дати йому рекомендації до промисловців та купців Москви і Нижнього Новгороду [20, ф. Слов'янський стіл, 1891 р., арк. 1].

Однак крім схвалення цих ідей з боку Росії не було ніякої урядової підтримки. Спалахи активності Росії залежали від по-

літичної кон'юнктури. Не краще ішли справи і в Чорноморсько-Дунайському пароплаванні. Незважаючи на вжиті російським урядом у 1888 р. заходи щодо розширення та реорганізації пароплавання, воно не могло успішно конкурувати з австро-угорськими судновласниками і підтримувати сербське пароплавання по Дунаю. Однією з причин цього були повільні темпи розвитку, які не давали бажаних результатів. У 1891 р. міністр фінансів І. О. Вишнеградський зазначав: «фінансове становище товариства вкрай скрутне» [20, ф. Слов'янський стіл, 1891 р., спр. 9030, арк. 26 зв.].

Отже, економічні зв'язки між Росією та Сербією тривалий час не розвивалися. Це породжувало пасивність, на яку скаржився у квітні 1891 р. Г. Генчич редактору-видавцю «Московских Ведомостей» С. О. Петровському [21, ф. 224, к. 1, спр. 32, арк. 1—3 зв.].

Невдоволення пасивністю підприємців висловлювалося і в Росії. Публіцист Л. М. Воросов підкреслював: «постійна торгівля на іноземних ринках повинна бути поставлена так, щоб були склади з багатим вибором товарів... Має Росія такий склад лише у Бухаресті» [18, 1890, квіт., с. 839]. Інженер А. О. Югович у листі до Гірса зазначав, що його вражає така обставина: «...Англіїці, німці, французи, австрійці, їх уряди і посольства клопочуться про одержання концесій..., тоді як ми залишаємося пасивними глядачами...» [20, ф. Політарх., 1891 р., спр. 3654, арк. 19/3 зв.].

Поряд з такою стриманістю і навіть небажанням зв'язувати себе двосторонніми угодами, Росія дотримувалася іншої політики щодо економічних зв'язків Сербії з іншими державами. Остання у даному разі користувалася всілякою підтримкою Росії на державному рівні, що яскраво виявилось у зв'язку із заходами уряду Груїча стосовно зміцнення економічного становища країни. Росія підтримувала дії Сербії, спрямовані на націоналізацію залізничної компанії Віталі-Фіне [2, с. 227]. Внаслідок цього не вдалася спроба відмінити рішення сербського уряду шляхом передавання справи на розгляд третейського суду [20, ф. Політарх., 1889 р., спр. 482, 443, арк. 91]. Потім Росія, підтримана Сербією у переговорах з компанією Віталі-Фіне про фінансовий аспект втрати власності, допомогла їй одержати позику у французьких банках для виплати компанії грошової компенсації.

Сербія знайшла підтримку з боку Росії і в деяких інших справах. Так, у квітні 1891 р. сербський міністр торгівлі передав через Персіані прохання кабінету дозволити підписку на акції товариства пароплавання у Петербурзі, Москві, Одесі [20, ф. Слов'янський стіл, 1891 р., спр. 8962, арк. 2]. І. О. Вишнеградський побачив у цьому підмогу для Чорноморсько-Дунайського пароплавання. Цар дозволив підписку на акції [20, ф. Слов'янський стіл, 1891 р., спр. 8962, арк. 10—17].

У звіті російського дипломатичного відомства за 1890 р. позитивно оцінювалися намагання сербського уряду досягти економічної незалежності. Водночас у документі з жалем констатува-

лося, що плани, пов'язані з Дунайсько-Адріатичною залізницею та сербським пароплаванням, «не збулися через відсутність капіталів» [20, ф. Звіти МІД, звіт Азіатського департаменту за 1890 р., арк. 70].

Відзначимо також окремі факти, що свідчать про вняв тенденції російсько-сербського зближення. Так, на прохання Сербії у 1892 р. їй було передано дані про організацію та роботу російського державного банку, повідомлено про законоположення по функціонуванню рахівничої і контрольної частини міністерства фінансів. Почав здійснюватися обмін офіційними виданнями з питання зовнішньої торгівлі, було задоволено клопотання сербського уряду про нештатного консула і віце-консула у Москві.

Все це свідчило про потенціальні можливості сприятливого розвитку російсько-сербських відносин, обидві сторони декларували бажання їх розвивати. Керівники дипломатичного і фінансового відомств схвалювали зближення двох країн. Однак перехід від гіпотетичних міркувань до практичних кроків постійно ускладнювався через пасивність і непередготовленість російських підприємців для виходу на зовнішні ринки, а також через політичні розрахунки правлячих кіл Росії. Це було характерним для всього періоду російсько-сербських відносин у 80—90-ті роки ХІХ ст. Підписання у 1893 р. торгового договору між двома країнами не внесло суттєвих змін у їх економічні відносини, які і на початку ХХ ст. мали досить обмежений характер.

1. *Лгаки А. С.* Русско-румынские межгосударственные отношения в конце ХІХ — начале ХХ века. Кишинев, 1976. 2. *Арнаутовий Д.* Историја српских железница, 1850—1918. Белград, 1934. 3. *Брант Б. Ф.* Иностранные капиталы: их влияние на экономическое развитие страны. Спб., 1898. Ч. 1. 4. *Генчик Г.* Записка о значении проектируемой Тимокской железнодорожной линии в Сербии. Спб., 1892. 5. *Глебов В. Л.* Капиталистический путь развития слаборазвитых стран. Новосибирск, 1970. 6. *Глебов В. Л.* Общие тенденции балканской политики великих держав в конце ХІХ — начале ХХ в. // Сов. славяноведение. 1974. № 4. 7. *Гулишанбаров С. О.* Всемирная торговля в ХІХ веке и участие в ней России // Зап. импер. рос. геогр. об-ва по отделению статистики. Спб. Т. 7. Вып. 3. 8. *Зайцев В. В.* Русско-сербские отношения конца 70-х — начала 80-х гг. ХІХ века в русской дореволюционной публицистике и историографии. // Etudes balkaniques. 1983. № 3. 9. *Івановий Сл.* Влада Александра Обреновића. Белград, 1929. Кн. 1. 10. История дипломатии. М., 1963. Т. 2. 11. История Югославии. М., 1963. Т. 1. 12. *Лаверычева В. Я.* Крупная буржуазия в пореформенной России (1861—1900). М., 1974. 13. *Мартыненко А. К.* Русско-болгарские отношения в 1894 -1902 гг. К., 1967. 14. *Покровский С. А.* Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. М., 1947. 16. Русская мысль (Москва). 15. Русская торговля на Балканском полуострове. М., 1890. 17. Русское дело. 18. Русское обозрение (Москва). 19. Славянские Известия (С.-Петербург). 20. Архив внешней политики России. 21. Центральный государственный военно-исторический архив, фонд Военно-учетного комитета (ВУК). 21. Государственная библиотека СССР им. В. И. Ленина, отдел рукописей. 22. *Lampe J. R., Jakson M. R.* Balkan Economic History 1550 -1950. Bloomingtoh, 1982. 23. *Zajcev V. V.* Serbiens Eisenbahnprobleme am Beginn seiner staatlichen Souveränität und Russlands Haltung dazu // Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. Berlin 1985. N 1.

ЛОНДОНСЬКИЙ ПРОТОКОЛ 1877 р. ТА СХІДНЕ ПИТАННЯ НАПЕРЕДОДНІ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1877—1878 рр.

Участь Росії у війні 1877—1878 рр. нерозривно пов'язана не тільки з наданням допомоги слов'янським народом Османської імперії, а й з боротьбою за ліквідацію системи міжнародних відносин, які склалися у Європі в результаті Кримської війни. Більше того, ці питання взаємопов'язані, адже відповідно до Паризького трактату 1856 р. гарантами територіальної цілісності Туреччини були Англія, Франція та Австро-Угорщина [5, с. 26—46]. Кримська система означала для Росії підрив і її впливу на Балканах, і її престижу як великої держави, що призвело до значного порушення європейської рівноваги на користь Англії з серйозними наслідками, які з цього випливали. Обов'язки, покладені Паризьким договором 1856 р., для Англії не були обтяжливими, проте цей акт давав змогу вимагати «європейського рішення» майже кожної балканської проблеми.

Питання розстановки політичних сил напередодні російсько-турецької війни 1877—1878 рр. до цього часу не вивчалось як самостійний об'єкт, що й змушує нас більш детально зупинитися на ньому.

Наприкінці січня 1877 р. зазнала провалу Константинопольська конференція, що по суті призвело до завершення мирного періоду в розвитку Східної кризи. На цій конференції Росія, Англія, а також Австро-Угорщина, Німеччина, Франція та Італія вимагали від Туреччини здійснення запропонованих ними реформ для нетурецького населення Балкан і встановлення гарантій їх виконання. Султан Абдул-Гамід II відповідно до вимог європейських урядів усе ж погодився на місячний термін перемир'я між Туреччиною, Сербією та Чорногорією. Крім цього, російський канцлер О. М. Горчаков звернувся до держав — учасниць конференції з циркулярною депешею, в якій вказувалося, що «у зв'язку з відмовою Порту виконати вимоги Європи східне питання вступає у нову фазу» і тому російський уряд висловлює свою зацікавленість в тому, щоб «підтримати дальші зусилля» у цьому напрямі [6, ф. Посольство в Лондоні, оп. 520, спр. 441, арк. 13—15].

Ще під час Константинопольської конференції між Росією та Австро-Угорщиною в Будапешті 15 січня 1877 р. була укладена секретна конвенція, у якій зазначалося, що головна мета Росії — домогтися для Болгарії гарантованої широкої автономії, у зв'язку з чим на її територію передбачалося ввести російські війська. Натомість Росія змушена була погодитися на те, що австрійський імператор в акті 7 «оголошує за собою право вибору моменту та способу зайняття своїми військами Боснії та Герцеговіни» за умови, що цей акт не матиме ворожого характеру

стосовно до Росії, так само як і інтервенція не буде ворожа до Австро-Угорщини [5, с. 149—153].

Провал Константинопольської конференції спричинився до того, що 23 січня 1877 р. Олександр II віддав наказ про додаткову мобілізацію 7 піхотних дивізій (мобілізація російських військ розпочалася ще в листопаді 1876 р.). Всього Росія мала у своєму розпорядженні для наступальних дій 408 тис. солдатів та офіцерів. Ще не вступивши у війну, ця армія відчувала серйозні фінансові труднощі. Так, з вересня 1876 р. до лютого 1877 р. військове міністерство отримало надзвичайних кредитів на суму 69 954 375 крб., а постійне утримання мобілізованих військ кожні чотири місяці повинно було обійтися ще в 46 млн. крб. [7, ф. 169, карт. 37, спр. 9, арк. 5—11]. Ця ситуація ускладнювалася також тим, що на циркуляр Горчакова з європейських столиць відповідь усе не надходила, якщо не рахувати досить розпливчатих пропозицій, надісланих з Лондона наприкінці січня. В зв'язку з цим О. М. Горчаков писав російському послу в Англії П. А. Шувалову: «Якщо не дивлячись на заяви маркіза Солсбері, Англії чи іншим великим державам потрібно в даний час визнати, хоча б і непрямо, конституцію Мідхата (вона була прийнята 19 грудня 1876 р. в день відкриття Константинопольської конференції. — З. Б.), ми з свого боку своєї думки не змінимо і не зрадімо нашим заявам» [6, ф. Посольство в Лондоні, оп. 520, спр. 441, арк. 21].

12 лютого 1877 р. у Петербурзі була скликана Державна Рада, яка прийняла рішення вийти із стану очікування та прискорити відповідь європейських кабінетів, відправити до «іноземних дворів особу, яка б схилила їх прийняти протокол, що закріпив би постанови конференції»; запропонувати Порті надіслати в Петербург надзвичайного посла «для обговорення питань про остаточний розділ Туреччини на засадах Райхштадту»; у випадку підписання протоколу піти на те, щоб відвести російську армію від кордону й частково її демобілізувати; у випадку провалу всіх дипломатичних кроків наприкінці березня в перших числах квітня пред'явити Порті за згодою Німеччини та Австро-Угорщини ультиматум і, якщо султан його відхилить, віддати військам наказ «про негайний перехід кордону» [2, с. 9—11]. З цією метою зі спеціальною місією (під приводом лікування очей) в кінці лютого російський посол у Константинополі М. П. Ігнат'єв відвідав європейські столиці. Програма, яку він пропонував, формулювалася в доповідній записці воєнного міністра Д. А. Мілютина на ім'я імператора таким чином: «Ми не можемо допустити, щоб сучасне становище перетворилося в хронічне. Нам потрібне швидке встановлення справжнього миру, миру почесного, міцного, який би зберіг у своїй недоторканості нашу гідність, поставив би Порту на достойне її місце і фактично захистив би балканських християн від усяких звірств та насильства. І історія, і факти, що мали місце, безумовно, залишають за нами головну роль в вирішенні непорозуміння, що виникли, і ми гірко поплатимося, якщо відхилимо від себе це завдання. На чому ми можемо

зійтися? Одні чи разом з Європою ми не можемо вимагати від Туреччини менше того, що вимагала конференція. Найсуттєвіші частини цих вимог: 1) щоб християнські області отримали розроблений для них адміністративний статут; 2) щоб управління цими областями було доручено християнським губернаторам, визначеним на певний строк, та не інакше, як за згодою держав; 3) щоб безпека жителів була гарантована чисельною та упорядкованою земською сторожею, до складу якої входила б кількість християн, пропорційна християнському населенню; 4) щоб Європа мала обов'язкові гарантії дійсного виконання накреслених нею реформ.

Крім цього, конференція визначила підстави для примирення з Сербією та Чорногорією. Якби Порта, діючи за власним починком, швидко помирилася з Сербією та Чорногорією і невідкладно здійснила перші три вимоги наведеної вище програми, тоді до четвертої (тобто гарантії) Європа могла б ставитися з дещо більшою поблажливістю» [7, ф. 169, карт. 38, спр. 41, арк. 6—8 зв.].

У війні, що насувалася, головним противником Росії була не стільки Туреччина, скільки Англія. Тому царській дипломатії дуже важливо було схилити Англію до підписання угоди, яка б підтверджувала вироблені раніше в Константинополі умови миру для автономних балканських князівств з Туреччиною, тим більше, що російський проект підтримали та схвалили Австро-Угорщина, Німеччина і Франція.

Затягуючи відповідь на циркуляр Горчакова і тим самим ускладнюючи фінансове становище Росії, уряд Великобританії розраховував, що змусить Петербург піти на крайні поступки. Але в лютому 1877 р. Бісмарк спровокував нову воєнну тривогу в Європі з метою остаточно розгромити Францію. Водночас було прозвонено позицію Англії щодо союзу з Німеччиною. Однак реальна перспектива остаточного розгрому Франції викликала на Уайтхолі переполох, тому що дальше посилення Німеччини там вважали загрозою номер один на континенті. З цього приводу Солсбері писав лорду Літону: «Найбільш бажане зараз — по змозі утримати Росію від війни. Якщо вдасться цього досягти протягом 12 місяців, то французькі приготування зайдуть досить далеко і зроблять неможливим удар з Берліна. До того часу небезпека залишається великою. Лише протидія Росії відвернула удар в 1875 р., але якщо ця противага зникне, політика залякування, яку проводить Бісмарк, може вийти з-під контролю. Якщо події розгортатимуться не так, як хотілося б нам, то не пройде і двох років, як нам доведеться битися за Голландію» [1, с. 117—118]. Отже, воєнна тривога мала зовсім не той резонанс, на який розраховував пімецький канцлер, і це підіграло «миролюбність» англійського кабінету. Ось чому Англія погодилась обговорювати запропонований Росією протокол.

Офіційно переговори між англійським міністром закордонних справ лордом Дербі та російським послом у Лондоні Шуваловим почалися 12 березня, за чотири дні до прибуття в Лондон

Ігнат'єва. На переговорах було представлено два проекти про токолу — англійський та російський. В англійському проекті і загальних виразах йшлося про реформу в Османській імперії укладення миру з Сербією та Чорногорією, перехід турецької армії на стан мирного часу та спільні дії держав, якщо очікування не виправдаються. При цьому робилося застереження «Ми проти того, щоб просити Порту роззброїтися, якщо Росія не зобов'язеться зробити те ж саме, і до того часу, поки постання не закінчиться» [6, ф. Посольство в Лондоні, оп. 520, спр. 440, арк. 14—14 зв.]. Шувалов прийшов на переговори і такими інструкціями: «Якщо Дербі прийме протокол, який ви значає гарантії, якщо Туреччина відведе свою армію на мирних умовах, Ігнат'єву та Вам доручено запевнити кабінети, що ми будемо готові з нашого боку до демобілізації. Але необхідно щоб Порта проявила ініціативу і негайно перейшла до дій» [6 ф. Посольство в Лондоні, оп. 520, спр. 445, арк. 24].

Шувалов повідомляв у Петербург, що на переговорах лорд Дербі поставився до документа з недовірою, вимагаючи роз'яснень по кожній частині і намагаючись знайти натяк на примус або замах на незалежність і цілісність Османської імперії. Після цього він піддав проект педантичній правці і нарешті зажадав записати в протокол зобов'язання демобілізувати російську армію й надати Порті річний строк для проведення реформи [1, с. 118—119]. Проект англійського протоколу, що зберігається у фондах Архіву зовнішньої політики Росії, густо списаний рукою Шувалова. Це переконливо свідчить, що російській уповноважений представник у боргу перед Дербі не залишився і сам вніс ряд змін та доповнень в англійський проект [6, ф. Посольство в Лондоні, оп. 520, спр. 440, арк. 14—14 зв.].

До моменту прибуття в Лондон Ігнат'єва 16 березня Дербі і Шувалов обговорювали вже третій проект протоколу, який по суті і був покладений в основу остаточного варіанта. В свою чергу, оцінюючи переговори, Горчаков писав про англійську позицію: «Розгляд Дербі нашого протоколу доводить, що він не зрозумів складності становища, не оцінив поміркованості наших пропозицій... Прийняття в принципі протоколу для нас недостатнє, це тільки визнання наших основ, які потрібні крім гарантій» [6, ф. Посольство в Лондоні, оп. 520, спр. 445, арк. 29, 31]. Нарешті, дещо пізніше було прийняте рішення не включати до протоколу оголошення про демобілізацію російських військ, а передати Дербі як пам'ятку записку без підпису, яка може бути використана в парламенті» [6, ф. Посольство в Лондоні, оп. 520, спр. 445, арк. 38].

31 березня 1877 після тривалих і важких переговорів протокол був підписаний представниками шести держав. Згідно з протоколом Порти повинна була провести реформи в Боснії, Герцєговині і Болгарії. Оголошувалося також, що держави беруть до уваги укладення миру з Сербією 16 лютого. Стосовно Чорногорії висловлювалося побажання, щоб в її кордони було внесено зміни та дозволено вільне плавання по річці Бояна [5, с. 156—158].

До протоколу додавалися дві декларації. У першій із них, складеній Шуваловим, зазначалося, що якщо Туреччина припинить військові дії і дійсно розпочне реформи, то Росія вступить у переговори з турецьким уповноваженим про роззброєння обох сторін. Але якщо Порта на поступки не піде і повториться різня, яка мала місце в Болгарії, то заходи по роззброєнню будуть припинені [5, с. 156—158]. В другій декларації, написаній англійським міністром закордонних справ, вказувалося, що Англія стоїть на позиціях миру на Сході, але якщо найближчим часом Росія і Туреччина не роззброяться, то Англія вважатиме протокол анульованим [4, с. 97]. Того ж дня Олександр II у листі до головнокомандуючого російською армією на Дунаї великого князя Миколи Миколайовича (старшого) так підсумував події під час підписання протоколу: «Тобі вже відомо, що англійці не без зусиль нарешті погодилися підписати запропонований нами протокол. Відправлені тобі депеші повідають, наскільки вороже ставлення до нас знову виявилось у цьому випадку. Про поліпшення життя християн вони немовби й забули, намагаючись змусити нас демобілізувати нашу армію. Все залежатиме тепер від того, як турки на це будуть відповідати, чи погодяться вони відправити до нас посла для прямих переговорів з нами» [8, ф. 646, оп. 1, спр. 128, арк. 9—9 зв.].

Абдул-Гамід II відкинув Лондонський протокол, розцінивши його як втручання у внутрішні справи Туреччини. Він віддав наказ негайно випустити нові асигнації на суму близько 10 млн. турецьких лір, призвати на дійсну службу з запасу 120 тис. чоловік, а ескадру у Мармуровому морі поставити на якір при вході в Босфор [3, с. 622]. Після цих дій Порти розрив між Росією та Туреччиною став немишучим. 24 квітня 1877 р. Росія оголосила війну Туреччині.

Отже, в результаті провокаційного курсу англійського кабінету Лондонський протокол 1877 р. не став тією основою, яка б забезпечила мирне розв'язання східної кризи у 70-ті роки XIX ст.

1. Архів зовнішньої політики Росії. 2. Відділ рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна. 3. *Виноградов В. Н.* Дизраели, Гладстон и Шувалов в канун русско-турецкой войны 1877—1878 гг. // Новая и новейшая история. 1978. № 3. 4. Записки графа Н. П. Игнатьева: Поездка по европейским столицам перед войной 1877—1878 гг. Петроград, 1914. 5. Освобождение Болгарии от турецкого ига. М.; 1961. 6. Особое прибавление к описанию русско-турецкой войны 1877—1878 гг. на Балканском полуострове. Спб., 1899. Вып. 1. 7. Сборник договоров России с другими государствами. 1856—1917. М., 1952. 8. Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР.

Стаття надійшла до редколегії 02. 11. 87.

**«ВЕСТНИК ЕВРОПЫ»
ПРО БАЛКАНСЬКУ ПОЛІТИКУ РОСІЇ
НАПРИКІНЦІ 60-х —
НА ПОЧАТКУ 70-х років XIX ст.**

Журнал «Вестник Европы» заснований колишнім професором Петербурзького університету М. М. Стасюлевичем. Його співпрацівниками стали члени гуртка К. Д. Кавеліна, який існував у 50-х роках. Журнал користувався великою популярністю в громадських колах Росії. У 60—70-х роках у ньому публікувалися представники ліберальної дворянської і буржуазної інтелігенції, зокрема А. Н. Пипін, Б. І. і Є. І. Утіні, В. Д. Спасович, В. Д. Кавелін, С. М. Соловійов, Д. А. Полопський, Ю. А. Россель.

«Вестник Европы» приділяв значну увагу проблемам міжнародних відносин і зовнішньої політики Росії. Після поразки у Кримській війні, внаслідок якої Росія значною мірою позбавлялась свого впливу на Балканах, журнал уважно слідкував за національно-визвольною боротьбою балканських народів, поневолених Османською імперією. Відновлення попередніх позицій в цьому регіоні, а також ліквідація невігідних для Росії статей Паризького трактату 1856 р., що забороняли їй мати військовий флот на Чорному морі і водночас давали можливість у випадку війни з Туреччиною вводити туди військовий флот союзних Туреччині країн,— було першочерговим завданням зовнішньої політики Росії і її здійснення уряд розглядав у тісному зв'язку з підтримкою національно-визвольного руху балканських народів [4; 5; 6; 7; 8; 9; 12; 13]. Ліберали у зв'язку з економічними труднощами в країні були налаштовані проти втручання Росії в озброєні конфлікти в Європі, а першочергові зовнішньополітичні завдання закликали розв'язувати дипломатичним шляхом.

Послаблення позицій Росії на Близькому Сході після Кримської війни ліберали вважали тимчасовим явищем. Акцент на проблемах внутрішньої політики не визначав для них повного відмежування від думки про зміцнення близькосхідних позицій. Із другої половини 60-х років, коли почалося нове піднесення національно-визвольного руху на Балканах (повстання на о. Крит — 1866—1869 рр., створення Балканського союзу — 1866—1868 рр. та ін.), активізувалася і близькосхідна політика Росії. З цього часу «Вестник Европы» у своїх публікаціях підкреслює значення зовнішньополітичних питань для внутрішнього соціально-економічного розвитку країни. Так, на початку 1867 р. журнал писав: зосередження всіх сил тільки на внутрішньому розвитку не означає, «що зовнішня політика є марною справою. Саме «події» на Сході змусили нас подумати інакше і дійти справедливого висновку, що внутрішня діяльність і зовнішнє значення тісно зв'язані один з одним і дуже часто взаємозумовлюються» [2, 1867, т. 1, с. 4].

Активізація близькосхідної політики Росії знаходить схвалення на сторінках «Вестника Европы». Наприклад, у зв'язку з опублікуванням в офіційному органі Міністерства закордонних справ «Journal de St.-Petersbourg» листування канцлера Горчакова з посланниками в Лондоні і Парижі — Бруновим і Будбергом, в журналі з'явилася замітка, яка підтримувала рішучий тон Горчакова і проголошену ним відмову «політичного індивідуалізму» [2, 1867, т. 1, с. 141—142].

Публіцисти «Вестника Европы» підкреслювали три основних фактори, що зумовлювали завдання балканської політики Росії: стратегічний, економічний і так званий моральний.

На їх думку, стратегічний фактор був продиктований «природним» прагненням Росії добитися виходу до моря. Відкриття (після Кримської війни) західним державам вільного виходу в Чорне море робило становище південних районів Росії особливо вразливим. Тому кінцевою метою стратегічних планів Росії на Близькому Сході, як вважали оглядачі журналу, було отримання «ключів» від Чорного моря. При цьому ліберальні публіцисти підкреслювали, що Росія, йдучи новим курсом зовнішньої політики, не переслідує ніяких завоювницьких цілей і «досягнення нею контролю над протоками необхідне виключно з метою самооборони» [2, 1868, лют., с. 864—871; 1870, груд., с. 918].

До економічних факторів, які впливали на балканську політику Росії, публіцисти відносили необхідність розвитку зовнішньої торгівлі — головним чином вивозу хліба — через порти Чорного моря. Виступаючи від імені буржуазії, вони підтримували інтереси капіталістичного розвитку країни і вимагали освоєння південних територій житниці Росії. Беззахисність південних кордонів і труднощі хлібної торгівлі через південні порти затримували економічний розвиток півдня Росії. Журнал переслідував далекосяжні цілі, вважаючи, що контроль над протоками і даліше використання Суецького каналу, який будувався, забезпечить російську буржуазію новими ринками збуту на Близькому Сході [2, 1870, жовт., с. 905—906; груд., с. 911—927; 3, с. 753—777; 11, с. 91—103].

«Моральний» фактор, за думкою лібералів, повинен був полягати в ідейному впливі майбутньої, оновленої конституційними перетвореннями Росії, яка стояла б на більш високому соціально-політичному і культурному рівні, на відсталіші через багатовікове турецьке гноблення слов'янські народи [2, 1867, т. 2, с. 3—4].

Роль національно-визвольного руху слов'янських народів у здійсненні завдань зовнішньої політики Росії повинна була полягати в тому, що, отримавши при допомозі Росії незалежність, слов'янські народи — «законні потомки» Турецької імперії, яка розпалася, стануть володарями «ключів» від Чорного моря. За умови встановлення політичного впливу Росії в новостворених незалежних державах завдання її балканської політики були б розв'язані. Тому помірковані ліберали схвально відгукнулися про політику уряду, спрямовану на підтримку національно-визволь-

них рухів балканських народів, висловлювали цим народам співчуття в їх боротьбі [2, 1868, лют., с. 869].

У зв'язку з цим журнал вміщував матеріали про становище слов'янських народів і ті процеси, що відбувалися у Турецькій імперії. В журналі з'явилися статті і огляди, які відображали становище балканських народів. Помірковані ліберали бачили причину національно-визвольного руху на Балканах в чиновницько-бюрократичній сваволі властей і надмірних податках. Особливо тяжким і несправедливим був збір військового податку з немусульманського населення. Цей податок формально був відмінений хатт-і-хумайюном 1856 р., але по суті зберігався під іншою назвою — «бедель» (викуп від військової служби). Звертаючи основну увагу на адміністративну сваволу, ліберальні публіцисти майже не писали про труднощі феодального гніту, непомірні податки, які сплачували селяни. Тільки з початком Східної кризи 1875—1878 рр., розмахом повстання в Боснії і Герцеговіні, що мало яскраво виражений аграрний характер, цей аспект питання зацікавив авторів журналу. Характеризуючи систему Турецької держави як застійну форму феодального абсолютизму, ліберальні публіцисти доходять висновку: при її існуванні будь-які прогресивні реформи приречені на провал і Туреччина при такій системі «не може мати ніякого майбутнього». Дальше існування християнських народів у складі Османської імперії неможливе, вважав журнал, немає іншого виходу, як скористатися «крайнім» засобом — «революцією» [1, с. 773—808]. Своїм існуванням, констатували публіцисти «Вестника Европы», Османська імперія була зобов'язана тільки західним державам, — вони штучно підтримували її цілісність і, переслідуючи свої корисливі цілі на Балканах, зайняли реакційну позицію протидії національно-визвольному рухові балканських народів.

На сторінках журналу висловлювалося співчуття національно-визвольному рухові грецького населення о. Крит. У статтях політичного оглядача журналу Е. К. Ватсона схвалювалися дії російського уряду на підтримку повстанців, які висунули вимогу про приєднання до Греції. Аналізуючи позицію великих держав, автор доходить висновку: вони, усвідомлюючи неминучість розпаду європейської Туреччини, все-таки всіляко відстоювали її цілісність, побоюючись зростаючого впливу Росії на пригноблені народи Балкан [15, с. 117—142; 16, с. 2, с. 35—55, т. 3, с. 31—71].

«Вестник Европы» висловлював гарячі співчуття болгарському народу, боротьба якого за національне визволення ускладнювалася обтяжливою опікою грецької церкви, що проводила при сприянні султанської влади денационалізаторську політику. Болгарська буржуазія, очолюючи національно-визвольний рух, проводила боротьбу за самостійність церкви. Західні держави, прагнучи до ослаблення російського впливу в Болгарії, поширювали католицьку і протестантську пропаганду, водночас намагаючись нівелювати національну культуру, писемність, заглушити національну самосвідомість. Російська дипломатія зіграла велику

роль у розв'язанні церковних суперечностей у Болгарії, добиваючись від Порти утвердження незалежності болгарської церкви, сприяючи тим самим культурному і духовному відродженню братнього народу. «Вестник Европы» розглядав підтримку болгарської церкви як «моральний обов'язок» Росії, а панування церковної ієрархії в Болгарії вважав «несправедливим», спрямованим на свідоме знищення болгарської народності [2, 1863, черв., с. 814—815; 1871, квіт., с. 853—854; 1872, жовт., с. 845—846; 1872, листоп., с. 359—361].

Журнал приділив увагу подіям у автономній сербській державі. Він виступив за підтримку політики Сербії, яка прагнула досягти повної незалежності. Сербія, вважав «Вестник Европы», може стати центром об'єднання слов'янського населення Османської імперії, вона є «реальною силою», «невеликим, але міцним ядром, навколо якого може групуватися більша частина турецької півночі» [2, 1868, черв., с. 816; 1872, жовт., с. 846—847]. Ця позиція певною мірою збігалася з поглядами сербських правлячих кіл, які розраховували на об'єднання турецьких слов'ян під егідою Сербії.

Велику увагу приділяв «Вестник Европы» національно-визвольному рухові слов'янських народів, що перебували в складі Австро-Угорщини. Австро-угорський уряд, зазначав журнал, використовував національну ворожнечу в своїх цілях і будував політику на «антагонізмі національностей» [10, с. 242; 2, 1870, січ., с. 436]. «Вестник Европы» вважав, що поразка Австрії у війні з Пруссією створювала несприятливу для балканської політики Росії обстановку, адже Австрія могла переключити свою увагу від європейських справ на Балканах, а це могло б викликати сутичку із Росією [14, с. 31—72]. Тому журнал стояв на позиції стримування національно-визвольних прагнень австрійських слов'ян, хоч і співчував їх боротьбі за автономію. Програма національно-визвольного руху австрійських слов'ян передбачала створення федерації автономій, які входили до складу імперії. Цю програму підтримували демократичні кола Росії. Але перебудова Габсбурзької монархії на федеративній основі була, на думку «Вестника Европы», проблематичною. «В той час, коли вся Європа все більше групується у великі військові табори під приводом націоналізму, до чого би повело... створення повністю децентралізованої групи земель, об'єднаних між собою тільки особистим зв'язком, земель різних, взаємно нерозташованих національностей?» [2, 1868, серп., с. 861].

Таким чином, міжнародна обстановка виключала стабільність австрійської федерації і загрожувала розпадом імперії. Правда, в цьому випадку, вважав «Вестник Европы», південні слов'яни об'єдналися б із Сербією, але чехам загрожувало захоплення Пруссією [2, 1868, серп., с. 861]. Журнал пропонував національно-визвольному рухові слов'янських народів Австро-Угорщини відмовитися в даний час від вимог федерації і орієнтування на програму австрійських лібералів, яка передбачала введення прогресивної буржуазної конституції, що гарантувала б політич-

ні свободи. За умови ліберального політичного устрою австрійські слов'яни повинні були б знайти ту свободу, якої вони добилися [2, 1868, серп., с. 860; 1868, жовт., с. 875; 1870, листоп. с. 400—402]. В цьому проявилася буржуазна обмеженість російських лібералів.

Наприкінці 60-х років у зв'язку з піднесенням національно-визвольного руху слов'ян поживилася також панславістська пропаганда. Появляються твори Р. А. Фадеева, Н. Я. Данилевського, В. І. Ламанського та інших. Вони стверджують «історичну роль» самодержавної Росії, яка б об'єднувала слов'янські народи. В полеміці з ними публіцисти «Вестника Европы» стверджували свою позицію з балканського питання. В хроніці за червень 1868 р. на противагу ідеї про всеслов'янську єдність під егідою Росії журнал повідомляє: «Якщо ми хочемо серйозно ставитися до слов'янського питання, то, пасамперед, повинні відхилити... всякі корисні цілі. Від завоювання і приєднання слов'ян треба позитивно відмовитися» [2, 1870, листоп., с. 816]. Вплив на слов'ян, за переконанням публіцистів журналу, могла мати тільки нова Росія, яка здійснила конституційні перетворення. До цього повинні бути спрямовані зусилля суспільства [2, 1870 квіт., с. 924—925].

Питання про нейтралізацію Чорного моря і далі перебувало в центрі уваги журналу. «Внутрішній огляд за жовтень 1870 р.» указував, що Паризький трактат зумовив беззахисність російської торгівлі на Чорному морі і вразливість в військовому відношенні чорноморських берегів. При можливій війні з Туреччиною російська торгівля буде «повністю паралізована, і власність наших неогоціантів в приморських містах як російських, так і турецьких берегів буде віддана неприятелю» [2, 1870, серп., с. 905]. Проаналізувавши міжнародне становище, журнал дійшов висновку, що опір Англії і Австро-Угорщини щодо відміни нейтралізації Чорного моря, при противазі Пруссії, яка стала наймогутнішою державою Європи, не буде сильним [2, 1871, апр., с. 845]. Зарубіжний огляд за грудень 1870 р. позитивно оцінював позицію Пруссії в підтримку російських вимог про відміну обмежувальних статей Паризького миру і підкреслював традиційність російсько-пруських відносин. Відміну обмежувальних статей Паризького трактату, яка відбулася 13 березня 1871 р. на Лондонській конференції, «Вестник Европы» вважав перемогою «над європейською дипломатією» [2, 1871, апр., с. 849].

Результати Лондонської конференції підвищили міжнародний авторитет Росії, стали фактором, який прискорив освоєння півдня Росії. Проте і вони не розв'язали проблему щодо режиму проток і зміцнення позицій Росії на Балканах, де дедалі більшого впливу набували Англія і Австро-Угорщина.

З утворенням Німецької імперії, що внесло зміни в розстановку сил в Європі, і загостренням суперечностей Росії з Англією та Австро-Угорщиною в Південно-Східній Європі російський кабінет вирішував важливе для країни зовнішньополітичне завдання — встановлення союзу з Німеччиною і Австро-Угорщиною.

Створення Союзу трьох імператорів, незважаючи на внутрішні суперечності між цими державами, відкривало б можливість Росії розв'язати одночасно ряд проблем: уникнути європейської ізоляції, створити протизагуг Англії на Балканах, зменшити зазіхання на Балкани Австро-Угорщини. Крім цього, Росія прагнула отримати гарантію безпеки своїх західних кордонів, а також можливість стримувати мілітаристські настрої Німеччини проти Франції.

Ліберальна громадськість сприйняла повідомлення про Союз трьох імператорів, який передбачався, з явним упередженням. «Вестник Европы» зазначав, що інтереси «далеко не тотожні», а швидше «взаємновиключаючі» [2, 1872, сент., с. 414—415; 1872, окт. с. 842—844], і мало вірив в довговічність такого союзу, оскільки, на думку журналу, він не усуне суперечностей Австро-Угорщини і Росії на Балканах. В своїй оцінці Союзу трьох імператорів ліберальні публіцисти не враховували всіх факторів, які примусили російський кабінет піти на створення цього союзу. Насамперед, вони недооцінювали агресивності східної політики Англії, вважаючи основним противником балканської політики Росії Австро-Угорщину, а також розрахунків російського уряду використати Німеччину, зацікавлену в підтримці Росії, як стримуючий інструмент проти проникнення Австро-Угорщини на Балканський півострів.

Таким чином, ліберали, які групувалися навколо «Вестника Европы», основними завданнями балканської політики Росії вважали відновлення її позицій на Балканському півострові і на Чорному морі, втрачених після Кримської війни. Однак вони виходили з того, що цей поворот треба здійснювати тільки мирним шляхом, без військових конфліктів з європейськими державами. Кінцеві цілі балканської політики Росії ліберали бачили в установленні сприятливого для Росії режиму проток, у розширенні чорноморської торгівлі, що мало сприяти капіталістичному розвитку країни. В цьому виявилася класова суть зовнішньополітичних поглядів ліберального табору. Національно-визвольний рух слов'янських народів вони розглядали як один із факторів досягнення цієї мети.

1. *А-въ Л.* Турецкие реформы и бюрократия // Вестник Европы. 1868. Декабрь. 2. Вестник Европы. 3. *Л-въ В.* Торговые задачи России на Востоке и в Америке // Вест. Европы. 1871. Февраль. 4. *Никитин С. А.* Славянские комитеты в России в 1858—1866 гг. М., 1960. 5. *Никитин С. А., Нота А. М.* Горчакова об отмене условий Парижского мира и русская общественность // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. М., 1963. 6. *Никитин С. А.* Национальное движение на Балканах в 60-е годы XIX в. в освещении современной русской периодической печати // Очерки по истории южных и западных славян и русско-болгарских связей 50—70-х гг. XIX в. М., 1970. 7. *Никитин С. А.* Балканские события в русской периодической печати кануна восточного кризиса // Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей 50—70-х гг. XIX в. М., 1970. 8. *Рагнер Н. Д.* Либеральная и демократическая печать России о славянах в связи с образованием в 1871 г. Германской империи // История, культура, этнография, фольклор славянских народов. М., 1973. 9. *Сенкевич И. Г.* Россия и Критское восстание 1866—1868 гг. М., 1970. 10. *Спасович В. Д.* Новейшая история Австрии // Вест. Ев-

ропы. 1866. Т. 2. 11. *Тернер Ф.* Посадка на Суэцький канал // Вест. Европы. 1870. Май. 12. *Шнеерсон Л. М.* Декларация Горчакова 19/31 октября 1870 г. по черноморскому вопросу в оценке русской общественной мысли // Уч. зап. Белорус. ун-та. 1948. Вып. 6. Сер. истор. 13. 13. *Шнеерсон Л. М.* Франко-прусская война и Россия. Мн., 1976. 14. *W (Ватсон Э. К.)* Обзор современной политики Австрии с 1859 года // Вестн. Европы. 1866. Т. 4. 15. *W (Ватсон Э. К.)* Восстание на острове Кандии // Вест. Европы. 1867. Т. 1. 16. *W (Ватсон Э. К.)* Первое пятидесятилетие восточного вопроса // Вест. Европы. 1867. Т. 2—3.

Стаття надійшла до редакції 25.02.86.

М. М. КРІЛЬ, доц.,
Львівський університет

ВАЦЛАВ ДУНДЕР І УКРАЇНА

Українсько-чеські історичні взаємини своїми коренями сягають глибокої давнини. Якщо багато століть ці зв'язки були епізодичними чи мали фрагментарний характер, то в епоху слов'янського національного відродження вони стають постійними, набирають нових форм, характеризуються конкретними напрямками, стають цілеспрямованими. Відмітною рисою українсько-чеських стосунків цього періоду було те, що вони розвивалися як у контексті російсько-чеських відносин, так і в системі взаємин слов'ян, які входили до складу Австрійської імперії.

У 1772 р., після першого поділу Речі Посполитої, частина українських земель, що одержала назву Галичина, потрапила під гніт Габсбургської монархії. Проводячи на цій території колонізаторську політику, австрійські власті були зацікавлені в тому, щоб у краї працювали люди, розуміючі мову пригноблених мас. Тому в Галичині чимало чехів за розпорядженням австрійського уряду перебувало на державній службі, оскільки Чеські землі також входили до складу Австрійської імперії. Багато з них займалося одночасно громадсько-культурною і науковою роботою. Зокрема, чеські педагоги Й. Беррес, І. Гануш, І. Лемох, Ф. Кунцек, А. Угле внесли значний вклад в організацію і розвиток вищої і середньої освіти на західноукраїнських землях. Для взаємного ознайомлення і зближення чехів і українців чимало зробили чеські вчені і письменники К. В. Зап, Я. П. Коубек, Ф. Яхім, Л. Ріттерсберг, які в 30—40-х роках ХІХ ст. проживали в Галичині. Своєю громадською і культурно-науковою діяльністю вони підтримували українських учених, громадсько-культурних діячів, сприяли зміцненню їх самосвідомості.

В історії чесько-українських культурних зв'язків середини ХІХ ст. важливу роль зіграв чеський вчений-фольклорист та журналіст Вацлав Дундер (Дундр). Він також належав до тих чеських культурних діячів, які, перебуваючи в Галичині, активно поширювали серед чеського народу відомості про духовне життя та історію українців і тим самим поглиблювали взаємини між двома народами.

Життєвий і творчий шлях В. Дундера не знайшов належного висвітлення ні в чеській, ні в українській науковій літературі. Фрагментарні відомості про нього містяться у довідкових виданнях [5; 6; 9; 10; 12; 14]. Про діяльність В. Дундера як перекладача українського фольклору на чеську мову писав І. Горак [7].

Мета статті — висвітлити на основі архівних матеріалів невідомі та маловідомі біографічні дані про В. Дундера, охарактеризувати його науково-фольклористичну діяльність, а також показати внесок у розвиток українсько-чеських культурних взаємин.

В. Дундер народився 11 серпня 1817 р. у с. Бржіства Коуржімського округу в Богемії (10, S. 468). Освіту здобував у Празькому університеті*. У 1840 р. прибув до Львова. Тут він приступив на службу в крайове статистичне управління, де працював до 1855 р. [9, S. 187]. Протягом 1840—1841 рр. В. Дундер слухав лекції з математики, загальної історії, натурісторії, історії філософії на філософському факультеті Львівського університету [2, оп. 15, спр. 708, арк. 5 зв. 89 зв.—90; спр. 709, арк. 28 зв.].

Протягом 1855—1860 рр. В. Дундер служив у краківському управлінні статистики. У 1860 р. він повернувся на попереднє місце роботи у Львові. У липні 1873 р. австрійські власті перевели В. Дундера на роботу в дирекцію державних маєтків і лісів у Болахові**. Тут він працював до 1878 р., дослужившись до посади начальника відділу статистики. З цього ж року вийшов на пенсію [10, S. 468]. Про останні роки його життя документальних матеріалів поки що не виявлено.

Упродовж майже сорокарічного перебування в Галичині В. Дундер був кореспондентом чеських газет і журналів. За твердженням І. Горака, перша кореспонденція В. Дундера з'явилася у чеській пресі вже у 1843 р. [7, S. 151]. З цього часу він постійно знайомив чеську громадськість з історією та географією Галичини. У своїх замітках він писав також про життя національних меншостей краю, зокрема про вірменів. Проте найбільше уваги він приділяв суспільному і культурному життю українського народу, його фольклору.

Українську мову В. Дундер почав вивчати наприкінці 1850-х років [3, ф. 36, спр. 142, папка 7, арк. 1]. Він добре розумів, що знання мови допомагає глибше зрозуміти історію і духовне життя народу, виховує повагу до нього. У листі до А. Петрушевича від 28 березня 1874 р. він писав, що дуже любить «читати по-українськи і тепер проживає у місцевості (в м. Болахові.— М. К.), де милозвучна українська мова всюди поширилася».

* В каталогах студентів Львівського університету за 1840—1841 рр. не зафіксовано, що В. Дундер закінчив Празький університет. Вказано лише, що він там навчався в 1836 р. [3, оп. 15, спр. 708, арк. 5 зв.].

** Лист В. Дундера А. Петрушевичу від 20 грудня 1873 р. Підклеєний до останньої сторінки щорічника «Kalendář Koruny České na rok 1873» і зберігається у відділі рідкісної книги Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР.

Тут же В. Дундер зазначав, що з селянами розмовляє українською мовою [3, ф. 77, спр. 186, папка 7, арк. 2—2 зв.].

У другій половині 60-х років XIX ст. в українському суспільному русі Галичини проходить ідейне розмежування. Поряд з «москвофільською» течією, що орієнтувалася одночасно на австрійську монархію і царське самодержавство в Росії, формується «українофільська», або т. зв. «народовська», течія австрославистської орієнтації. Між ними і вслася ідейна боротьба, в центрі якої на рубежі 60—70-х років XIX ст. стало мовне питання. Відповідно до ідейної платформи цих течій виникло ряд громадсько-культурних організацій, серед яких були «Руська Рада», «Галицько-руська матиця», «Просвіта» та ін. Саме з огляду на ці обставини В. Дундер вирішив ознайомити чеську громадськість з суспільним рухом українців Галичини. Окремі статті, що стосувалися громадсько-культурного життя українського народу, В. Дундер перекладав з львівських видань. Зокрема, з «Временника Института Ставропигийского» [1, с. 143—149] він переклав для щорічника «Kalendář Kognu České na rok 1875» статтю «Русские институты и общества во Львове» [2, ф. 77, спр. 186, папка 5, арк. 2]. Стаття містить короткі історичні нариси про діяльність Ставропигійського інституту, організації «Народний Дім», літературного товариства «Галицько-руська матиця», громадсько-політичного товариства «Руська Рада» і літературного товариства «Просвіта». Водночас були детально вказані програми і мета цих організацій і товариств. Проте з невідомих нам причин ця робота не опублікована.

Проживаючи в Галичині, В. Дундер познайомився з багатьма українськими громадсько-культурними діячами. Особливо тісні контакти встановилися у нього з відомими галицькими вченими Я. Головацьким та А. Петрушевичем. Останні прислали йому необхідну літературу, з якої він черпав відомості про український народ і його культуру [3, ф. 36, спр. 142, папка 7, арк. 1—3; ф. 77, спр. 186, папка 5, арк. 1—4].

Працюючи над питанням топоніміки західноукраїнських земель, В. Дундер консультувався в А. Петрушевича, на прохання якого підготував матеріал про походження назви «Болехів» [3, ф. 77, спр. 186, папка 5, арк. 3—4]. На жаль, більшість топонімічних досліджень В. Дундера залишилася неопублікованою і лише частково зберігається в архівах його кореспондентів [3, ф. 77, спр. 186, папка 5, арк. 3—4]. В. Дундер є також автором ряду описів міст і місцевостей Галичини, які друкувалися в чеській періодиці. Так, у 1851 р. у чотирнадцяти номерах чеськомовної газети «Videňsky Denník» В. Дундер опублікував свої нотатки під назвою «Подорожня картинка з поїздки до Бродів» [7, S. 153].

Значне місце в українсько-чеських культурних зв'язках середини XIX ст. займає фольклор. Народна творчість того часу не тільки мала особливе значення для формування національних літератур у народів, позбавлених національної незалежності, а й сприяла виробленню демократичних поглядів письменників, по-

силувала інтерес до героїчного минулого. Активними популяризаторами української народної творчості серед чехів були В. Ганка, Ф. Л. Чслаковський, Я. П. Коубек та ін. До цієї плеяди чеських учених і письменників належить і В. Дундер, який має вагомі заслуги у справі ознайомлення чеського народу з українським фольклором. Він перекладав українські народні пісні, казки, прислів'я тощо. Однією з найбільш значних його публікацій є надрукований у м. Брно в 1851 р. перший випуск «Збірника слов'янських пісень» [3, ф. 36, спр. 142, папка 7, арк. 1]. Представляючи собою антологію слов'янської пісні, збірник містить 30 її зразків, серед яких були тексти, а також мелодії до них чотирьох українських народних пісень: «Козак копя напував», «І шумить, і гуде», «Многая літа» і «Дай нам Боже добрий час» [3, ф. 36, спр. 142, 7, арк. 1]. Окремі публікації українського пісенного фольклору з'являлися й пізніше, але більшість зібраного В. Дундером матеріалу, за свідченням самого вченого, залишилася невиданою [3, ф. 36, спр. 142, папка 7, арк. 2].

У 1850—1860 рр. В. Дундер опублікував у чеській періодиці близько двох десятків українських народних казок, оповідань, переказів, усмішок. Зокрема, у 1853 р. журнал «Koleda», поряд з іншими перекладами В. Дундера, надрукував казку «Про трьох зачарованих панночок» і народний переказ «Про човни козацькі, чайками звані» [7, S. 153]. Український фольклор він перекладав не лише з виданих джерел, а й із самостійно зібраних і записаних з народних уст. Так, декілька переказів, записаних В. Дундером у районі Золочева, було опубліковано в «Kalendaří Koruny České na rok 1871» [7, S. 153].

В. Дундеру належить чимало статей про українські народні звичаї та обряди. Перші його замітки на цю тему («Різдвяна картина з Галичини» і «Урочистість посвячення води або свято Йордана») з'явилися у «Pražských povíbach» у січні 1850 р. [13, S. 245]. Згодом у шести номерах цієї ж газети В. Дундер опублікував надзвичайно цікавий етнографічний матеріал про збереження старослов'янських звичаїв у весняних, літніх і зимових обрядах галицьких українців [13, S. 245]. На основі цих етнографічних зарисовок чеський фольклорист у 1853 р. підготував для журналу «Koleda» велику працю під назвою «Картини і квіти з духовного і поетичного життя східних слов'ян» [13, S. 245]. Своєрідним доповненням до цього дослідження є «Нариси з життя українців», опубліковані також у журналі «Koleda» в 1854 р. [7, S. 152]. До української теми В. Дундер знову повернувся в 1870-х роках. Зокрема, в 1873 р. у «Kalendaří Koruny České na rok 1873» він опублікував нарис про українців, в якому подав короткі відомості про них з географії, історії та етнографії [8, 1873, S. 46—50]. Так, чеський дослідник, побіжно торкаючись проблеми походження слов'ян та їх розселення, акцентував увагу на території, яку населяли українці в середині XIX ст. При цьому його найбільше цікавила територія колишнього Галицько-Волинського князівства. У нарисі В. Дундер певну увагу приділив політичній історії князівства, навів дані про видатних його

володарів [8, 1873, S. 46—48]. Значно глибше В. Дундер висвітлив етнографічну проблему. Так, він докладно описав побут українського селянина, внутрішній вигляд житла. Певний інтерес становить і розгляд такого питання, як селянське харчування: автор називає продукти, які домінують у повсякденній їжі селянина [8, 1873, S. 49]. Нарис В. Дундера про українців завершує ілюстративний матеріал. Останній дає певне уявлення про основний тип жителя Волині [8, 1873, S. 50].

Інша етнографічна праця В. Дундера надрукована у 1874 р. також у щорічнику «Kalendař Kogony Ceské» під назвою «Картинки з народного життя в Галичині» [8, 1874, S. 29—35]. Вона присвячена українському обряду зустрічі весни. Це дослідження цінне тим, що автор навів паралелі у відзначенні цього свята в центральних районах Росії, а також поляками, чехами і моравами [8, 1874, S. 30]. Праця В. Дундера густо пересипана українськими народними приказками, які подані в українській транскрипції, як от «Покинь санки, візьми віз», «Щука хвостом лід розбиває» [8, 1874, S. 29—30] та ін.

Остання відома нам праця В. Дундера з етнографії українців з'явилася друком у «Kalendař Kogony Ceské» в 1875 р. У ній йдеться про весільні звичаї українців, які проживали на території Східної Словаччини. Автор звернув увагу на відмінності, характерні для жителів цього регіону порівняно з українським населенням Галичини. Розгляд весільного обряду чеський дослідник супроводжує наведенням зразків відповідних ритуальних пісень [8, 1875, S. 30—35].

Практично всі етнографічні статті В. Дундера включали тексти обрядових пісень. Як стверджує І. Горак, пісні бралися з опублікованих збірників українських народних пісень, зокрема з «Русалки Дністрової», а також зібрані і записані автором [7, S. 152].

Чи справді В. Дундер був знайомий з «Русалкою Дністровою»? Про це прямих свідчень у нас немає. Принаймні, непрямі дані вказують, що до 1858 р. чеському вченому про альманах «Руської трійці» не було відомо. Адже вже 1837 р., у рік публікації, практично весь тираж «Русалки Дністрової», надісланій до Львова, конфіскувала австрійська цензура. Лише у 1849 р. частина тиражу була повернена Я. Головацькому. У 1858 р. В. Дундер опублікував бібліографічний огляд збірок слов'янських народних пісень [11, S. 182—184], але згадок про «Русалку Дністрову» там немає. У відомій нам пізнішій переписці між В. Дундером і Я. Головацьким про неї також не згадується.

Разом з тим відомо, що у «Русалці Дністровій» були опубліковані тексти українських народних колядок, гаївок, різних ладкань, які приблизно в той же час з'явилися і в інших збірках українських народних пісень. Отже, тексти українського фольклору, вміщені у «Русалці Дністровій», В. Дундер, цілком ймовірно, міг взяти з інших джерел.

Чимало українських прислів'їв і приказок В. Дундер подав у 1850-х роках у журналах «Koleda» та «Lumir» [13, S. 194].

Чеський учений уважно стежив за розвитком української літератури, зокрема західноукраїнської. Її кращі зразки він перекладав на чеську мову. Так, 1873 р. у «Kalendář Koguny České» в перекладі В. Дундера з'явилось оповідання М. Устияновича «Месть верховинця» [8, 1873, S. 17—26]. Ряд статей про українську літературу В. Дундер опублікував у чеській періодиці. У 1860 р. було здійснено нове видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, на який схвально відгукнулася критика не лише в Росії, а й за її межами. В. Дундер вважається першим з чеських авторів, * які писали про Т. Г. Шевченка. 29 квітня 1860 р. у газеті «Pražské povínu» він виступив із статтею «Українська література», в якій висловлював задоволення з приводу пошавлення українського літературного життя, приділяючи при цьому значну увагу творчості Т. Г. Шевченка. У зв'язку з цим В. Дундер широко використав матеріали рецензій, зокрема М. Добролюбова, які появились на Шевченків «Кобзар» [4, с. 53—54]. Він високо оцінив поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки» і «Наймичка», висловивши намір перекласти поему «Тополя». Остання, правда, не була опублікована [4, с. 54].

У 1872 р. в журналі «Osveta» В. Дундер виступив з обширною статтею-нарисом, присвяченою Т. Г. Шевченку. В ній чеський автор використав статті та матеріали про видатного українського поета, зокрема спогади П. Куліша, автобіографічний лист Т. Г. Шевченка та ін. [4, с. 77—78]. Подавши біографію Т. Г. Шевченка і детальний переказ окремих його творів, він звернув увагу на революційний, антикріпосницький зміст творчості Кобзаря, вказав на причину його арешту у 1847 р. і місце заслання [4, с. 78—79].

В. Дундер є автором і кількох критичних статей про пісенно-музичне життя українського народу. Зокрема, в червні 1858 р. у польськомовній газеті «Przyjaciel domowy», що виходила у Львові, він опублікував огляд матеріалів під назвою «Пісні народні слов'янські» [11, S. 182—184]. В цій праці чеський дослідник відзначає, що народні пісні мають велике значення для розвитку літератури, зокрема поетичної творчості [11, S. 184]. Усього в огляді В. Дундера перелічено 53 опублікованих збірники народних пісень слов'ян, в тому числі 11 книжечок українських народних пісень, виданих протягом 1819—1849 рр. [11, S. 183], серед них збірки М. Максимовича, М. Цертелева, І. Срезневського, Ж. Паулі, Вацлава з Олеська, К. Туровського та ін.

Варто зауважити, що В. Дундер називає також збірку Я. Прача, під назвою «Зібрання російських народних пісень», опубліковану в Петербурзі у 1815 р. та «Слов'янські народні пісні» Ф. Л. Челаковського, які містили ряд текстів українських народних пісень [11, S. 183].

---

* Вперше згадка про Т. Г. Шевченка, без зазначення його імені, з'явилася в чеській пресі у 1845 р. внаслідок передруку статті про нього з журналу «Северная пчела» [4, с. 46—47].

1859 р. у журналі «Dalibog» з'явилася друком стаття В. Дундера «Погляд на стан музики на Україні» [9, С. 187].

Таким чином, під час перебування в Галичині В. Дундер багато зробив для зближення українського і чеського народів. Він постійно інформував чеську громадськість про громадсько-культурне життя українців. Крім цього, цікавився історією і географією краю, про який написав і надрукував у чеській пресі ряд статей і заміток, збирав і популяризував серед чехів український фольклор. В. Дундер одним з перших познайомив чехів з українською літературою середини ХІХ ст., зокрема з творчістю Т. Г. Шевченка. Все це сприятливо вплинуло на розвиток взаємозв'язків і зміцнення дружби обох слов'янських народів.

1. Временник Института Ставропигийского с месяцесловом. Львов, 1874.
2. Державний архів Львівської області, фонд університету. 3. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН УРСР, відділ рукописів. 4. *Мольнар М.* Тарас Шевченко у чехів та словаків. Пряшів, 1961. 5. Encyklopedia powszechna. Warszawa, 1861. Т. 7. 6. *Estreicher K.* Bibliografia Polska. Kraków, 1870. Cz. 1. 7. *Horak J.* Tři čeští spisovatele v Haliči // *Narodopisný Vestník Československý.* Praha, 1915. С. 1—10. 8. *Kalendař Koruny České.* 9. *Ottův slovník naučný.* Praha, 1894. D. 8. 10. *Polski Słownik Biograficzny.* Kraków, 1939. Т. 5/1. Z. 21. 11. *Przyjacieli Domowy.* Lwów, 1858. Nr. 23—24. 12. *Słownik Naučný Riegera.* Praha, 1862. D. 2. 13. *Sto padesát let česko-ukrajinských literárních štýků.* 1814—1964. *Vedecko-bibliografický sborník.* Praha, 1968. 14. *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana.* Warszawa, 1896. Т. 17.

Стаття надійшла до редколегії 06.09.88.

ПАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ

В. П. ЧОРНИЙ, доц.,
Львівський університет

ВІДНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ І УТВЕРДЖЕННЯ БУРЖУАЗНО-КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН У БОЛГАРІЇ

1. Відновлення болгарської державності

Російське Тимчасове управління і створення державного апарату в Болгарії. Одним із основних завдань, які ставила перед собою Росія, розпочинаючи війни з Туреччиною, було створення підпорядкованої її впливові болгарської держави. Тому ще до початку військових дій при головному командуванні російською армією було організоване Цивільне управління на чолі з відомим російським державним і громадським діячем консервативного напрямку В. О. Черкаським. Пізніше воно було переіменоване у Тимчасове управління.

Спочатку завдання цього органу полягало в тому, щоб надавати необхідну допомогу болгарському населенню, яке постраждало внаслідок військових дій, і передусім втікачам з територій, що знаходилися під турецькою владою. Водночас Тимчасове управління сприяло здійсненню у Болгарії глибоких соціально-економічних і політичних перетворень, які за своїми наслідками прирівнюються до буржуазно-демократичної революції. Воно провело передусім ряд заходів, спрямованих на ліквідацію напівфеодального чіфлікчійського землеволодіння, санкціонувавши тим самим аграрний переворот, що розпочався на селі ще в ході війни, а також замінило турецьку податкову систему буржуазним оподаткуванням, здійснило реорганізацію судочинства, сприяло розвитку місцевого самоврядування.

Крім цього, зусиллями Тимчасового управління створювалася нова, буржуазна за своєю суттю адміністрація, закладалися основи майбутньої болгарської держави. Ще до підписання Сан-Стефанського договору на звільнених болгарських землях було створено вісім губерній, що поділялися на 56 округів. У губерніях та округах встановлювався відповідний апарат управління. В країні відкривалися численні лікарні, аптеки, було налагоджено регулярний поштовий і телеграфний зв'язок, організовано Національний банк. Болгарська мова була проголошена офіційною.

На чолі органів новостворюваної адміністрації стояли, як правило, російські офіцери, а їхніми помічниками, що мали переїмати досвід державного управління, назначалися болгари, переважно з числа тих, які здобули освіту в Росії і відзначалися консервативними поглядами, тобто з табору «старих». Однак

у зв'язку з розширенням управлінського апарату в його середовищі, зокрема в органах місцевого самоуправління, дедалі помітнішу роль почали відігравати ліберально настроєні болгари з числа учасників національно-визвольного руху, тобто «молоді». Процес лібералізації адміністративного апарату помітно посилювався після смерті В. О. Черкаського (березень 1878 р.), коли на його місце призначили А. М. Дондукова-Корсакова, що згодом почав іменуватися Верховним комісаром.

Згідно з умовами Сан-Стефанського договору, було встановлено дворічний термін діяльності російського Тимчасового управління в Болгарії, але рішенням Берлінського конгресу цей термін скорочувався до дев'яти місяців. Тому Верховному комісару доводилося поспішати із створенням державного апарату на території майбутнього князівства. З цією метою було здійснено реорганізацію Тимчасового управління. Замість канцелярії створювалася адміністративна рада із шести відділів (внутрішніх справ, фінансів, освіти та ін.), які в майбутньому стали основою для розбудови відповідних міністерств. Цілеспрямовано проводився добір і підготовка болгарських національних кадрів для різних ділянок управління. Поступово посади губернаторів та окружних начальників передавалися болгарам.

Тимчасове управління особливо велику увагу приділяло формуванню болгарської національної армії, що мала стати опорою молодій державі. Для цього запроваджувалася військова повинність для мужчин віком від 20-ти до 30-ти років. Із резервів російських збройних сил Болгарії було безкоштовно передано значну кількість зброї, боєприпасів, амуніції тощо.

Тирновська конституція. Займаючись будівництвом державного апарату, Тимчасове управління готувало водночас проект основного закону болгарського князівства, так званий Органічний статут. Цей документ розроблявся комісією на чолі з відомим російським юристом С. І. Лук'яновим. Укладачі проекту керувалися відповідними інструкціями царського уряду, який не міг не зважати на ті докорінні соціально-економічні і політичні зміни, які відбулися у Болгарії внаслідок її звільнення від османського гніту. За зразок бралися діючі буржуазні конституції ряду європейських держав.

Після схвалення проекту Органічного статуту російським царем його повинні були розглянути і затвердити Установчі збори. Вони розпочалися 10 (22) лютого 1879 р. у старій столиці Болгарії м. Тирново. Разом з депутатами, призначеними згідно із вказівкою царського уряду з числа вищого духовенства та чиновників, які становили більшість в Установчих зборах, решта депутатів була обрана шляхом прямого голосування: по одному представнику від 10 тис. чол. Завдяки цьому дещо посилювався демократичний характер зборів.

З самого початку в Установчих зборах склалося два політичні напрями — консервативний і ліберальний, між якими розгорнулася гостра боротьба передусім стосовно майбутньої конституції. Консерватори, які виражали інтереси великої торговельно-

лихварської буржуазії, вважали, що болгарський народ ще не «визрів» до широких демократичних свобод, і через це прагнули обмежити його конституційні права. Лідери консерваторів К. Стоїлов, Д. Греков, Г. Начович та інші наполягали на тому, щоб Народні збори складалися з двох палат, при цьому тільки вища палата (сенат) повинна мати законодавчу владу. Вони намагалися обмежити виборчі права народу, пропонуючи запровадити майновий і освітній ценз.

Реакційним домаганням консерваторів протистояли ліберали, які виражали інтереси дрібної та середньої буржуазії міста, а також основної маси селянства. Ліберальна більшість Установчих зборів на чолі з П. Каравеловим і П. Р. Славейковим внесла в Органічний статут зміни, спрямовані на його демократизацію. На її вимогу, зокрема, виборче право було надано всім мужчинам, яким виповнився 21 рік, а також відхилено і саму назву — Органічний статут. Основний закон болгарської держави, прийнятий Установчими зборами 16 квітня 1879 р., увійшов в історію під назвою Тирновська конституція.

Згідно з основним законом, Болгарія проголошувалася конституційною монархією. Законодавча влада в країні належала однопалатному парламенту (Звичайні народні збори), що обирався прямими виборами. Для розв'язання особливо важливих питань (наприклад, зміна конституції, вибори монарха) скликався Великі народні збори.

Буржуазна за своєю суттю Тирновська конституція одна з найдемократичніших конституцій того часу. Вона гарантувала право приватної власності, утверджувала буржуазні свободи і тим самим відкривала шлях для вільного розвитку капіталізму. Водночас демократизм Тирновської конституції був обмежений. Разом із широкими політичними правами та свободами для населення вона надавала великі права князю. Монархічний інститут став опорою реакційних кіл болгарської буржуазії в її зусиллях, спрямованих на обмеження демократичних свобод у країні.

Після закриття Установчих зборів було скликано Великі народні збори. Вони обрали князем Болгарії племінника російської імператриці, гессенського принца Олександра Баттенберга, що був для великих держав компромісною фігурою. Зразу ж після цього російське Тимчасове управління припинило діяльність. Відроджена болгарська держава стала на шлях самостійного політичного розвитку.

2. Соціально-економічний розвиток у 80—90-ті роки XIX ст.

Аграрні перетворення. Ще в ході війни багаті турецькі землевласники залишили Болгарію. Внаслідок цього залежні від них болгарські селяни припинили виплату аренди та інших повинностей і присвоїли покинуті землі. Але захоплення належних турецьким власникам земель не було санкціоноване. Згідно з Берлінським трактатом, майно турків, що покинули Болгарію, залишалось їхньою власністю. Вони могли повертатися і роз-

поряджатися нею. Проте турецькі феодалі і всі мусульмани, які скомпрометували себе участю у придушенні болгарського національно-визвольного руху, не наважувалися повернутися в Болгарію. Тому вони через посередників продавали своє майно.

Численні болгари, переважно заможні селяни, а також частина міської буржуазії, скористалися цією можливістю. За приблизними підрахунками, в роки війни і зразу ж після її закінчення до рук болгар таким шляхом перейшло близько чверті всіх оброблюваних земель. Але не кожен міг купити собі землю. Тому значна частина угідь, що належала туркам, була самовільно захоплена болгарськими селянами, які не мали наміру поступатися ними. Враховуючи це, болгарський уряд в період перебування при владі лібералів домігся прийняття Народними зборами аграрних законів (1880—1885). Згідно з ними, викуп самовільно захоплених земель проводився за рахунок держави, а селяни повинні були в десятирічний термін сплатити частинами викупні платежі. Масова відмова селян сплачувати викуп змусила уряд продовжити його термін до двадцяти років. Внаслідок цього викуп затягнувся аж до 1922 р., коли він був погашений обезціненою через інфляцію валютою.

Хоч основним принципом закріплення земельної власності, згідно з аграрною реформою, був викуп, проте значна частина земель перейшла до рук селян безкоштовно. Передусім явочним порядком було повернуто землі черкаських і татарських колоністів, що свого часу відібрав для них у болгарських селян турецький уряд. До рук селян безкоштовно перейшло також чимало пустуючих і казенних земель. Таким чином, земельне питання у болгарському селі частково розв'язувалося радикальним способом.

Аграрні перетворення, які відбулися в країні внаслідок російсько-турецької війни, утвердили приватну власність селянина на землю і відкрили шлях для розвитку капіталістичних відносин. Особливістю аграрного ладу Болгарії було те, що в результаті ліквідації турецького чіфлікчійського землеволодіння вона стала країною дрібнобуржуазної власності і виробництва.

Сільське господарство становило основу економіки країни. На селі проживало майже 4/5 населення. Дедалі інтенсивніше втягування селян у ринкові зв'язки з властивою для капіталістичного ринку конкурентною боротьбою мало своїм наслідком посилення соціального розшарування на селі. Безперервне зростання державних податків, боргові зобов'язання перед казною за викуплені землі змушували бідніших селян йти у залежність до лихварів. Частина селян розорювалася і продавала землю.

Наслідком цього процесу було формування наприкінці ХІХ ст. всезростаючого прошарку зубожілих і розорених селян, які поповнювали ринок робочої сили. На протилежному полюсі розбагатіла верхівка села разом із великими землевласниками, що проживали в містах, утворювала аграрну буржуазію. Зубожілі селяни змушені були на тяжких умовах арендувати землю у багатих землевласників або працювати у їхніх господарствах як

наймана робоча сила. При цьому експлуатація знедоленого селянства мала відбиток напівфеодальних пережитків. Усе це гальмувало розвиток продуктивних сил країни.

Промисловий розвиток. Ліквідація османського феодального панування та утвердження буржуазних порядків створили необхідні передумови для промислового розвитку країни. Проте на перших порах не було ні виробничого досвіду, ні кваліфікованих кадрів. Відчувалася також нестача нагромаджених капіталів. Великим гальмом для розвитку промисловості були нерівноправні торговельні угоди, укладені свого часу Османською імперією з європейськими державами. Згідно з умовами Берлінського трактату, їх дія поширювалася на Болгарію. Внаслідок цього болгарський ринок був наповнений західноєвропейськими промисловими товарами, з якими місцевим виробам важко було конкурувати. Ось чому у перше десятиліття після визволення виникло лише близько 40 великих, за болгарськими масштабами, промислових підприємств.

Ситуація почала змінюватися тільки з другої половини 80-х років значною мірою завдяки возз'єднанню Північної і Південної Болгарії, що сприяло зміцненню економічного потенціалу країни і розширенню внутрішнього ринку. На цей час болгарська буржуазія шляхом жорстокої експлуатації трудящих нагромадила уже значні капітали, які при наявності дешової робочої сили давали змогу створювати фабричні підприємства. Надзвичайно важливу роль у цьому відігравала економічна політика уряду, що у роки перебування при владі С. Стамболова і К. Стоїлова мала яскраво виражений протекціоністський характер. Держава надавала великим промисловим підприємствам різноманітні пільги. У 1894 р. був прийнятий закон про заохочення місцевої промисловості, згідно з яким підприємців звільняли від податків, давали право ввозити машини і сировину з-за кордону без мита та ін.

Щоб захистити вітчизняну промисловість від зовнішньої конкуренції, у 1897 р. були заключені нові торговельні угоди, згідно з якими на ввізні промислові товари накладалося 14-процентне мито.

Все це сприяло швидкому розвитку промисловості. З 1885 по 1901 р. засновано понад 100 великих фабричних підприємств здебільшого в харчовій, текстильній, шкіряній галузях. Важка індустрія майже не розвивалася. Зате швидкими темпами проводилося будівництво залізниць (довжина їх наприкінці XIX ст. становила понад 1100 км). Спорудження залізниць відбувалося головним чином за допомогою позик, які болгарський уряд брав у європейських банках. Розвивався також річковий і морський флот, будувалися пристані, шосейні дороги, мости, телеграфії лінії.

Незважаючи на вагомі успіхи фабричної промисловості, кількість працюючих в ній та питома вага її продукції значно поступалася ремесловому виробництву. Правда, процес розорення ремісників, що почався в останні десятиліття перед визволенням,

у 80—90-ті роки XIX ст., проходив значно інтенсивніше. Спочатку давала себе відчутти втрата обширних турецьких ринків та майже безмитний ввіз західних товарів, а згодом почала згубно впливати на ремесло і конкуренція місцевих промислових виробів. Деякі галузі (абаджійство, шиякчійство та ін.) зовсім занепали, інші — скоротили виробництво. Внаслідок цього тисячі ремісників розорювалися і поповнювали ринок робочої сили.

Проте ремесло виявилось живучим. Воно зберігалось передусім у тих галузях, які задовольняли господарські і побутові потреби широких мас сільського і міського люду. Живили ремесло також специфічні та індивідуальні запити численних замовників. Загалом воно хоч і занепадало, але наприкінці XIX ст. займало ще досить міцні позиції. Це дає підставу стверджувати, що Болгарія не тільки в сільському господарстві, а й у промисловій сфері була на той час країною переважаючого дрібнотоварного виробництва.

Зміни в соціально-класовій структурі суспільства. Аграрні перетворення на селі та зрушення у промисловій сфері 80—90-х років XIX ст. показали, що Болгарія стала на шлях буржуазно-капіталістичного розвитку. Наслідком цього були суттєві зміни в соціально-класовій структурі суспільства.

В результаті визволення Болгарії від османського гніту та аграрного перевороту, що відбувся на селі, клас турецьких феодалів-землевласників перестав існувати. Болгарське населення як в місті, так і на селі було здебільшого заняті дрібнотоварним виробництвом. Тому в перше десятиліття після визволення основна маса населення країни — це дрібна буржуазія. Значний прошарок становила середня торговельна буржуазія. Зовсім малочисельною була велика торговельно-лихварська буржуазія. Цим, власне, і пояснюється переважаючий вплив у болгарському суспільстві ліберальної партії, соціальним ґрунтом якої була середня і дрібна буржуазія. І, навпаки, консервативна партія, що виражала інтереси великої буржуазії, не мала широкої соціальної опори.

Але наприкінці 80-х і в 90-х роках XIX ст. у зв'язку з дальшим розвитком капіталізму у місті і на селі зростає соціальна диференціація, а це, зрозуміло, знайшло відображення в класовій структурі суспільства. На цьому етапі більш інтенсивно йде процес формування основних антагоністичних класів капіталістичного суспільства. Швидкий промисловий розвиток країни призвів до появи промислової буржуазії і пролетаріату, який формувався за рахунок розорених ремісників і селян. Більш рельєфна соціальна диференціація суспільства зумовила зміни у розставці політичних сил.

3. Політичний розвиток болгарського князівства у 1879—1885 рр.

Боротьба за владу між консерваторами і лібералами. Наприкінці червня 1879 р. обраний на болгарський престол Олександр Баттенберг прибув до Тирново і присягнув перед Великими народними зборами на вірність конституції. Після цього він від-

правився в Софію, яка була визначена столицею молодого держави.

Будучи за своїми поглядами крайнім консерватором, князь поставив собі мету змінити Тирновську конституцію, яку вважав надто ліберальною. Про ставлення до конституції він заздалегідь повідомив російського царя. Останній не заперечував проти внесення до неї змін, але за умови, щоб це було здійснено «законним» шляхом, тобто конституційними засобами.

Заручившись принциповою згодою російського уряду, князь Олександр розпочав правління в Болгарії з порушенням Тирновської конституції. Так, він доручив формування першого уряду консерваторам, ігноруючи той факт, що більшість в Установчих зборах належала лібералам. У відповідь на це ліберали розгорнули широку кампанію проти консервативного уряду, очолюваного Т. Бурмовим. За ініціативою ліберальної партії почалися мітинги і політичні демонстрації. В свою чергу уряд почав переслідувати прихильників ліберальної партії, чимало з них були звільнені з державної служби. Внутріполітична ситуація в країні різко загострилася.

У розгар боротьби восени 1879 р. відбулися вибори до перших Звичайних народних зборів. Ліберальна партія одержала триумфальний перемогу. Однак князь, будучи послідовним противником конституції, не хотів рахуватися з результатами виборів: він розпустив Народні збори і знову призначив консервативний уряд. Олександр сподівався, що нові вибори до Народних зборів, намічені на січень 1880 р., забезпечать успіх його прихильникам — консерваторам і завдяки їм він зможе змінити конституцію. Але наперекір його сподіванням знову консерватори зазнали поразки.

Тільки після цього князь змушений був дати відставку консервативному урядові і доручив у березні 1880 р. формування кабінету Д. Цанкову — поміркованому лідерові ліберальної партії. За час свого недовготривалого правління (13 місяців) уряд лібералів провів деякі заходи, спрямовані на обмеження концентрації земельної власності і підтримку дрібних товаровиробників міста і села.

У галузі зовнішньої політики ліберали прагнули відстояти національну незалежність князівства і домогтися об'єднання болгарських земель, спираючись виключно на підтримку і покровительство Росії. Такий зовнішньополітичний курс не подобався Австро-Угорщині, яка мала за мету підірвати російський вплив на Балканах і створити сприятливі умови для проникнення австро-угорського капіталу в Болгарію.

Як внутрішня, так і зовнішня політика лібералів викликала незадоволення князя Олександра. У грудні 1880 р. він змусив кабінет Цанкова подати у відставку. Але знову віддати владу консерваторам не наважився. Тому формування уряду було доручено іншому лідеру ліберальної партії — П. Каравелову. Проте новий керівник кабінету виявився більш непоступливим, ніж попередній.

Державний переворот 1881 р. і боротьба за відновлення конституції. Підбурюваний консервативними колами Болгарії і підтриманий дипломатичними представниками західних держав, князь вирішив усунути від влади лібералів і відмінити конституцію. Але зробити це без прямої згоди Росії він не міг. Скориставшись своєю поїздою в Петербург на похорони Олександра II, вбитого народовольцями, болгарський правитель зумів переконати нового російського царя Олександра III, що відзначився вельми реакційними поглядами, в необхідності усунення від влади в Болгарії лібералів і відміни «надто демократичної» Тирновської конституції.

27 квітня 1881 р. Олександр здійснив державний переворот. Він усунув уряд П. Каравелова, розпустив Народні збори і встановив військову диктатуру. Щоб надати цим діям видимість «законності», князь оголосив вибори до Великих народних зборів. За допомогою жорстокого терору і насильства більшість місць дісталась консерваторам. Ті ж ліберали, які були обрані депутатами, внаслідок урядових переслідувань не змогли взяти участь у роботі зборів. Щоб не допустити можливих сксцесів, місцем проведення Великих народних зборів було назначено не Софію, а провінційне містечко Свіштов. Збори, що відкрилися 1 липня 1881 р. і склалися з одних лише прихильників князя, відмінили Тирновську конституцію і наділили його надзвичайними повноваженнями для управління країною терміном на сім років. Таким чином, у країні встановився режим особистої влади князя.

Оскільки зміни в політичному житті країни викликали різке незадоволення народних мас, князю необхідно було відкрито продемонструвати підтримку його політики Росією. Ось чому він звернувся до Олександра III з пропозицією прислати в Болгарію своїх уповноважених, яким буде доручено управління країною. У відповідь на це з Росії було прислаано двох генералів — А. Н. Соболева та Н. В. Каульбарса. Перший з них очолив кабінет, а другий зайняв посаду військового міністра. Але це не зменшило напруження.

Ліберальна партія, ослаблена внутрішніми суперечками, зумовленими процесом диференціації дрібних товаровиробників, все-таки очолила боротьбу за відновлення Тирновської конституції. На заклик лідерів радикального крила партії П. Каравелова і П. Р. Славйкова почалися масові антиурядові демонстрації в Софії та інших місцях.

Тим часом загострились відносини між князем і російськими генералами. Приводом до цього послужили суперечки навколо проєктів будівництва залізниць у Болгарії. Російський уряд був зацікавлений в тому, щоб спершу прокласти лінію з півночі на південь і південний захід, оскільки це мало для Росії військово-стратегічне значення. Натомість князь Олександр, підтримуваний консерваторами, віддав перевагу австроугорському проєктові, що передбачав будівництво залізниці, яка б пересікала Болгарію із заходу на південний схід з таким розрахунком, щоби вона

стала складовою частиною міжнародної магістралі Відень—Константинополь. З точки зору економічних інтересів цей проект був набагато вигіднішим для Болгарії. Він давав їй можливість інтенсивніше втягуватись у європейський ринок. Але водночас проєкт сприяв австро-угорському проникненню на Балкани, в чому Росія аж ніяк не була зацікавлена. Провал стрієцька позиція болгарського князя неминуче привела до загострення відносин з Росією. Незабаром дійшло до відкритого конфлікту між князем і російськими генералами, які восени 1883 р. були звільнені з болгарської служби і повернулися в Росію.

Позбавлений російської підтримки, князь Олександр змушений був піти на деякі поступки у внутрішній політиці. У вересні він відмовився від режиму повноважень, відновив Тирновську конституцію, внісши до неї деякі консервативні поправки. Скориставшись розколом у ліберальній партії, князь схилив на свій бік лідера поміркованого крила Д. Цанкова, якому доручив сформувати в коаліції з консерваторами новий уряд.

Але й після цього ситуація в країні залишалась напруженою. Більшість ліберальної партії, очолюваної П. Каравеловим і П. Р. Славейковим, відмежовувалася від Д. Цанкова та його прихильників і продовжувала боротьбу за повне відновлення Тирновської конституції. Під натиском громадськості князь погодився на проведення виборів до Народних зборів, перевагу в яких здобули ліберали — каравелісти. Д. Цанков змушений був подати у відставку. До влади прийшов ліберальний кабінет на чолі з П. Каравеловим. Новий уряд повністю відповів Тирновську конституцію і провів ряд демократичних заходів. Позиції князя були підірвані. Щоб зберегти за собою трон, він вирішив підтримати популярний у народі рух за об'єднання болгарських земель.

4. Возз'єднання з князівством Південної Болгарії.

Суспільно-політична обстановка в Східній Румелії. Згідно з умовами Берлінського трактату Південна Болгарія з центром у Пловдиві під назвою Східної Румелії отримала статус автономної області у складі Османської імперії. Султану надавалося право будувати укріплення і тримати військо на кордоні області з болгарським князівством, що повинно було не допустити в майбутньому об'єднання двох частин Болгарії. Внутрішній устрій Східної Румелії визначався органічним статутом, який виробила міжнародна комісія, що складалася із представників держав-учасниць Берлінського конгресу. Відповідно до Статуту, прийнятого Установчими зборами Східної Румелії 14 квітня 1879 р., на чолі обласної адміністрації став генерал-губернатор, назначений султаном у погодженні з великими державами. Виконавча влада належала уряду — директорії, а законодавча — Обласним зборам. Проте рішення зборів вступали в дію лише після їх затвердження султаном. Хоч органічний статут був менш демократичним, ніж Тирновська конституція, він все ж давав значні можливості для розвитку в Східній Румелії буржуазних відносин. Але на

заваді їм стояли пережитки феодалізму у вигляді великого землеволодіння, власниками яких були турецькі чіфлікчії.

Під натиском могутнього опору болгарського населення і через втручання Росії султан, незважаючи на підтримку Англії та Австро-Угорщини, змушений був утримуватись від введення турецьких гарнізонів у Східну Румелію. Внаслідок цього вона могла розвиватись як болгарська автономна область і підтримувати тісні стосунки з князівством.

Штучне відокремлення Південної Болгарії від болгарського князівства, встановлення між ними митного бар'єру порушило економічну єдність країни, перешкоджало складанню єдиного національного ринку і консолідації болгарської нації. І все ж статус автономної області та утвердження тут буржуазних порядків дало поштовх для зрушень у різних ділянках суспільного життя. Зокрема, під впливом капіталістичних відносин, що утверджувалися, зростає соціальна диференціація, загострюються суперечності між дрібнобуржуазними верствами населення і великою торговельно-лихварською буржуазією.

Розстановка політичних сил у Східній Румелії була майже аналогічною тій, що мала місце і в болгарському князівстві. Інтереси великої буржуазії виражала консервативна партія, яка називала себе «народною», а ліберальна партія відстоювала інтереси дрібної та середньої буржуазії.

На перших порах політичне життя автономної області мало деякі особливості. Реальна загроза окупації краю Туреччиною спонукала всі верстви болгарського населення згуртуватись на національній основі. Однак, коли перші вибори в Обласні збори принесли перемогу болгарам і болгарський характер Східної Румелії вже не викликав жодних сумнівів, між «народною» і ліберальною партіями розгорілась вперта боротьба за владу.

Перший уряд Східної Румелії складався із консерваторів. Потім їх змінили ліберали. У боротьбі за владу обидві партії використовували популярний серед народу лозунг об'єднання болгарських земель. Прикриваючись цим лозунгом, «народна» партія у 1884 р. перемогла на виборах до Обласних зборів і знову взяла владу до своїх рук. Але, прийшовши до керівництва, консерватори Східної Румелії, які орієнтувалися на Росію, відмовилися від ідеї об'єднання, вважаючи, що це може привести до міжнародного конфлікту, чого не бажав російський уряд.

Несподіваність консерваторів викликала хвилю обурення болгарського населення Східної Румелії, яке пов'язувало з возз'єднанням сподівання на ліквідацію залишків феодалізму, зменшення податків і поліпшення економічного становлення. У свою чергу ідея возз'єднання і створення єдиної національної держави знаходила широкий відгук серед народних мас болгарського князівства.

Підготовка і проголошення возз'єднання. Наприкінці 1884 р.— на початку 1885 р. у Південній Болгарії почали створюватися таємні революційні комітети, на чолі яких стояв Болгарський таємний центральний революційний комітет (БТЦРК). Його ру-

пором була газета «Борба», що видавалася З. Стояновим у Пловдиві. Керівники комітетів — переважно учасники болгарського національно-визвольного руху 70-х років XIX ст., послідовники В. Левського, Хр. Ботева — мали за мету шляхом народного повстання домогтися возз'єднання Східної Румелії з князівством. Цей рух набув справді масового характеру.

Водночас керівники БТЦРК розуміли, що здійснення їх планів стане можливим лише при умові повної підтримки з боку князівства. Тому князь Олександр був заздалегідь про все інформований. Але його позиція не відзначалася виразністю. З одного боку, посварившись із Росією, він шукав популярності в народі, сподіваючись змінити свої розхитані позиції і залишитися на болгарському троні проти волі російського царя. В цьому плані йому вигідно згодитися на возз'єднання. Але князь Олександр боявся міжнародних ускладнень, що могли виникнути внаслідок порушення Берлінського трактату і тому робив вигляд, ніби нічого не знає про змову, що готується.

Тим часом ситуація у Східній Румелії значно загострилась. На початку вересня 1885 р. у ряді населених пунктів Пловдивського округу розпочалося повстання. В ніч з 5 на 6 вересня повстале населення, підтримане частинами пловдивського гарнізону, повалило уряд Східної Румелії і заявило про возз'єднання області з болгарським князівством. Князь Олександр негайно обнародував маніфест, яким санкціонував цей акт і оголосив загальну мобілізацію. Народні маси Болгарії зустріли возз'єднання з небувалим патріотичним піднесенням і виражали готовність стати на захист батьківщини.

Зважаючи на те, що головну небезпеку для Болгарії становила Туреччина, болгарські війська були зосереджені на болгарсько-турецькому кордоні. В свою чергу Порта почала підтягувати підрозділи до кордонів з Болгарією, але розпочати війну не поспішала. Вона заявила протест проти порушення умов Берлінського трактату і в ноті до великих держав вимагала змусити Болгарію вивести війська із Східної Румелії.

Остаточне розв'язання питання про возз'єднання Болгарії залежало від позиції держав, які підписали Берлінський трактат. Наприкінці жовтня 1885 року за пропозицією російського уряду в Константинополі була скликана міжнародна конференція для розгляду східнорумелійського питання. Проавстрійська політика Олександра привела до того, що царський уряд, не бажаючи допустити зміцнення позицій князя, виступив проти возз'єднання. Це явно суперечило всій його попередній позиції стосовно Болгарії і йшло врозріз з її національними інтересами.

Незадоволення Росії болгарським князем вирішила використати в своїх інтересах Англія. Намагаючись підірвати російський вплив у Болгарії, англійський уряд, який раніше послідовно виступав за збереження цілості Османської імперії, несподівано змінив своє ставлення і підтримав возз'єднання Східної Румелії з Болгарією. Така позиція Англії поставила міжнародну конференцію у безвихідне становище — без згоди однієї з держав, які

підписали Берлінський трактат (в даному разі Англія), рішення інших учасників конференції (Росії, Німеччини, Австро-Угорщини) про недопустимість ревізії Берлінського трактату не мало сили. Таким чином, питання про возз'єднання не було вирішено на користь Болгарії, але й змусити болгарський уряд вивести свої війська із Східної Румелії теж було неможливо.

Сербо-болгарська війна. Зовсім несподівано загроза возз'єднанню виникла з боку Сербії, правлячі кола якої на чолі з князем Міланом вирішили скористатись важким міжнародним становищем Болгарії і захопити її західні території. За спиною Мілана стояла Австро-Угорщина. Вона штовхала його на цю авантюру, сподіваючись шляхом роздування суперечностей між двома сусідніми слов'янськими країнами полегшити собі просування на Балкани, а також відвернути увагу Сербії від південно-слов'янських земель, що перебували під гнітом Габсбургів.

Одержавши від віденських банків великі позики, сербський уряд почав поспішно готуватися до війни. Під приводом порушення «рівноваги» на Балканах, яка нібито виникла внаслідок возз'єднання Болгарії, сербська армія 2 листопада 1885 р. вступила на болгарську територію. Оскільки майже всі болгарські сили були зосереджені на кордоні з Туреччиною, сербські частини почали швидким маршем наступати на Софію та Відін. Становище Болгарії стало надзвичайно критичним. Її поразка здавалась неминучою.

У цей нелегкий для країни час все болгарське населення виявило готовність піднятися на захист національної незалежності і єдності батьківщини. У західних районах Болгарії повсюдно створювалися добровольчі загони, які спільно з прикордонними частинами робили все можливе, щоб затримати сербський наступ. Тим часом вживалися екстренні заходи для перекинення військ з турецького кордону на захід. Ця операція була здійснена блискуче.

В умовах загального патріотичного піднесення болгарська армія, залишившись без вищого командного складу, який був відкликаний російським царем, на чолі з молодими офіцерами А. Бендеревим, О. Пановим, С. Поповим та іншими 7 листопада завдала сербським військам поразки під Слівницею і змусила їх відступати. Після того болгари почали швидкі наступи на Ніш. Деморалізована сербська армія не змогла чинити опір. Від повного розгрому Сербію врятувала Австро-Угорщина. Вона пред'явила Болгарії в ультимативній формі вимогу припинити наступ. Болгарський уряд погодився прийняти ультиматум. Незабаром між воюючими сторонами було заключено перемир'я. 19 лютого 1886 р. у Бухаресті Болгарія і Сербія заключили мир, згідно з яким між двома державами відновлювалися довоєнні кордони.

Війна 1885 року була для Болгарії справедливою. Болгарський народ захищав свободу і національну єдність країни і зумів гідно відстояти їх. Перемога у війні відіграла вирішальну роль у закріпленні возз'єднання. Незабаром між болгарським і турецьким урядами був заключений договір, що санкціонував

возз'єднання Болгарії. Великі держави, крім Росії, теж примирилися з цим.

Возз'єднання Північної та Південної Болгарії знаменувало важливу віху в її історії. Внаслідок цього різко збільшилась територія і населення країни. У 1887 р. її населення становило 3 153 тис. жителів, а територія — 96,35 тис. кв. км. Возз'єднання позитивно вплинуло на економічний розвиток Болгарії, сприяло зміцненню її міжнародного престижу, стимулювало національну консолідацію болгарського народу і розвиток його культури.

Стаття надійшла до редколегії 01.09.88.

З М І С Т

СТАТТІ

<i>Чорній М. В.</i> Радянсько-болгарське співробітництво у вивченні революційної спадщини Д. Благоєва	3
<i>Мовчан С. П.</i> Розвиток югославської історіографії у 1945—1953 рр.	15
<i>Стронський Г. Й., Полещук Т. С.</i> Співробітництво радянських та болгарських істориків у 1944—1958 рр.	24
<i>Татолі Т. В.</i> Участь болгар у революційній боротьбі трудящих України (1900—1914)	33
<i>Трофимович В. В.</i> Соціал-демократія Королівства Польського і польсько-російський революційний союз (1893—1896)	42
<i>Мандрик І. О.</i> Хорватсько-угорські відносини 60—80-х років ХІХ ст. у світлі російських дипломатичних документів	51
<i>Крикун М. Г.</i> Матеріали розмежувань Речі Посполитої з сусідніми державами на українських землях у 70—80-х роках ХVІІІ ст.	59

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>Івашук С. О.</i> Бойові дії радянських партизанських загонів на території Польщі (1942—1944)	70
<i>Бровкін Є. А.</i> Деякі тенденції у зовнішній політиці Польщі в перші роки режиму «санації» (1926—1929)	75
<i>Калчев К. К.</i> Початок проникнення ленінських ідей в Болгарію (1897—1907)	80
<i>Зайцев В. В.</i> Російсько-сербські економічні відносини у 1889—1892 рр.	87
<i>Зінгер Б. Г.</i> Лондонський протокол 1877 р. та Східне питання напередодні російсько-турецької війни 1877—1878 рр.	93
<i>Плотнікова Н. І.</i> «Вестник Европы» про балканську політику Росії наприкінці 60-х — на початку 70-х років ХІХ ст.	98
<i>Кріль М. М.</i> Вацлав Дундер і Україна	104

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ

<i>Чорній В. П.</i> Відновлення національної держави і утвердження буржуазно-капіталістичних відносин у Болгарії	111
--	-----

Сборник научных трудов

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР
Львовский ордена Ленина
государственный университет им. Ивана Франко

ПРОБЛЕМЫ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ

Республиканский межведомственный
научный сборник

Выходит с 1970 г.

В ы п у с к 40

ИСТОРИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

Львов. Издательство «Світ» при Львовском госуниверситете

Адрес редколлегии: 290000 Львов,
ул. Университетская, 1. Львовский государственный университет,
кафедра истории южных и западных славян

Львовская областная книжная типография.
290000 Львов, ул. Стефаника, 11

(На украинском языке)

Редактор Г. Я. Луцак
Художній редактор О. М. Козак
Технічний редактор І. Г. Федзак
Коректор М. Ю. Горбаль

ИБ № 12634

Здано до набору 11. 07. 89. Підп. до друку 22. 05. 90.
БГ 03222. Формат 60×90^{1/16}. Папір кн.-журн. Літ.
гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 7,75. Ум. фарб.
відб. 8,12. Обл.-вид. арк. 9,07. Тираж 500 прим.
Вид. № 1891. Зам. 1174-9. Ціна 1 крб. 80 к.

Львівська обласна книжкова друкарня.
290000 Львів, вул. Стефаника, 11